

PROGNOSTICKÉ PRÁCE FORECASTING PAPERS

**Prognostický
ústav**
Slovenskej akadémie vied

ISSN 1337-9666

**Volume 1
No 2**

2009

PROGNOSTICKÉ PRÁCE / FORECASTING PAPERS

Vydavateľ: Prognostický ústav Slovenskej akadémie vied. **ISSN:** 1337-9666

Ciele a zameranie časopisu: Prognostické práce sú originálnym príspevkom do akademickej a politickej diskusie na nasledovné témy:

- a) teoretické, metodologické a koncepčné problémy prognózovania vývoja slovenskej spoločnosti v národnom i svetovom kontexte,
- b) sociálno-ekonomická dimenzia globálnych environmentálnych zmien, environmentálny manažment a priestorové plánovanie,
- c) koevolúcia inštitucionálnej a technologickej zmeny.

Periodicita: Časopis vychádza v elektronickej verzii niekoľko krát do roka.

Redakčná rada a výkonný redaktor: Redakčná rada časopisu je totožná s vedeckou radou SAV. Výkonného riaditeľa menuje riaditeľ Prognostického ústavu.

Pokyny pre autorov: Prognostické práce prinášajú originálne príspevky výskumníkov Prognostického ústavu SAV a ich spolupracovníkov doma a v zahraničí. Príspevky sú publikované v slovenskom, českom a anglickom jazyku. Očakávaná dĺžka príspevkov je 10-40 strán. Všetky príspevky vhodné na publikovanie v časopise Prognostické práce musia byť predložené príslušnému vedúcemu riešiteľovi projektu riešeného v rámci Prognostického ústavu SAV. Výskumníci z iných akademických inštitúcií, ktorí si želajú v časopise publikovať, tiež musia osloviť niektorého z vedúcich riešiteľov. Príspevok možno zaslať elektronicky na adresu: tomas.jeck@savba.sk. Každý článok musí byť posúdený dvoma recenzentmi; jeden z nich musí pochádzať z inej akademickej inštitúcie, resp. patriť k vynikajúcim (renomovaným) členom ekonomickej, podnikateľskej alebo riadiacej sféry. Recenzentov určuje vedúci riešiteľ projektu. Vedúci riešitelia odovzdávajú príspevky výkonnému redaktorovi vtedy, keď dostanú dve pozitívne recenzie na daný príspevok. Príspevky už publikované inde nebudú prijaté na posúdenie. Ponúknutý príspevok by nemal byť zároveň v tom istom čase ponúknutý inému periodiku. Príspevky neprechádzajú jazykovou redakciou.

Abstrakty a citovanie: Každý článok musí mať 3–7 kľúčových slov a krátky abstrakt v anglickom jazyku v rozsahu cca 100 slov. Všetky odkazy na monografie, články a štatistické zdroje musia byť uvedené na príslušnom mieste v texte a to podľa priezviska autora (resp. názvu zdroja), roku publikovania, a ak je to vhodné, aj čísla strany. Citácie viet a odsekov z iných prác musia byť jasne identifikované a zdroj citácie explicitne označený podľa čísla strany. Zoznam literatúry je zoradený abecedne podľa autorov a v rámci autora(autorov) podľa roku publikovania.

Odvolať na literatúru v texte alebo v poznámkach pod čiarou a pod grafickými prílohami sa uvádzajú nasledovne: v zátvorke priezvisko autora, rok vydania; ak zdroj nemá autora, uvádza sa v zátvorke inštitúcia a rok vydania. Zoznam použitej literatúry s úplnými bibliografickými údajmi sa uvádza na konci článku v abecednom zoradení.

Predložený príspevok musí obsahovať pracovisko, adresu a e-mailový kontakt autora resp. autorov.

Publisher: The Institute for Forecasting of the Slovak Academy of Sciences. **ISSN:** 1337-9666

Aims and scope: Forecasting Papers provides an original contribution to academic and policy debate related to following issues:

- a) theoretical, methodological and conceptual issues of the Slovak society in national and World-wide context;
- b) socio-economic dimension of the global environmental change, environmental management and spatial planning;
- c) co-evolution of institutional and technology change.

Periodicity: The journal is published in several volumes per year.

Editor and managing editor: The Scientific Board of the Institute for Forecasting is the journal editor. Head of Publishing Department of the Institute is the Managing Editor.

Editorial procedure: The Forecasting Papers publish original works by the Institute for Forecasting researchers and their research partners from Slovakia and abroad. Contributions are published in Slovak, Czech and English. The expected length of contributions is about 10-40 pages. Papers could be submitted via email on tomas.jeck@savba.sk. All papers deemed appropriate for the Forecasting papers must be submitted to Heads of Research Projects of the Institute for Forecasting. Researchers from other academic institutions also must approach Heads of Research projects. Referees for papers are appointed by the Head of Research Projects. Heads of Research Projects pass submitted papers to Managing Editor once two positive reviews are received. Each paper must be reviewed by two referees, one of whom comes from other academic institution, or outstanding members of the business, economics and policy communities. No paper known to be published elsewhere will be reviewed.

Abstracts and references: Each paper must contain 3-7 keywords a short abstract in English of about 100 words. All references to monographs, articles and statistical sources must be identified at an appropriate point in the text by last name of author (or source name), year of publication and pagination when appropriate. Sentence and paragraph citations from works must be clearly identified and source of reference explicitly stated by pagination. References list all items alphabetically by author and, within author(s), by year of publication.

Papers submitted must contain workplace, mailing address and email of the author(s).

Obsah:

Branislav Šprocha: Vzdelanosť a vzdelanostná štruktúra populácie Slovenska..... 145

Ivan Prachár: Úvod do ekonomických teórií kríz (a teórií ekonomického vývoja) 243

Branislav Šprocha*

Vzdelanosť a vzdelanostná štruktúra populácie Slovenska

Úvod

Najvyššie dokončené vzdelanie je dynamický štrukturálny znak obyvateľstva, ktorý na Slovensku po druhej svetovej vojne prešiel veľkými zmenami. Samotná vzdelanostná štruktúra predstavuje dôležitý ukazovateľ celkového rozvoja a vyspelosti danej krajiny. Môžeme povedať, že vzdelanie je významným faktorom ovplyvňujúcim rôzne sféry života, ako je postavenie v zamestnaní, výška zárobku, životná úroveň, postavenie v spoločnosti, zdravotný stav a iné.

Jedným z dôležitých znakov vzdelávacieho systému na Slovensku je jeho postupná a dlhodobá premena. Hlavným smerom tohto procesu je predovšetkým jeho skvalitnenie spolu so zabezpečením prístupu čo najvyššieho vzdelania čo najväčšiemu počtu obyvateľov.

Postupná transformácia hospodárstva a presadzovanie znalostnej ekonomiky mali za následok zmenu pohľadu na hodnotu vzdelania, ktoré sa stalo jedným z najdôležitejších ekonomických faktorov. Táto premena so sebou priniesla okrem iného tiež zvyšujúci sa záujem o vyššie stupne vzdelania. Výsledkom je vytvorenie tlaku na zmeny vo financovaní, legislatíve, štruktúre i obsahu vzdelávania na Slovensku.

Otázok, ktoré sa bytostne dotýkajú oblasti vzdelania, vzdelávania, vzdelávacieho systému a s nimi spojenej vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska, je nespočetné množstvo. V našej analýze sa zameriame len na niektoré parciálne problémy, ktoré sa úzko dotýkajú predovšetkým vzdelanostnej štruktúry a jej vývoja v čase a priestore. Z tohto hľadiska sme preto prácu rozčlenili do niekoľkých na seba nadväzujúcich kapitol a podkapitol, ktoré tematicky môžeme rozdeliť do troch skupín.

Prvá skupina sa zaoberá charakterom vzdelávacieho systému a jeho zmenami po druhej svetovej vojne. V nadväznosti na ňu je následne popísaný základný vývoj vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska a to nielen prostredníctvom statického pohľadu, ale tiež aplikáciou dynamickej analýzy distribúcie vzdelania v rámci vybraných generácií. V práci je použitý nielen klasický postup, ktorý využíva počty a zastúpenie jednotlivých typov vzdelania, ale ten je navyše kombinovaný s vekom, pohlavím a ročníkom narodenia osoby.

Okrem toho je predstavený tiež vývoj niektorých základných ukazovateľov z bežnej evidencie školskej štatistiky ako sú počty študentov alebo absolventov jednotlivých stupňov vzdelávania.

Dôležitou a neoddeliteľnou súčasťou práce je regionálny pohľad na disproporcie v rozložení vzdelania v jednotlivých okresoch na Slovensku. Aj v tomto prípade bolo potrebné využiť jemnejších štrukturálnych charakteristík v dôsledku vysokej vekovej heterogenity regionálnych celkov. Okrem toho výsledkom tejto časti našej práce je vytvorenie typológie okresov Slovenska podľa vybraných charakteristických znakov vzdelanostnej štruktúry ich populácií.

Posledná časť práce sa zaoberá analýzou medzinárodného postavenia Slovenska z hľadiska vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry v rámci krajín OECD podľa dostupných porovnateľných údajov. Ide predovšetkým o charakteristiku štruktúrnych znakov, no pozornosť je venovaná tiež niektorým ďalším problémom, ako je napríklad financovanie školstva, participácia na vzdelávaní a podobne.

*Mgr. Branislav Šprocha. Práca je čiastkovým výstupom grantovej úlohy MŠ SR a SAV VEGA č. 2/0213/09.

1. Vývoj vzdelávacieho systému a školskej legislatívy na Slovensku

Jedným z najdôležitejších externých faktorov ovplyvňujúcich celkovú vzdelanostnú štruktúru je charakter vzdelávacieho systému a jeho kvalitatívno-quantitatívny vývoj v čase. Už na úvod môžeme povedať, že vzdelávací systém na Slovensku prešiel v histórii veľkými zmenami, ktoré sa významnou mierou podpísali pod súčasné zloženie obyvateľstva podľa najvyššieho dokončeného vzdelania. Z tohto dôvodu charakteristika vzdelávacieho systému predstavuje integrálnu súčasť analýzy, bez ktorej nie je úplne možné posudzovať súčasný i minulý stav, vývoj a diferencie vo vzdelanostnej štruktúre.

Vzhľadom na charakter vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva po druhej svetovej vojne, môžeme z hľadiska vzdelávacej sústavy rozlíšiť niekoľko období (etáp) v jej vývoji:

1. obdobie 1. Československej republiky až do roku 1948,
2. 1948 až 1952,
3. 1953 až 1959,
4. 1960 až 1975,

5. 1976 až 1984,
6. 1985 až 1990,
7. obdobie po roku 1990 až do súčasnosti.

Jednotlivé etapy sú v prevažnej miere vyčlenené vznikom a pôsobením nového školského zákona alebo niektorou významnou legislatívnou, prípadne inou úpravou existujúceho vzdelávacieho systému. Pre súčasnú produktívnu zložku obyvateľstva vzhľadom na jej vzdelanostnú štruktúru je rozhodujúci vývoj po druhej svetovej vojne. Z tohto dôvodu sa preto zameriame predovšetkým na tieto vyššie uvedené obdobia.

1.1 Obdobie 1948 – 1952

V medzivojnovom období bolo hlavnou snahou samostatného Československa odstrániť na Slovensku negramotnosť predovšetkým prostredníctvom rozvoja elementárneho školstva. Táto snaha bola aj napriek viacerým problémom napokon naplnená a obyvateľstvo Slovenska vstupovalo do povojnového obdobia s už takmer úplnou gramotnosťou.

Pravdepodobne najväčší dopad na celú vzdelávaciu sústavu na Slovensku a tým aj vzdelanostnú štruktúru jeho obyvateľstva mal vývoj po roku 1948 a zavedenie zákona č. 95/1948 Zb. do praxe.¹ Legislatívne i prakticky bola vytvorená jednotná školská sústava. Mládež sa mala vychovávať a vyučovať spoločne, bez rozdielu pôvodu, spoločenského postavenia a náboženského vierovyznania. Zákon tiež priniesol organizačné zjednotenie školstva v celom Československu a predĺžil povinnú školskú dochádzku z ôsmich na deväť rokov. Všetky školy prešli pod správu štátu. Základné vzdelanie zabezpečované školami prvého a druhého stupňa bolo bezplatné, povinné a jednotné.

Školský systém zastrešený týmto zákonom bol rozdelený do troch stupňov:

Prvý stupeň tvorila národná škola. Jej úlohou bolo poskytovať základy všeobecného vzdelania. Celkovo mala päť postupných ročníkov.

Druhý stupeň bol zložený zo strednej školy, ktorá svojou koncepciou nadväzovala na národnú školu a umožňovala žiakom doplniť si povinnú školskú dochádzku. Tvorili ju štyri postupné ročníky (6. až 9. ročník) a v podstate predstavovala tzv. nižšiu strednú školu.

Tretí stupeň tvorili školy dvoch typov. Prvý predstavovali školy povinné, ku ktorým patrili základné odborné školy. Poskytovali základy odborného vzdelania a prehľbovali tak

¹ Zákon sa vzťahoval na všetky stupne škôl okrem vysokých, vojenských a teologických.

všeobecné vzdelanie získané na ústavoch prvého a druhého stupňa. Spravidla mali tri postupné ročníky a boli povinné pre všetkých žiakov, ktorí skončili školy prvého a druhého stupňa a nechodili do iných škôl tretieho stupňa.

Druhý typ tretieho stupňa sa skladal z výberových škôl a to odborných škôl a vyšších stredných škôl. Na odborných školách bola dĺžka štúdia kratšia ako štyri roky. Pripravovali žiaka pre určité povolanie a prehľbovali jeho všeobecné vzdelanie. Najčastejšie mali dva alebo tri postupné ročníky. Štúdium na vyšších stredných školách trvalo štyri roky a rozdeľovali sa na vyššie odborné školy a gymnáziá. Vyššie odborné školy (pre poľnohospodárstvo, priemysel, obchod, dopravu, ženské povolania, umeleckú činnosť, pre sociálnu a zdravotnú službu, výživu a pod.) poskytovali vyššie odborné a všeobecné vzdelanie v takom rozsahu, aby sa umožnil absolventom prístup na vysoké školy.

Gymnáziá predstavovali tiež výberové vyššie stredné školy, ktoré mali poskytovať vyššie všeobecné vzdelanie v štyroch postupných ročníkoch. Žiaci vyšších odborných škôl a gymnázií po absolvovaní štvrtého ročníka sa podrobovali záverečnej maturitnej skúške.

1.2 Obdobie 1953 – 1959

V apríli roku 1953 bol prijatý nový školský zákon č. 31/1953 Zb². Ten výraznou mierou zmenil predchádzajúci systém. Základné bezplatné všeobecné vzdelanie mala poskytovať osemročná stredná škola a prvých osem postupných ročníkov jedenásťročnej školy. Hlavnou snahou zákona tak bolo zabezpečiť postupnosť výchovy, vzdelávania a jeho skvalitnenie. Paradoxne však povinná školská dochádzka bola skrátená z deviatich rokov na osem. Osemročná stredná škola mala poskytovať základné všeobecné vzdelanie a pripravovať žiakov pre povolanie, odbornú školu alebo pre vyššie všeobecné vzdelanie.

Jedenásťročná stredná škola dávala žiakom v prvých ôsmich postupných ročníkoch základné všeobecné vzdelanie a v posledných troch vyššie všeobecné vzdelanie a pripravovala predovšetkým na štúdium na vysokej škole. Posledné tri ročníky boli výberové a ukončené maturitnou skúškou. Mohli byť do nich prijímaní žiaci, ktorí úspešne ukončili osemročnú strednú školu alebo žiaci po absolvovaní prvých ôsmich ročníkov jedenásťročnej strednej školy.³

² Právne úpravy vstúpili do platnosti v školskom roku 1953/1954.

³ V prípade, že nebolo v obci možné zriadiť strednú školu, zriadilo sa aspoň prvých päť postupných ročníkov ako národná škola. Prvý postupný ročník všetkých typov všeobecno-vzdelávacích škôl bol prípravným.

Odborné školy poskytovali odborné vzdelanie pre jednotlivé odvetvia národného hospodárstva, štátnej správy a kultúrneho života. Do týchto škôl mohli byť prijatí absolventi osemročných stredných škôl alebo po úspešnom ukončení ôsmeho ročníka jedenásťročných škôl. Do odborných škôl tak nastupovali žiaci, ktorí skončili povinnú školskú dochádzku a neboli zaradení do učilíšť štátnych pracovných záloh ani nepokračovali v štúdiu na výberových školách.

Zákon z roku 1953 upravoval tiež prípravu pedagógov zriadením pedagogických škôl pre vzdelávanie učiteliek materských škôl, učiteľov národných škôl, učiteľov pre 6. až 8. postupný ročník strednej školy a vysokých škôl pedagogických, ktoré slúžili na prípravu učiteľov 9. až 11. ročníka jedenásťročných stredných škôl a učiteľov pedagogických škôl a odborných škôl.

Okrem vyššie uvedených skutočností školský zákon z roku 1953 nariaďoval rodičom alebo zákonným zástupcom povinnosť prihlásiť svoje dieťa k súpisu a zápisu do školy a dbať, aby dieťa chodilo do školy pravidelne a včas.

Legislatívne tiež pripravil pôdu pre vznik širokého spektra mimoriadnych spôsobov štúdia, ktoré sa veľkou mierou podpísali pod štruktúru vzdelávacieho systému na Slovensku najmä v 60. a 70. rokoch. Podľa §13 sa pracujúcim malo umožniť, aby si pri zamestnaní doplňovali a získavali v kurzoch alebo školách pre pracujúcich vzdelanie jedenásťročnej strednej školy, výberových odborných škôl alebo škôl pre vzdelávanie učiteľov.

V 50. rokoch došlo tiež k rozmachu odborných učilíšť ako pripravok pre kvalifikované robotnícke povolania. Poskytovali teoretické a odborné vedomosti pre prípravu dorastu. Kodifikované boli zákonom č 89/1958 Zb. Do sústavy stredných škôl však boli prijaté až zákonom z roku 1960. Dovtedy boli absolventi tohto typu škôl brané ako osoby s najvyšším dosiahnutým základným vzdelaním.

1.3 Obdobie 1960 – 1975

K podobe súčasného školského systému na Slovensku sa prvýkrát priblížila až reforma školstva legislatívne ukotvená v zákone č. 186/1960 Zb. z 15. decembra. Školy a výchovné zariadenia podľa neho vytvárali jednotnú školskú sústavu, v ktorej jednotlivé stupne a druhy škôl na seba organicky nadväzujú.

Základné vzdelanie bolo zákonom povinné pre všetku mládež. Povinná školská dochádzka sa predĺžila na deväť rokov od šiesteho do 15-eho roku veku. Tento typ vzdelávania poskytovali základné deväťročné školy a príslušné ročníky škôl pre mládež vyžadujúce zvláštnu starostlivosť a tiež hudobné a tanečné školy.

Základná deväťročná škola bola rozdelená do dvoch stupňov. Prvý bol tvorený 1. až 5. postupným ročníkom a druhý 6. až 9. ročníkom. Po 15. roku veku bol zriadený široký systém stredných a vyšších škôl. Poskytovať ho mali podľa školského zákona odborné učilištia, učňovské školy, stredné školy pre pracujúcich, odborné školy, stredné odborné školy, stredné všeobecnovzdelávacie školy, podnikové technické školy, konzervatóriá a príslušné ročníky škôl hudobných a tanečných a tiež škôl pre mládež vyžadujúcu zvláštnu starostlivosť.

Odborné učilištia a učňovské školy poskytovali učňom odborný výcvik, stredné všeobecné vzdelanie a odborné vzdelanie. Učňovské školy boli tak podľa zákona č. 186/1960 Zb. zaradené do systému stredných škôl.

Stredné školy pre pracujúcich doplňovali a rozširovali odbornú kvalifikáciu, všeobecné a polytechnické vzdelanie pracujúcich. Úspešné štúdium bolo zavŕšené maturitnou skúškou. Absolvovaním tohto typu školy tak mohli študenti nastúpiť na štúdium na vysokej škole.

Odborné školy poskytovali žiakom stredné odborné vzdelanie a ich úlohou bolo pripraviť mládež pre nižšie technické, ekonomické, administratívne a iné funkcie. Štúdium na nich trvalo dva až tri roky.

Stredné odborné školy dávali úplné stredné odborné vzdelanie a štúdium po štyroch rokoch bolo ukončené maturitnou skúškou. Absolventi tak mohli následne pokračovať v štúdiu na vysokej škole.

Stredné všeobecnovzdelávacie školy umožňovali žiakom úplné stredoškolské a polytechnické vzdelanie. Jednou z hlavných úloh bola príprava pre štúdium na vysokej škole, pričom školský zákon stanovil dĺžku štúdia na tri roky.

Podnikové technické školy poskytovali pracujúcim, ktorí boli vyučení v niektorom odbore, stredné odborné vzdelanie, prípadne úplné stredné odborné vzdelanie, potrebné stredné všeobecné vzdelanie a špeciálne znalosti v príslušnom odbore. Dĺžka štúdia bola stanovená na dva až štyri roky.

Podnikové inštitúty sa podieľali na ďalšom vzdelávaní pracujúcich, ktorí dosiahli odborné alebo úplné stredné odborné vzdelanie a mali viacročnú odbornú prax. Išlo o vyššie odborné vzdelanie špeciálne zamerané pre určitý odbor. Štúdium trvalo najmenej dva roky.

Konzervatóriá predstavovali štvorročné ústavy s úplným stredoškolským odborným vzdelaním v odbore hudba a tanec, pričom poskytovali potrebné všeobecné vzdelanie. Ich úlohou bolo pripraviť žiaka na štúdium na vysokej škole umeleckej. Ďalšie jedno alebo dvojročné štúdium poskytovalo vyššie odborné vzdelanie.

Hudobné a tanečné školy boli koncipované ako školy pre mimoriadne talentované deti. Poskytovali vzdelanie a výchovu podobnú základnej deväťročnej škole a v strednej všeobecnovzdelávacej škole a odborné vzdelanie v odbore hudba a tanec. Pripravovali študentov na štúdium na vysokej škole umeleckej. Dĺžka trvania bola stanovovaná ministerstvom školstva a kultúry.

Okrem vyššie spomenutých ústavov boli zákonom zriadené a do školskej sústavy zaradené dlhodobé a ostatné kurzy podnikovej školy práce a vzdelávacie zariadenia spoločenských organizácií. Určené boli predovšetkým pre starších pracujúcich a poskytovali špecifické odborné vzdelanie pre výkon nižších technických a ekonomických funkcií. Ostatné kurzy mali za úlohu prehľbovať a rozširovať odbornú kvalifikáciu a špecializáciu.

Zákon č. 186/1960 ako prvý v §19 pojednáva o vysokých školách ako o školách najvyššieho stupňa školskej sústavy. Ich poslaním podľa zákona bolo vychovávať a pripravovať pre priemysel, poľnohospodárstvo, vedu, kultúru a ostatné úseky spoločenskej činnosti potrebný počet politicky⁴ a odborne vysoko kvalifikovaných odborníkov.⁵

1.4 Obdobie 1976 – 1984

Nasledujúci vývoj vzdelávacej sústavy bol poznačený prijatím dokumentu „*Ďalší rozvoj československej výchovnovzdelávacej sústavy*“ v roku 1976. K jeho hlavným cieľom patrilo zaviesť postupne úplné stredné vzdelanie pre všetku mládež a umožniť jej tak získať vysokoškolské vzdelanie. V podstate to znamenalo, že všetky tri typy stredoškolského

⁴ Odkazy na potrebný počet, čiže počet vysokoškolákov, ktorý je centrálné plánovaný, nachádzame aj v zákonoch, ktoré sa špeciálne venujú vysokým školám.

⁵ Systém vysokých škôl a všeobecne vysoké školstvo ako také bolo riadené podľa špecifických zákonov o vysokých školách. Ich základné znaky rozoberáme v našej práci nižšie v zvlášťnej kapitole venujúcej sa vývoju vysokého školstva na Slovensku.

vzdelania (učňovské, odborné, všeobecné) sa postupne mali zbližiť, čo bolo umožnené zavedením učňovských škôl s maturitou. Povinná školská dochádzka sa predĺžila na desať rokov. Do obsahu gymnaziálneho učiva bola vložená skupina voliteľných predmetov odborného zamerania s cieľom posilniť možnosti uplatnenia absolventov v praxi, pričom ešte v roku 1968 zákonom č. 168/1968 Zb. bolo štúdium na stredných všeobecnovzdelávacích školách predĺžené na štyri roky a školy sa premenovali na gymnáziá. Zámery projektu „*Ďalší rozvoj československej výchovnovzdelávacej sústavy*“ boli zlegalizované v zákone č. 29/1984 o sústave základných a stredných škôl.

V roku 1978 zákonom č. 63/1978 Zb. prešli opätovne významnou premenou základné školy. Na základnej deväťročnej škole od roku 1978 neotvorili prvé ročníky a základné deväťročné školy sa zrušili 31. augusta 1984.

1.5 Obdobie 1985 – 1989

Zákon č. 29/1984 stanovil ako stredné školy stredné odborné učilištia, stredné odborné školy a gymnáziá. Stredné odborné učilištia predstavovali ústavy, kde bolo možné získať stredné vzdelanie bez maturity alebo s maturitou. V prvom prípade išlo o dvoj- až trojročné štúdium zakončené učňovskými skúškami. Pri štvorročnom cykle sa štúdium ukončovalo maturitnými skúškami. V ostatných prípadoch pri gymnáziách, stredných odborných školách i konzervatóriách bolo štúdium štvorročné a žiaci po úspešnom absolvovaní posledného ročníka skladali maturitnú skúšku. V podstate sa tak naplnila predstava zbližovania všetkých typov stredných škôl, keďže z nich bolo možné pokračovať na vysokej škole.

1.6 Obdobie po roku 1989 až do súčasnosti

Nástupom nových spoločenských, hospodárskych a politických pomerov po roku 1989 prešiel systém vzdelávania a vzdelávacej sústavy na Slovensku pomerne veľkou premenou. V roku 1990 bol zákonom č. 171/1990 Zb. modifikovaný školský zákon z roku 1984. K najväčším úpravám patrili predovšetkým kodifikácia právnej subjektivity škôl, predĺženie dĺžky základnej školy z osem na deväť rokov, skrátenie povinnej školskej dochádzky z desiatich rokov na deväť, umožnenie vzniku súkromných a cirkevných škôl, viacročných gymnázií, výchovy a vzdelávania aj v cudzom jazyku (bilingválne vzdelávanie). Zriaďovateľom a prevádzkovateľom škôl sa tak mohla stať aj súkromná alebo právnická osoba, prípadne tiež

cirkevná alebo náboženská spoločnosť uznávaná štátom. Okrem toho bolo umožnené na týchto školách vykonávať vzdelávanie a výučbu za odplatu.⁶ Zákon stanovil, že školy sú samosprávnymi inštitúciami a upravil ich právomoci, kompetencie a organizáciu. Základné školy predĺžením štúdia boli rozdelené do dvoch stupňov, kde prvý predstavovali prvý až štvrtý postupný ročník a druhý stupeň piaty až deviaty ročník. Zákon tiež umožnil koexistenciu prvých štyroch ročníkov osemročných gymnázií so základnou školou, pričom do prvého ročníka sa spravidla prijímali deti, ktoré úspešne absolvovali štvrtý ročník základnej školy. Dĺžka štúdia na konzervatóriách bola stanovená na 6 rokov a v odbore tanec na osem s ukončeným absolutoriom.

Vznikom samostatnej Slovenskej republiky sa do legislatívy recipoval platný právny poriadok z predchádzajúceho obdobia. Tým sa predĺžila platnosť školského zákona z roku 1984. Ten prešiel počas ďalšej svojej existencie viacerými úpravami. K najvýznamnejším patrili predovšetkým:

Zákony č. 230 a 231/1994 Zb., v ktorých sa ustanovovali legislatívne práva národnostných menšín na vzdelávanie v ich jazyku a vytvorili možnosti pre podnikateľské aktivity škôl.

Zákon č. 6/1998 Zb. bol dôležitým z pohľadu dĺžky trvania vzdelania. Povinná školská dochádzka ním bola predĺžená opäť na desať rokov. Zákon tiež upravoval povinný postupný prerod osemročných základných škôl na deväťročné, ktorým od školského roka 2000/2001 povinne prechádzajú všetci žiaci. V ďalších zákonoch (napr. č. 415/2001 Zb., č. 506/2001 Zb.) sa riešil postupný presun kompetencií na obce a samosprávne kraje a tiež otázky financovania základných a stredných škôl.

V zákone č. 408/2002 Zb. bola základná škola definovaná už ako typ školy, ktorý má spravidla deväť postupných ročníkov s možnosťou zriadenia tzv. nultého ročníka. Ten mal byť pripravený pre deti, ktoré dosiahli vek šiestich rokov, no nedosahovali školskú zrelosť, pochádzali zo sociálne znevýhodneného prostredia a vzhľadom na sociálne a jazykové prostredie nie je u nich predpoklad zvládnutia učiva prvého ročníka základnej školy za jeden školský rok. Okrem toho legislatívne zakotvil pozíciu asistenta učiteľa, ktorý sa podieľa na vytváraní podmienok nevyhnutných na prekonávanie najmä jazykových, zdravotných a sociálnych bariér dieťaťa.

⁶ Detailné ustanovenie súkromných a cirkevných škôl bolo legislatívne ošetrené vyhláškou Ministerstva školstva, mládeže a športu Slovenskej republiky č. 11/1991 zo 6. decembra 1990 o súkromných školách a vyhláškou č. 536/1990 z 30. októbra 1990 o zriaďovaní a činnosti cirkevných škôl.

Celkovo prešiel školský zákon z roku 1984 dvadsiatimi novelizáciami a úpravami s viacerými snahami jednotlivých vládnych garnitúr o vytvorenie nového školského zákona. Tento bol prijatý Národnou radou Slovenskej republiky až 22. mája 2008 po takmer 24 rokoch. Zákon č. 245/2008 Zb. o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov predstavuje komplexný legislatívny nástroj zaoberajúci sa širokým spektrom otázok týkajúcich sa vzdelávania, vzdelávacieho systému a pod. Zákon zaviedol viaceré nové nariadenia, ktoré sa týkali predovšetkým formy a spôsobu výučby. Z hľadiska konštitúcie vzdelávacieho systému je pozitívom jeho zasadenie do európskeho rámca v rámci klasifikácie ISCED⁷.

Podľa nového školského zákona predprimárne vzdelanie získava dieťa absolvovaním posledného ročníka v materskej škole.

Základné vzdelanie sa delí na:

1. primárne – získa ho absolvent posledného ročníka prvého stupňa základnej školy,⁸
2. nižšie stredné⁹ – dosiahnu ho žiaci:
 - absolvovaním posledného ročníka základnej školy na druhom stupni,
 - úspešným absolvovaním prvého ročníka päťročného vzdelávacieho programu odboru vzdelávania v strednej škole, do ktorého sa prijímajú žiaci z ôsmeho ročníka základnej školy,
 - úspešným absolvovaním štvrtého ročníka osemročného vzdelávacieho odboru vzdelávania v strednej škole,
 - absolvovaním tretieho ročníka vzdelávacieho programu praktickej školy.

Stredné vzdelanie sa člení na:

1. nižšie stredné odborné vzdelanie (nižšie sekundárne)¹⁰ – získavajú ho žiaci:
 - absolvovaním posledného ročníka dvojročného vzdelávacieho programu v strednej odbornej škole,

⁷ The International Standard Classification of Education

⁸ U žiakov s mentálnym postihnutím je to po absolvovaní posledného ročníka celej základnej školy.

⁹ Dokladom o získanom stupni vzdelania je vysvedčenie s doložkou.

¹⁰ Dokladom o nadobudnutom stupni vzdelania a zároveň získanej kvalifikácii je vysvedčenie o záverečnej skúške, v učebných odboroch určených štátnym vzdelávacím programom môže byť dokladom o získaní kvalifikácie aj výučný list.

- úspešným absolvovaním posledného ročníka vzdelávacieho programu odboru vzdelávania v odbornom učilišti, ktorý sa ukončuje záverečnou skúškou.
2. stredné odborné vzdelanie (sekundárne)¹¹ – získa ho žiak absolvovaním posledného ročníka trojročného a najviac štvorročného vzdelávacieho programu odboru vzdelávania v strednej odbornej škole, ktorý sa ukončuje záverečnou skúškou.
 3. úplné stredné všeobecné vzdelanie (vyššie sekundárne)¹² – dostane ho absolvent najmenej štvorročného a najviac osemročného vzdelávacieho programu odboru vzdelávania v gymnáziu, ktorý sa ukončuje maturitnou skúškou.
 4. úplné stredné odborné vzdelanie (vyššie sekundárne)¹³ – získava ho žiak úspešným absolvovaním posledného ročníka najmenej štvorročného a najviac päťročného vzdelávacieho programu odboru vzdelávania v strednej odbornej škole.

Vyššie odborné vzdelanie (postsekundárne alebo terciárne) získava žiak úspešným absolvovaním:

- najmenej dvojročného a najviac trojročného vzdelávacieho programu odboru vzdelávania v strednej odbornej škole, ktorý sa ukončuje absolventskou skúškou¹⁴,
- posledného ročníka súvislého šesťročného vzdelávacieho programu odboru vzdelávania na konzervatóriu, ktorý sa ukončuje absolventskou skúškou,
- posledného ročníka súvislého osemročného vzdelávacieho programu vzdelávania v tanečnom konzervatóriu¹⁵.

Dĺžka povinnej školskej dochádzky je podľa školského zákona stanovená na 10 rokov a nikoho nie je možné oslobodiť od jej plnenia. Prihlasovaciu povinnosť na povinnú školskú dochádzku má pritom zákonný zástupca dieťaťa. Okrem toho nový zákon tiež stanovil výšku pokuty zákonnému zástupcovi v prípade, že si túto povinnosť nesplní a tiež v prípade, že ohrozuje výchovu a vzdelávanie dieťaťa, zanedbáva starostlivosť o jeho povinnú školskú

¹¹ Dokladom o získanom stupni vzdelania je vysvedčenie o záverečnej skúške s doložkou a dokladom o získanej kvalifikácii je výučný list.

¹² Dokladom o získanom stupni vzdelania je vysvedčenie o maturitnej skúške.

¹³ Dokladom o nadobudnutom stupni vzdelania a zároveň získanej kvalifikácii je vysvedčenie o maturitnej skúške, v študijných odboroch určených štátnym vzdelávacím programom môže byť dokladom o získanej kvalifikácii aj výučný list.

¹⁴ Dokladom o získanom stupni vzdelania je vysvedčenie o absolventskej skúške a absolventský diplom s právom používať titul „diplomovaný špecialista – DiS“

¹⁵ Dokladom o získanom stupni vzdelania je vysvedčenie o absolventskej skúške a absolventský diplom s právom používať titul „diplomovaný umelec – DiS.art“

dochádzku a dieťa neospravedlnene vynechá viac ako 60 vyučovacích hodín v príslušnom školskom roku.

Významnou premenou v porovnaní s predchádzajúcim vývojom prešiel aj vzdelávací systém. Sústavu škôl tvoria: materská škola, základná škola, gymnázium, stredná odborná škola, konzervatórium, základná umelecká škola, jazyková škola a škola pre deti a žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami. Stredné školy predstavujú sústavu gymnázií, stredných odborných škôl a konzervatórium. Od školského roku 2008/2009 tak boli združené stredné školy, stredné odborné učilištia a učilištia premenované na stredné odborné školy a údaje o týchto školách sú zahrnuté v sumároch o stredných odborných školách.

1.7 Vývoj vysokoškolskej legislatívy po druhej svetovej vojne

Vysokoškolské vzdelávanie prešlo v dôsledku zavedenia zákona č. 58/1950 Zb. o vysokých školách z 18. mája 1950 pod centrálnu riadenie. Podľa §2 vysokoškolského zákona bolo úlohou vysokých škôl ako škôl najvyššieho stupňa vychovávať odborne i politicky vysoko kvalifikovaných pracovníkov. Všetky kompetencie – zriadenie, zrušenie, zlučovanie a delenie vysokých škôl, stanovovanie fakúlt, určenie a zmena miesta, názvu vysokej školy a fakúlt patrili do rúk vlády, ktorá tak konala v súlade s plánovanými potrebami hospodárskej a kultúrnej výstavby štátu.

Vrchný dozor a správa vysokých škôl spadali pod ministerstvo školstva, vied a umení (a jeho nástupcov v ďalšom období).

V duchu centrálného riadenia a plánovania bol vytvorený Štátny výbor pre vysoké školy ako poradný, iniciatívny a koordinačný zbor ministra školstva pre študijné, organizačné, personálne a hospodárske záležitosti vysokých škôl.

Študenti mali byť podľa vysokoškolského zákona prijímaní podľa schopností, no dôležitými faktormi, ako uvádza zákon, boli tiež plánovanie hospodárstva, sociálne a kultúrne potreby štátu.

Okrem toho zákon tiež uviedol do praxe, že študijné i služobné plány pre jednotlivé študijné odbory stanovoval po dohode so zúčastnenými členmi vlády minister školstva. Rovnako boli v kompetencii ministra školstva aj skúšobné poriadky. Majetok vysokých škôl prešiel pod vlastníctvo štátu. Bohoslovecké fakulty boli vyňaté zo siete vysokých škôl a zákon ich podriadil do kompetencie ministra povereného riadením štátneho úradu pre veci cirkevné.

V nasledujúcich zákonoch o vysokých školách sa upravovali ďalšie záležitosti týkajúce sa vysokých škôl. Tak napríklad zákon č. 46/1956 Zb. stanovil, že dĺžku štúdia na vysokých školách určuje minister školstva. Podľa §20 toho istého zákona boli zriadené mimoriadne formy štúdia, aby sa pracujúcim umožnilo dosiahnuť vysokoškolské vzdelanie bez prerušenia zamestnania. V zákone č. 19/1966 Zb. sa prvýkrát objavuje, že vysoké školy sa delia na univerzity, vysoké školy technického, ekonomického, poľnohospodárskeho a umeleckého smeru. Základným druhom štúdia je riadne štúdium, pričom školy môžu podľa potreby tiež organizovať postgraduálne, mimoriadne alebo iné druhy. Formy štúdia sa delia na denné a štúdium pri zamestnaní. Riadne štúdium trvá 4 až 6 rokov, pričom vláda mohla výnimočne skrátiť alebo predĺžiť dĺžku štúdia o jeden rok. Posledným zákonom o vysokých školách v minulom režime bol zákon č. 39/1980 Zb. o vysokých školách, ktorý však v podstate nepredstavoval žiadny bod obratu vo fungovaní a úlohách vysokých škôl.

Prevratným v tomto smere bol až zákon č. 172/1990 Zb., ktorým získali vysoké školy opätovne svoje akademické slobody, autonómiu a samosprávu. Vysoké školy sú tak samosprávne inštitúcie. O ich organizácii a činnosti rozhodujú v súlade so zákonom a v jeho medziach orgány akademickej samosprávy.

Okrem toho zákon tiež deklaroval právo občana študovať na vysokej škole vo zvolenom študijnom odbore, ak má úplné stredoškolské vzdelanie alebo úplné stredné odborné vzdelanie a preukáže potrebnú spôsobilosť pre toto štúdium.

Novinkami v zákone boli zavedenie bakalárskeho štúdia ako obsahovo ucelenej časti vysokoškolského štúdia a možnosť uskutočňovať celoživotné vzdelávanie občanov. Do siete vysokých škôl boli opätovne začlenené vysoké školy bohoslovecké a bohoslovecké fakulty.

Vysokoškolský zákon z roku 1990 prešiel v nasledujúcom období ďalšími zmenami a doplneniami, ktoré sa objavili v zbierkach zákonov. Išlo predovšetkým o zákony č. 41/1994, č. 324/1996, 30/1997 a 284/1997 Zb. Prvý sa dotýkal vojenských vysokých škôl, druhý hlbšie prepracoval pôvodný vysokoškolský zákon, napríklad stanovil jednotlivé stupne vysokoškolského štúdia a jeho dĺžku, pojednával o neštátnych vysokých školách a pod.

V roku 2002 vstúpil do platnosti nový zákon o vysokých školách č. 131/2002 Zb. Podľa neho sú vysoké školy verejné, štátne, súkromné a zahraničné. Podľa kritérií sa delia na univerzitné vysoké školy a odborné vysoké školy¹⁶.

¹⁶ Zákon tiež stanovil výšku pokuty pre osobu, ktorá poskytuje, organizuje alebo zabezpečuje vysokoškolské vzdelávanie na území Slovenska a nie je zo zákona vysokou školou alebo vysokoškolskou inštitúciou.

Univerzitná vysoká škola poskytuje vzdelávanie v študijných programoch všetkých troch stupňov a vykonáva najmä základný výskum.

Odborná vysoká škola poskytuje vysokoškolské vzdelanie v študijných programoch prvého stupňa a vykonáva najmä aplikovaný výskum.

Vysoká škola, ktorá nie je začlenená ani medzi univerzitné ani medzi odborné vysoké školy, poskytuje vysokoškolské vzdelávanie v študijných programoch prvého stupňa, druhého stupňa a vykonáva základný výskum.

Okrem uvedených základných oblastí sa nový vysokoškolský zákon venuje ďalším sféram vysokoškolského vzdelávania, ako sú: verejná škola a jej súčasť, štátne vysoké školy, súkromné vysoké školy a zahraničné vysoké školy, študijný odbor, študijný program a študijný plán, štúdium na vysokej škole, študenti vysokých škôl, zamestnanci vysokých škôl, akreditácia, financovanie vysokých škôl a systém sociálnej podpory študentov, štátna správa a reprezentácia vysokých škôl. Nový vysokoškolský zákon tak predstavuje komplexný právny nástroj.

Z pohľadu vzdelávania na vysokých školách je zásadnou zmenou začlenenie klauzuly do šiestej časti zákona o počte prijímaných študentoch. Ten si na dennú formu štúdia určuje vysoká škola sama. V prípade, že podmienky prijatia splní väčší počet uchádzačov, prijatí budú tí, ktorí preukázali najvyššiu mieru schopnosti na štúdium podľa podmienok určených vysokou školou. Na štúdium v jednom akademickom roku môže vysoká škola prijať na externú formu štúdia najviac taký počet uchádzačov o štúdium, aký prijme v príslušnom akademickom roku na dennú formu štúdia. Toto obmedzenie sa však nevzťahuje na odborné vysoké školy.

V kapitole o financovaní vysokých škôl je novým prvkom zavedenie školného a poplatkov spojených so štúdiom. Základom pre ich určenie je na verejnej vysokej škole 10 % z priemerného balíka peňazí, ktoré pripadajú na jedného študenta počas akademického roku z celkových bežných výdavkov poskytnutých ministerstvom školstva zo štátneho rozpočtu. Pre jednotlivé študijné programy vysoká škola zostavuje ročné školné. To nesmie v dennej forme presiahnuť päťnásobok vyššie uvedeného základu. Ročné školné v externej forme štúdia nesmie prekročiť sumu maximálneho ročného školného. Študent verejnej vysokej školy v dennej forme štúdia, ktorý neprekročil štandardnú dĺžku štúdia, školné neplatí. Školné a poplatky spojené so štúdiom na súkromnej vysokej škole si určuje škola sama vo svojom vnútornom predpise.

Na druhej strane zákon č. 131/2002 Zb. tiež zaviedol systém sociálnej podpory študentov, a to priamou (štipendium) alebo nepriamou formou (poskytnutie ubytovania, stravovania, príspevok na ubytovanie a stravovanie). Sem spadajú tiež zvýhodnené pôžičky študentom v tzv. Študentskom pôžičkovom fonde.

2. Vývoj vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska

2.1 Zdroje údajov a práca s nimi

Sledovať vývoj vzdelanostnej úrovne populácie Slovenska je možné predovšetkým vďaka výsledkom sčítania ľudu, kde sa od roku 1950 kladie sčítanej osobe otázka na najvyššie dosiahnuté vzdelanie. Okrem toho určité údaje použiteľné pre analýzu vzdelania poskytuje tiež bežná školská štatistika. Prostredníctvom počtu študentov a žiakov v jednotlivých stupňoch a typoch škôl a tiež počtov absolventov si môžeme vytvoriť určitý obraz o základných predpokladoch formovania vzdelanostnej štruktúry. Žiaľ, tieto údaje nie sú navzájom poprepájané,¹⁷ a preto z nich nedokážeme spoľahlivo konštruovať vzdelanostnú štruktúru slovenskej populácie. Preto pre analýzu vzdelanostnej štruktúry a jej vývoj sú výsledky sčítaní jedinečným a zatiaľ nevyhnutným zdrojom údajov.

Výhodou dát získaných zo sčítaní je možnosť ich kombinácie s ďalšími zisťovanými znakmi, ako sú vek, pohlavie, rodinný stav, na akom type školy toto vzdelanie dosiahli, ale tiež odvetvie národného hospodárstva, ekonomická aktivita a to všetko aj vo vzájomnom regionálnom pohľade až do úrovne okresov a obcí. Napriek nesporne veľkým možnostiam týchto dát pre rôzne analýzy, kde ako jedna z premenných vystupuje vzdelanostná štruktúra,¹⁸ je potrebné upozorniť na niekoľko obmedzení resp. nedostatkov a problémov, ktoré so sebou prináša práca s týmto zdrojom údajov. Tie môžeme rozdeliť do niekoľkých skupín.

¹⁷ Najväčším problémom spomínaných údajov z tohto hľadiska je, že nás informujú len o celkovom počte žiakov alebo absolventov jednotlivých typov škôl a stupňov vzdelávania, no nepoznáme z nich, koľko študentov pokračovalo vo vzdelávaní na ďalšom stupni, koľko ich na danom stupni končí. Tieto všetky informácie by sme navyše ešte potrebovali mať triedené navyše podľa veku, pohlavia a ďalších dôležitých znakov bežne zisťovaných pri sčítaní.

¹⁸ Veľký význam má pre demografiu napríklad hodnotenie úrovne plodnosti žien v závislosti od jej vzdelania alebo miera homogenity uzatváraného manželstva z pohľadu najvyššieho dokončeného vzdelania nevesty a ženicha.

Prvú predstavuje čas, kedy sa jednotlivé cenzy uskutočnili, a tým aj dĺžka intercenzálného intervalu. Sčítania 1950, 1961 sa uskutočnili prvého marca, 1991 tretieho marca, census v roku 1970 prvého decembra a sčítanie 1980 bolo posunuté na prvého novembra. Posledné sčítanie v roku 2001 sa konalo 26. mája.

Tieto nerovnaké pozície sčítaní v rámci kalendárneho roku majú na výslednú vzdelanostnú štruktúru určitý vplyv. Väčšina školských programov a tým aj stupňov vzdelávania končí v prvej polovici roka. Školský rok pre žiakov základných i stredných škôl je zavŕšený na konci júna. Rovnako je tomu v prevažnej miere u študentov vysokých škôl. Z tohto vyplýva, že sčítania, ktoré sa uskutočnili skôr, tieto osoby ukončujúce určitý stupeň vzdelávania sčítali ako osoby s nižším stupňom vzdelania, kým u sčítaní na konci roka boli tieto presuny vo vzdelanostných dráhach zaznamenané. Z dátumov jednotlivých sčítaní tiež vyplýva, že obdobie medzi censami nebolo vždy rovnako dlhé, čo zohráva predovšetkým v longitudinálnej analýze vývoja vzdelanostnej štruktúry dôležitú úlohu.

Do druhej kategórie môžeme zaradiť rozdiely z pohľadu systému sčítavania obyvateľstva. V roku 1950 išlo o prítomné obyvateľstvo, čiže obyvateľstvo, ktoré bolo v rozhodujúcom okamihu zistené ako prítomné v danom mieste sčítacieho obvodu bez ohľadu na to, kde v skutočnosti mali trvalý pobyt. Od sčítania 1961 je práve miesto trvalého pobytu rozhodujúcim znakom, na základe ktorého sa triedia všetky získané výsledky.

Jednotlivé cenzy zisťovali najvyššie dosiahnuté vzdelanie v rôznych obdobiach, kedy boli v platnosti rôzne školské zákony, a tým aj dĺžka jednotlivých stupňov vzdelávania a celkový systém a organizácia školstva. Vychádzalo sa tak vždy z platného školského zákona.

Okrem týchto problémových oblastí je potrebné spomenúť ešte jednu skutočnosť. Údaje zo sčítania v podstate vzhľadom na spôsob zisťovania deklaratívnou metódou nemôžu byť také spoľahlivé ako údaje získané zo školskej bilancie o počtoch žiakov a absolventov jednotlivých stupňov vzdelávania, foriem a typov škôl. Metodika, kedy si do sčítacieho hárku uvádza svoje najvyššie dosiahnuté vzdelanie sčítaná osoba sama bez ďalšej dodatočnej kontroly tohto zápisu, môže viesť k určitému skresleniu skutočného stavu. Na jednej strane si časť osôb môže uviesť nedopatrením prípadne vedome vyššie vzdelanie, ako tomu je v skutočnosti, alebo ho zapíše tak, že ho nie je možné ďalej spracovať v dôsledku napríklad vynechania zápisu v domnienke, že nie je potrebné uvádzať základnú školu alebo žiadne

dosiahnuté vzdelanie. V druhom prípade sa potom pri kódovaní a spracovaní sčítania presunie takáto osoba do kategórie nezistení.¹⁹

2.2 Základná analýza vývoja vzdelanostnej štruktúry

Vývoj úrovne najvyššieho dosiahnutého vzdelania meraného podielom osôb v jednotlivých vzdelanostných skupinách z celkového počtu obyvateľov starších 15 rokov medzi jednotlivými sčítaniami 1950 až 2001 poukazuje jednoznačne na trend zlepšovania vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska po druhej svetovej vojne. Priestor na takýto dynamický vývoj štruktúry bol v povojnových rokoch obrovský. V podstate môžeme povedať, že v medzivojnovom období sa podarilo síce odstrániť negramotnosť slovenskej populácie, no tá mala v drvivej väčšine len najnižšie elementárne vzdelanie. Dokazujú to výsledky sčítania ľudu z roku 1950.

Ako je z nich vidieť, aspoň základné vzdelanie malo v tomto roku viac ako 98 % obyvateľov. Práve tento typ vzdelania výrazne dominoval s takmer 90% zastúpením. Podiel osôb, ktoré dosiahli vyššie ako základné vzdelanie, tak predstavoval niečo viac ako 7 %, pričom vo vyššej miere išlo o mužov ako o ženy. Kým v ženskej časti len približne každá dvadsať žena zo sto žien starších 15 rokov mala vyššie ako základné vzdelanie, u mužov to bol takmer každý desiaty. Zo štruktúry stredoškolského vzdelania je vidieť, že určitú prevahu malo u žien neúplné stredné vzdelanie, kým u mužov to bolo stredoškolské vzdelanie ukončené maturitou. Počet i podiel osôb s vysokoškolským vzdelaním dosahoval v tomto období minimálne hodnoty. Aj napriek tomu však vidieť, že v terciárnej sfére vzdelávania existovali rozdiely medzi mužmi a ženami.

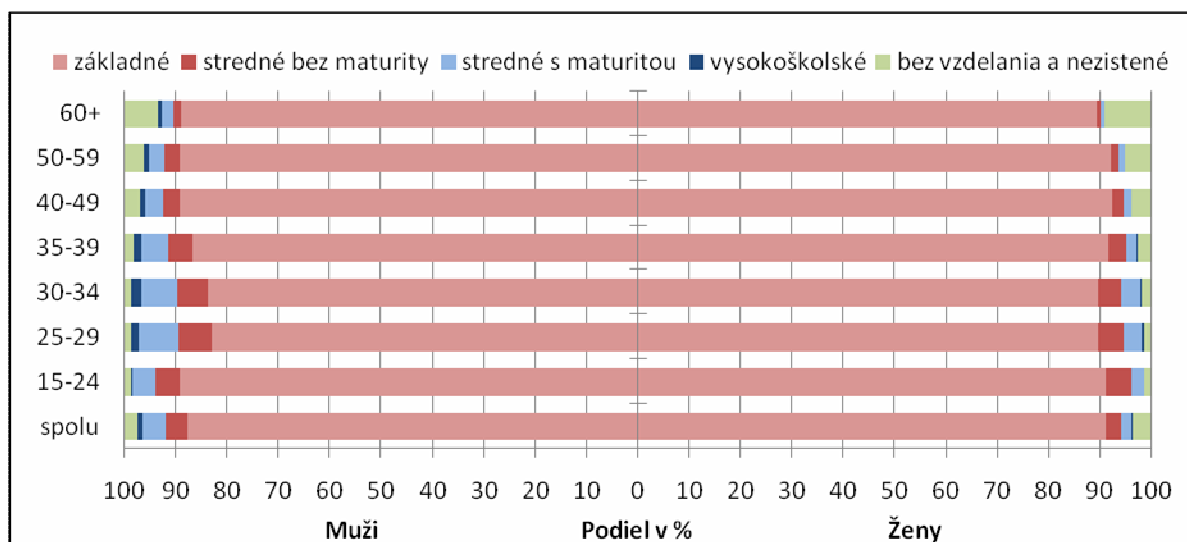
Celkovo môžeme povedať, že vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska po druhej svetovej vojne bola do veľkej miery homogénna a súčasne veľmi nízka. Dosiahnutie základného vzdelania a tým aj absolvovanie povinnej školskej dochádzky predstavovalo dlhodobu v slovenskej populácii všeobecne platný a široko rozšírený vzdelanostný model. V prípadoch, kedy nebola naplnená vzdelanostná dráha ukončením len základnej školy, je vidieť pomerne výrazné rozdiely medzi pohlaviami. Na tomto mieste je potrebné podotknúť ešte jednu dôležitú pripomienku. Aj napriek tomu, že viac ako 90% zastúpenie žien so

¹⁹ Ak sa používajú dostatočne veľké súbory udalostí, tieto nedostatky nemajú takmer žiadny vplyv na výsledné hodnoty skúmaného javu. V našom prípade sme s touto skupinou osôb pracovali len v minimálnej miere, pričom pravdepodobne v prevažnom počte by bolo možné ich zaradiť do skupín bez vzdelania prípadne základné vzdelanie.

základným vzdelaním a 88% podiel mužov s rovnakým typom vzdelania hovorí o významnej rovnorodosti ukončeného vzdelania v populácii Slovenska, v skutočnosti mohla byť celková dĺžka vzdelávania a tým aj kvalita dosiahnutého vzdelania medzi mužmi a ženami výrazne rozdielne. Žiaľ pre túto analýzu nám chýbajú ďalšie potrebné údaje, a preto sa jej ďalej nemôžeme venovať.

Okrem týchto poznatkov nás výsledky sčítania z roku 1950 upozorňujú na určité disproporcie vo vzdelaní z hľadiska veku. Aj napriek tomu, že v prevažnej miere bolo základné vzdelanie najvyššou metou u všetkých vekových skupín u oboch pohlaví, je možné vidieť, že predovšetkým u 25 – 40 ročných mužov došlo vo väčšej miere k pokračovaniu vo vzdelávaní.

Graf č. 1: Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v závislosti od veku a pohlavia podľa výsledkov sčítania z roku 1950

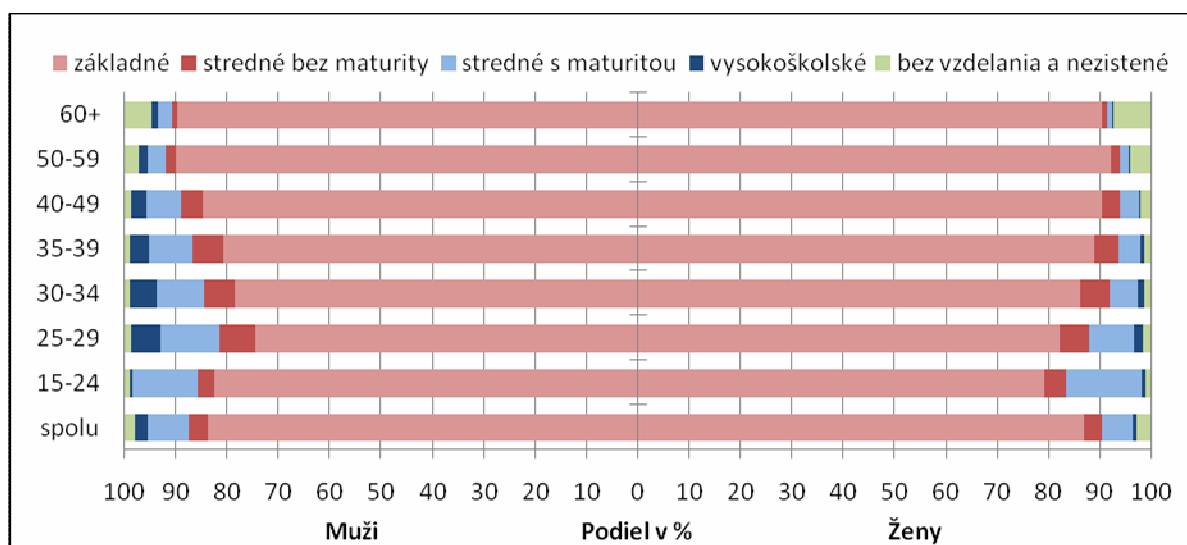
Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR

Medzi sčítaniami 1950 a 1961 zaznamenala slovenská populácia len mierne zvýšenie počtu a podielu osôb, ktoré dosiahli vyššie ako základné vzdelanie. Celkové zastúpenie ľudí so základným vzdelaním sa znížilo na úroveň 85 %, pričom rozdiely medzi mužmi a ženami zostali naďalej zachované. Vyššie ako základné vzdelanie v roku 1961 malo viac ako 12 % obyvateľov. Prevahu u mužov i žien malo úplné stredoškolské vzdelanie. V mužskej časti sme dokonca svedkami poklesu zastúpenia osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním. Najväčší nárast v intercenzálnom období tak zaznamenalo zastúpenie osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním.

V kontexte celej populácie sa medzi rokmi 1950 a 1961 vzdelanostná úroveň Slovenska výraznejšie nezvýšila. To však úplne neplatí pri detailnom pohľade na dosiahnuté vzdelanie v kombinácii s vekom. Pri porovnaní grafu č. 2 s predchádzajúcim z roku 1950 je zrejmé, že

najväčšie zmeny nastali predovšetkým vo vekovej skupine 25 až 50 ročných osôb, kde u mužov i žien bol podiel osôb s vyšším ako základným vzdelaním najvýraznejší. Dokonca aj v najmladšej vekovej skupine 15 – 24 ročných je zreteľný rozdiel v porovnaní s predchádzajúcim sčítaním. Graf tiež plasticky poukazuje na zvýšenie prevahy mužskej časti v kategórii vysokoškolských absolventov vo veku 25 – 50 rokov, pričom najmä vo veku 25 – 29 a 30 – 34 rokov sa pomer medzi mužmi a ženami posunul na stranu mužov.

Graf č. 2: Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v závislosti od veku a pohlavia podľa výsledkov sčítania z roku 1961

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR

O necelých desať rokov neskôr bol podľa výsledkov sčítania už zreteľný pokles podielu osôb len so základným vzdelaním. Tento stav bol podmienený viacerými faktormi. Prvý predstavuje zmena v zisťovaní a publikovaní oficiálnych údajov zo sčítaní o najvyššom dosiahnutom vzdelaní. Kým v cenzoach z rokov 1950 a 1961 boli osoby vyučené v niektorom z učňovských odborov zaradené do skupiny osôb so základným vzdelaním, pri sčítaní 1970 sa presunuli do kategórie stredoškolského vzdelania bez maturity (stredné odborné).

Na druhej strane prispel k nárastu podielu osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním tiež postupný rozmach učňovských škôl, učňovských odborov a ich zvyšujúca sa obľuba u osôb mužského pohlavia. Výsledkom bol nielen nárast počtu študentov, ale tiež absolventov jednotlivých učňovských odborov. Okrem toho pokles podielu osôb so základným vzdelaním bol podmienený aj postupným vymieraním staršej populácie, ktorá mala v prevažnej miere len základné vzdelanie.

Dôležitý znak v tomto procese predstavoval fakt, že v podstate až do 50. rokov sa úroveň vzdelania nadobúdala prostredníctvom denného štúdia. Až v 60. a 70. rokoch došlo

k veľkému rozmachu rôznych externých foriem so snahou zvýšiť dosiahnuté vzdelanie u pracujúcich osôb, ktoré vzdelávacím systémom prešli v minulosti.

V celej populácii Slovenska tak podľa výsledkov sčítania približne 61 % osôb malo základné vzdelanie. Rozdiel medzi mužmi a ženami sa však výrazne zvýšil. Kým v roku 1961 bol podiel žien so základným vzdelaním len o 3,3 % vyšší, v roku 1970 predstavoval takmer 23 % viac. V mužskej zložke približne každý druhý muž mal len základné vzdelanie, kým u žien to bolo u siedmich z desiatich. Popisovaná zmena bola podmienená predovšetkým vyčlenením absolventov učňovských odborov z kategórie základného vzdelania a ich začlenením do odborného stredoškolského vzdelávania. Žiaľ, triedenie údajov z tohto sčítania neumožňuje zvlášť vymedziť absolventov učňovských odborov a zvlášť odborných škôl. Túto možnosť máme až pri nasledujúcich troch sčítaniach, a preto vzájomné porovnanie dát s cenami v roku 1950 a 1961 je do určitej miery možné len pri sčítaní podielu osôb s odborným vzdelaním bez maturity a základnou školou. V takomto prípade sa potom rozdiel medzi mužmi a ženami rapídne zmenšuje.

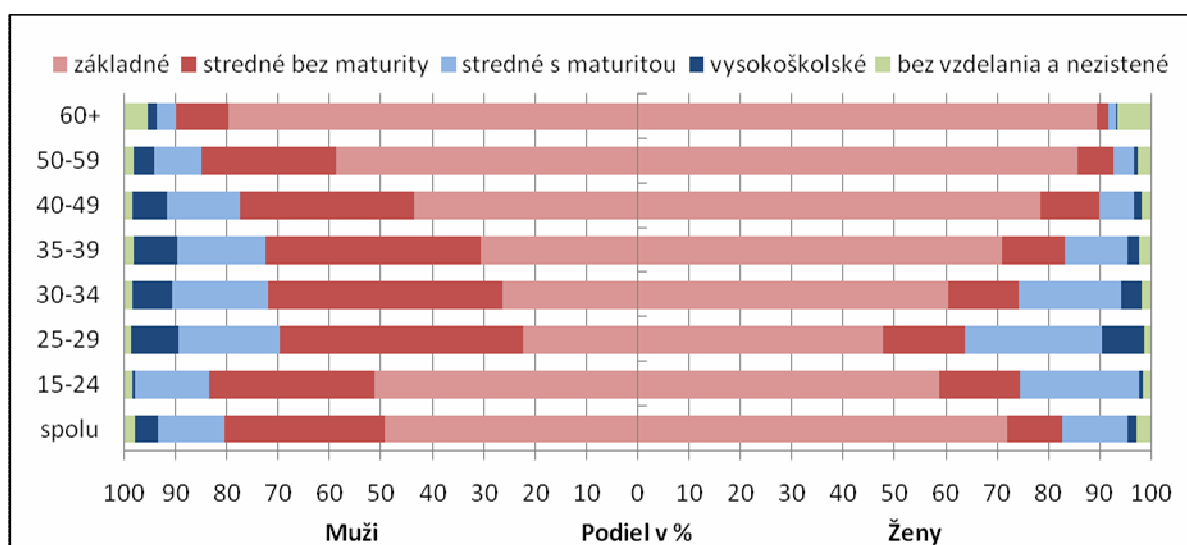
Sčítanie 1970 poukazuje aj na ďalší dôležitý znak vo vývoji vzdelania na Slovensku. Ako je zrejmé z grafu č. 3, medzi mužmi a ženami sa vytvorili významné rozdiely v spôsobe ukončovania stredoškolského vzdelávania. Kým v mužskej zložke dominovalo stredné odborné vzdelanie bez maturity, ktoré získali vo väčšine prípadov vyučením v niektorom z učňovských odborov, u žien sa stále viac presadzovalo získanie úplného stredoškolského vzdelania. Tento fakt je zreteľne vidieť predovšetkým vo vekovej skupine 15 – 30 ročných. Okrem toho u mužov je tiež možné pozorovať, že prevaha neúplného stredoškolského vzdelania bola najvyššia u osôb 25– 34 ročných, pričom s narastajúcim vekom sa znižuje. Uvedené zistenie podporuje tvrdenie, že rozmach učňovského vzdelávania v 50. a najmä 60. rokoch sa pozitívnou mierou podpísal pod výsledky sčítania 1970 v mladších vekových skupinách.

Z grafu č. 3 je zrejmá ešte jedna dôležitá vec a tou je zastúpenie vysokoškolsky vzdelaných osôb. V podstate vo všetkých vekových skupinách je pomer medzi mužmi a ženami posunutý na mužskú stranu, no v populácii 25 – 29 ročných sa ich zastúpenie už takmer vyrovnáva.

Na začiatku 70. rokov vzdelanostná štruktúra ženskej populácie ako celku ešte stále zaostávala za mužskou časťou. Ak sa však zameriame len na najmladšie vekové skupiny, u ktorých už má zmysel hovoriť o ukončenom vzdelávaní, zistíme, že síce podiel žien so základným vzdelaním bol stále významnejší, no zastúpenie osôb s úplným stredoškolským vzdelaním postupne prevýšilo ich podiel v mužskej zložke.

V nasledujúcich intercenzálnych obdobiach sa nastavený trend znižovania zastúpenia osôb len so základným vzdelaním postupne prehľboval. Pri sčítaní 1980 bolo na Slovensku ešte viac ako 50 % obyvateľov so základným vzdelaním, no v roku 1991 sa ich podiel znížil na 38 % a podľa posledného sčítania to bolo len 26 %. Tento proces výraznejšie ovplyvnil ženskú zložku populácie, kde medzi rokmi 1970 a 2001 došlo k poklesu zastúpenia osôb so základným vzdelaním z úrovne 72 % na 32 %, čiže o niečo viac ako 40 %. U mužov tento vývoj nemal takú dynamiku, keďže tu bol menší priestor na znižovanie ako u žien. Za viac ako 30 rokov tak podiel mužov starších 15 rokov so základným vzdelaním poklesol zo 49 % na 20 %. Okrem pokračujúceho zvyšovania vzdelanostnej úrovne sa pod tento proces podpisoval čoraz viac faktor vymierania starších generácií. Váha obyvateľstva narodeného pred prvou svetovou vojnou a v medzivojnovom období sa postupne znižovala, až pri sčítaní 2001 zohrávali len minimálnu úlohu a ovplyvňovali predovšetkým vzdelanostné pomery vekových skupín starších ako 65 rokov.

Graf č. 3: Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v závislosti od veku a pohlavia podľa výsledkov sčítania z roku 1970

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.12.1970. Tabuľky za SSR

Rozvoj vyššieho ako základného vzdelania, ktorý nastal po druhej svetovej vojne, sa tak mohol prejavovať aj pri pohľade na celú populáciu Slovenska bez rozdielu veku. Ako je vidieť z tabuľky č. 1 a grafov č. 4 – 6, medzi rokmi 1980 až 2001 došlo predovšetkým v mužskej časti k ďalšiemu posilňovaniu zastúpenia osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním. V poslednej dekáde však už išlo len o mierny nárast. Podľa sčítania 2001 u mužov tvorili osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity viac ako 37 %, pričom od roku 1991 bola

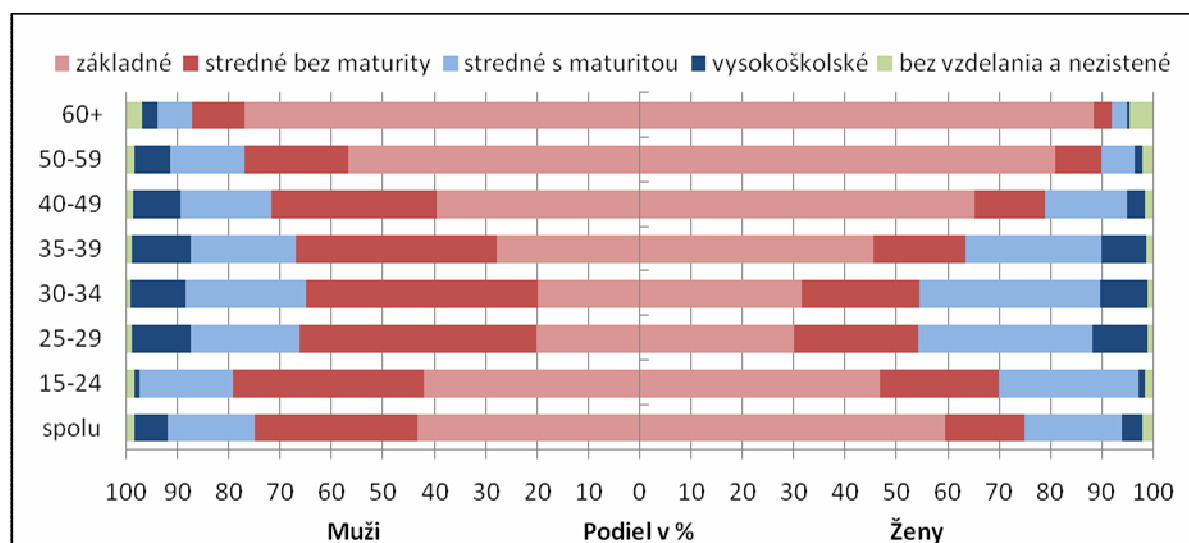
skupina mužov s týmto typom vzdelania najčastejšou v celej mužskej populácii. U žien bol tento vývoj podobný, no odohral sa na výrazne nižšej úrovni. Podľa posledného sčítania malo strednú školu bez maturity len o niečo viac ako 22 % žien.

Rozdielne vzdelanostné dráhy a aspirácie v predchádzajúcom režime sa výraznou mierou prejavili v zastúpení osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. To síce zaznamenalo aj u mužov v poslednom intercenzálnom období významný nárast, no ten ani zďaleka nedokázal pokryť veľké zaostávanie tejto skupiny v porovnaní so ženskou zložkou. Medzi rokmi 1970 – 2001 sa podiel žien s úplným stredoškolským vzdelaním zvýšil z necelých 13 % na 35% a u mužov rovnako z necelých 13 % len na 29 %. Hlavnú úlohu v tomto procese mali predovšetkým absolventi stredných odborných škôl a učilíšť s maturitou, čím sa zvýraznila disproporcía medzi zastúpením osôb s úplným stredoškolským vzdelaním získaným na gymnáziu (všeobecnovzdelávacej strednej škole) a na strednej odbornej škole s maturitou. Výsledky sčítania 2001 tak ukazujú, že úplné stredoškolské vzdelanie má v populácii starších 15 rokov na Slovensku takmer každá tretia osoba.

Nárast počtu i podielu zaznamenala tiež skupina absolventov vysokých škôl. Kým v roku 1970 bolo v populácii Slovenska necelých 100 tisíc vysokoškolsky vzdelaných ľudí a tí predstavovali len 3 % populácie, o desať rokov neskôr to bolo už viac ako 190 tisíc s 5,2 % a v roku 2001 dokonca už viac ako 423 tisíc s takmer 10% podielom.

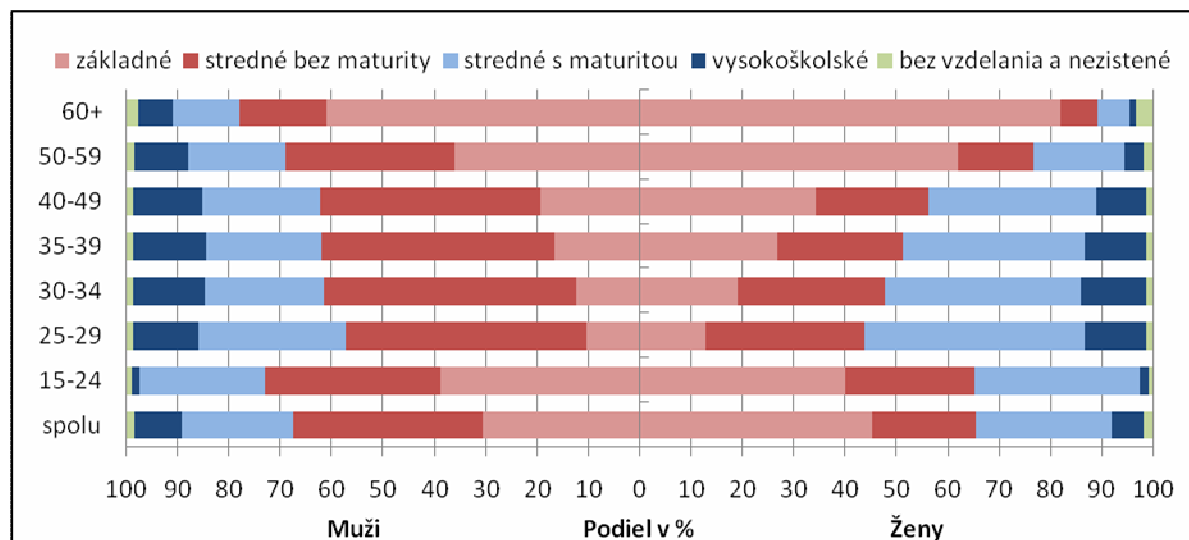
Čiastočne rozdielny vývoj z hľadiska dynamiky nárastu zastúpenia vysokoškolsky vzdelaných osôb bol medzi mužmi a ženami. U oboch pohlaví v intercenzálnych obdobiach došlo k zvyšovaniu počtu absolventov a ich podielu, no rozlišovali sa v intenzite tohto procesu. Kým medzi rokmi 1970, 1980 a 1991 rástlo zastúpenie predovšetkým v mužskej zložke, čím sa rozdiely medzi pohlaviami zväčšovali, v poslednom období medzi rokmi 1991 a 2001 sledujeme väčšie tempo u žien. V roku 2001 vysokoškolsky vzdelaní muži tvorili 11 % z celkového počtu mužov na Slovensku a ženy 8,7 %. Detailne môžeme tento vývoj vidieť v tabuľke č. 1 a v kombinácii s vekom tiež na grafoch č. 5 – 6. Z nich je zrejmé, že najmä v najmladších vekových skupinách postupne dochádza k ďalšej kvalitatívnej premene vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska. Tá nesie známky zvyšovania váhy osôb s úplným stredoškolským vzdelaním a absolventov vysokých škôl. Na tento vývoj existuje pomerne široký priestor, ktorý sa vytvoril po druhej svetovej vojne uprednostňovaním stredoškolských odborov bez maturity a obmedzovaním vysokoškolského vzdelávania z hľadiska počtu študentov ako aj absolventov vysokých škôl.

Graf č. 4: Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v závislosti od veku a pohlavia podľa výsledkov sčítania z roku 1980

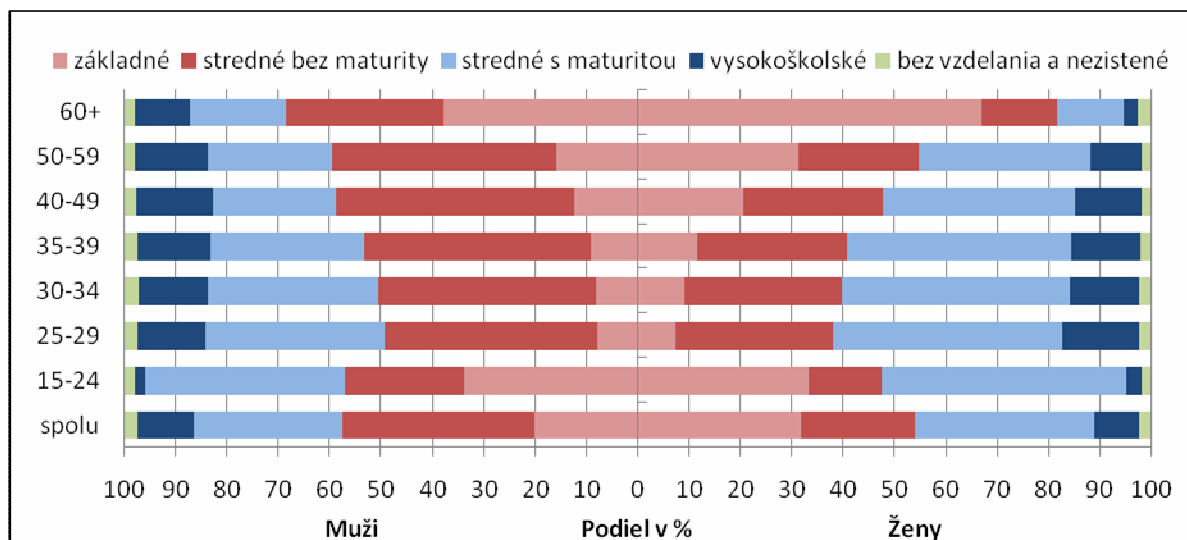
Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR

Graf č. 5: Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v závislosti od veku a pohlavia podľa výsledkov sčítania z roku 1991

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Republika slovenská

Graf č. 6: Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v závislosti od veku a pohlavia podľa výsledkov sčítania z roku 2001

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001.

Poslednou skupinou, ktorej sme sa zatiaľ nevenovali, sú osoby, uvádzajúce pri sčítaniach, že sú bez vzdelania. Základným znakom vo vývoji tejto skupiny je, že po druhej svetovej vojne sa počet i podiel týchto osôb na Slovensku postupne znižoval, pričom tvorili len zanedbateľnú časť populácie. Už pri sčítaní v roku 1950 celkový počet osôb, ktoré neukončili žiadny stupeň vzdelávacieho procesu, bol len niečo viac ako 40 tis. Podiel 1,6 % z celkového počtu prítomných obyvateľov starších 14 rokov tak jednoznačne potvrdil na jednej strane správnosť rozhodnutia použiť pri cenze ukazovateľ najvyššieho dokončeného vzdelania²⁰ a na druhej ich veľmi nízke zastúpenie.

²⁰ Do roku 1950 sa pri sčítaniach používal ako objektívny znak mapujúci vzdelanostnú úroveň počet a podiel osôb, ktoré vedeli čítať a písať respektíve len čítať alebo písať. Keďže však v medzivojnovom období bol problém negramotnosti na Slovensku vyriešený, nemohol už objektívne posudzovať vzdelanostnú štruktúru populácie.

Tabuľka č. 1: Vývoj základných ukazovateľov vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska staršieho 15 rokov

Najvyššie dokončené vzdelanie	1950		1961		1970		1980		1991		2001	
	abs. v tis.	%	abs. v tis.	%	abs. v tis.	%	abs. v tis.	%	abs. v tis.	%	abs. v tis.	%
Obyvateľstvo spolu												
základné	2191,0	89,5	2441,7	85,4	2006,2	61,0	1908,9	51,7	1512,8	38,3	1130,7	26,3
stredné bez maturity	89,1	3,6	105,1	3,7	681,5	20,7	860,6	23,3	1114,7	28,2	1264,1	29,4
úplné stredné	78,0	3,2	198,0	6,9	419,8	12,8	663,7	18,0	957,9	24,2	1378,1	32,1
v tom: všeobecné	31,5	1,3	75,4	2,6	123,9	3,8	152,7	4,1	169,0	4,3	253,4	5,9
odborné	46,6	1,9	122,6	4,3	295,9	9,0	511,0	13,9	788,9	19,9	1098,0	25,6
vysokoškolské	13,5	0,5	45,6	1,6	99,9	3,0	190,3	5,2	306,9	7,8	423,3	9,9
bez vzdelania	40,1	1,6	44,1	1,5	30,3	0,9	27,6	0,7	27,0	0,7	15,5	0,4
obyv. 15+	2446,8	100,0	2859,5	100,0	3288,2	100,0	3689,1	100,0	3954,5	100,0	4297,3	100,0
Muži												
základné	1024,2	87,8	1166,2	83,7	789,2	49,3	775,3	43,4	581,9	30,6	415,6	20,2
stredné bez maturity	48,3	4,1	52,9	3,8	502,2	31,4	567,9	31,8	699,4	36,8	768,8	37,4
úplné stredné	52,4	4,5	110,4	7,9	207,4	12,9	301,2	16,8	412,2	21,7	594,4	28,9
v tom: všeobecné	22,5	1,9	42,1	3,0	53,1	3,3	62,0	3,5	63,9	3,4	89,4	4,3
odborné	29,9	2,6	68,3	4,9	154,3	9,6	239,2	13,4	348,3	18,3	491,7	23,9
vysokoškolské	11,7	1,0	36,8	2,6	69,5	4,3	117,4	6,6	178,7	9,4	228,9	11,1
bez vzdelania	16,0	1,4	17,1	1,2	11,7	0,7	10,2	0,6	10,6	0,6	7,1	0,3
obyv. 15+	1166,6	100,0	1393,5	100,0	1601,6	100,0	1788,3	100,0	1899,4	100,0	2058,2	100,0
Ženy												
základné	1166,8	91,1	1275,6	87,0	1217,1	72,2	1133,5	59,6	930,9	45,3	715,2	31,9
stredné bez maturity	40,8	3,2	52,2	3,6	179,4	10,6	292,7	15,4	415,3	20,2	495,3	22,1
úplné stredné	25,7	2,0	87,5	6,0	212,4	12,6	362,5	19,1	545,7	26,6	783,6	35,0
v tom: všeobecné	9,0	0,7	33,3	2,3	70,8	4,2	90,7	4,8	105,1	5,1	164,0	7,3
odborné	16,7	1,3	54,2	3,7	141,6	8,4	271,8	14,3	440,6	21,4	606,3	27,1
vysokoškolské	1,7	0,1	8,8	0,6	30,5	1,8	72,9	3,8	128,2	6,2	194,4	8,7
bez vzdelania	24,1	1,9	27,0	1,8	18,7	1,1	17,4	0,9	16,4	0,8	8,5	0,4
obyv. 15+	1280,2	100,0	1466,0	100,0	1686,6	100,0	1900,8	100,0	2055,1	100,0	2239,1	100,0

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001

V nasledujúcich medzicenzálnych obdobiach pokles pokračoval a to ako dôsledok ďalšieho rozvoja vzdelávania a najmä postupného vymierania staršej populácie. V prvom spomínanom prípade išlo o snahu spoločnosti prinútiť k povinnej školskej dochádzke aj skupiny osôb, ktoré sa vo všeobecnosti vyznačovali negatívnym vzťahom k tejto aktivite, a to aj za cenu rôznych donucovacích prostriedkov. Okrem toho ukončenie aspoň základného vzdelania umožnilo rozšírenie siete a celkového rozvoja špeciálnych škôl pre hendikepované deti. V roku 2001 počet osôb bez vzdelania predstavoval hodnotu 15,5 tisíca ľudí, čím táto skupina tvorila len 0,4 % z celej populácie Slovenska staršej 15 rokov.²¹ Na záver tejto časti ešte spomenieme, že z gendrového hľadiska vo všeobecnosti platilo vo všetkých sčítaniach, že počet i podiel bol vyšší u žien ako u mužov.

²¹ Pravdepodobne by bolo potrebné do tejto skupiny v prevažnej miere zahrnúť aj osoby, ktoré pri sčítaní neuviedli žiadne dosiahnuté vzdelanie, pretože je možné predpokladať, že v skutočnosti väčšina z týchto osôb žiadne vzdelanie v skutočnosti nemá.

3. Vývoj základných ukazovateľov stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania

3.1 Stredné odborné školy a stredné učňovské školy

Učňovské vzdelávanie prešlo po roku 1989 veľkými zmenami. Ich hlavným poslaním bolo pripravovať žiakov na výkon robotníckych povolání a odborných činností. Išlo o žiadaný vzdelanostný profil, čo sa odzrkadlilo vznikom hustej siete týchto škôl s veľkým počtom žiakov a absolventov. Vo svojej pôvodnej podstate predstavovali učňovské školy špecifické zariadenia vznikajúce pri štátnych podnikoch, kde uční pôsobili v učňovskom pomere. Až zaradením učňovských škôl do systému stredoškolského vzdelávania sa z učňov stali „typickí“ žiaci štátneho vzdelávacieho systému.

Snahou minulého režimu bolo vytvárať učňovským školám zázemie a možnosti pre výchovu a vzdelávanie kvalifikovanej robotníckej sily, pričom plánom bolo, aby týmito inštitúciami prechádzalo až 60 % mládeže. K ich hlavným znakom patrilo predovšetkým úzke prepojenie na štátny podnik, pre ktorý tieto inštitúcie v podstate pripravovali budúcich zamestnancov.

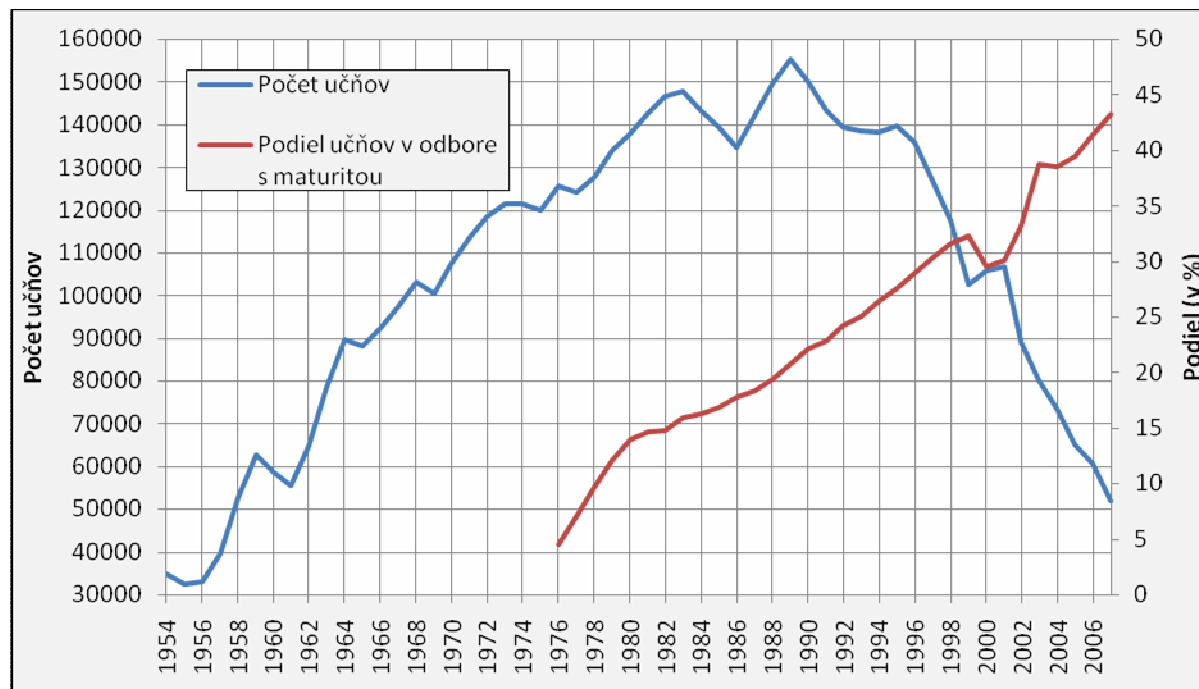
Počiatok premeny vzdelávacej sústavy a vzdelanostnej štruktúry z hľadiska učňovského vzdelávania je na Slovensku možné nájsť na konci 50. a najmä v 60. rokoch ako výsledok extenzívnej industrializácie a zamerania hospodárstva na hutnícky, zbrojársky a ťažobný priemysel. Potreba kvalifikovaných robotníkov viedla k rýchlemu nárastu počtu učňov a absolventov učňovských škôl. Spolu s výraznou platovou nivelizáciou, mzdovou i nemzdovou preferenciou robotníckej práce a ideologickým tlakom sa vo veľkej časti spoločnosti vytvorila predstava o výhodnosti výkonu robotníckych povolání voči nerobotníckym povolaniam. Výhovným pôsobením rodičov na deti sa táto predstava predávala na ďalšie generácie (Tuček a kol., 1998).

Ako je vidieť z grafu č. 7, počet učňov mal dlhodobý rastúci trend. Najväčší rozmach dosiahol v druhej polovici 80. rokov, kedy učňovské školy navštevovalo viac ako 150 tisíc žiakov.

Transformácia spoločnosti spolu s privatizáciou, zánikom a rozpadom štátnych podnikov priniesla zrušenie vzájomných kooperačných väzieb. Výsledkom bolo vyčlenenie odborných učilíšť a stredných odborných učilíšť spod patronátu podnikov. V podstate došlo k premene žiakov na štátnych, ktorí neboli pripravovaní pre konkrétnu spoločnosť. Odborná štruktúra odborných učilíšť sa postupne zmenila. Najväčší záujem zo strany žiakov je v súčasnosti predovšetkým o odbory súvisiace so službami (napr. automechanik). Nedostatok finančných prostriedkov, sťažené podmienky pre odbornú praktickú prípravu, obmedzené zavádzanie nových technológií, zastarané a nedostatočné vybavenie spolu s odlivom študentov na stredné

odborné školy a gymnáziá a celková zmena pohľadu spoločnosti na robotnícke profesie priniesli do učňovského vzdelávania hlbokú krízu. Od začiatku 90. rokov tak sledujeme výrazný úbytok učňov.²²

Graf č. 7: Vývoj počtu učňov a podielu žiakov učňovských odborov s maturitou²³

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001

Snaha minulého režimu o postupné vyrovnávanie stredoškolského vzdelávania viedla k založeniu stredných učňovských škôl, ktorých absolvovaním žiak mohol získať úplné stredoškolské vzdelanie. V podstate sa tak vytvoril systém, kde bolo možné ukončiť strednú školu s maturitou na troch typoch (gymnázium, stredná odborná škola, stredné odborné učilište). Tento typ vzdelávania sa postupne presadil, čoho dôkazom je stále rastúci podiel žiakov študujúcich na tomto type učilišťa spomedzi všetkých žiakov učňovských odborov.

Potreba odborných škôl vyvstala v bývalom Uhorsku s rozvojom hospodárstva. Koncom 19. storočia sú aj na území Slovenska budované rôzne odborné školy priemyselného, obchodného a poľnohospodárskeho zamerania. Ich počet však bol veľmi nízky a nemohli tak výraznou mierou ovplyvňovať vzdelanostnú štruktúru slovenskej populácie. Až po druhej svetovej vojne zákon č. 95/1948 Zb. zaradil odborné školy do jednotnej štátnej školskej sústavy. Nasledujúce legislatívne úpravy z roku 1953 a 1960 veľkou mierou prispeli k rozvoju odborného vzdelávania. V kratších formách bolo možné získať neúplné stredoškolské

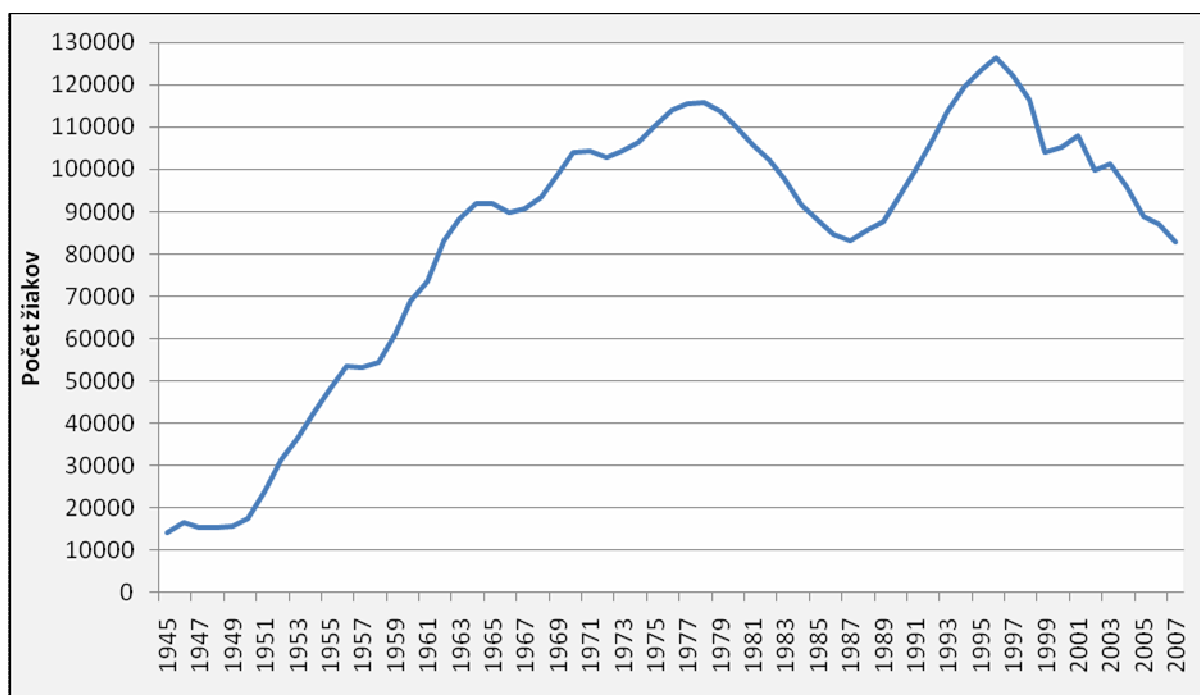
²² Na celkový počet žiakov jednotlivých typov stredných škôl má tiež veľký vplyv aj demografický vývoj a s ním početnosť jednotlivých generácií, ktoré sú práve v procese stredoškolského vzdelávania.

²³ Od školského roku 2008/2009 sú všetky učilišťa a stredné odborné učilišťa zahrnuté do skupiny stredných odborných škôl.

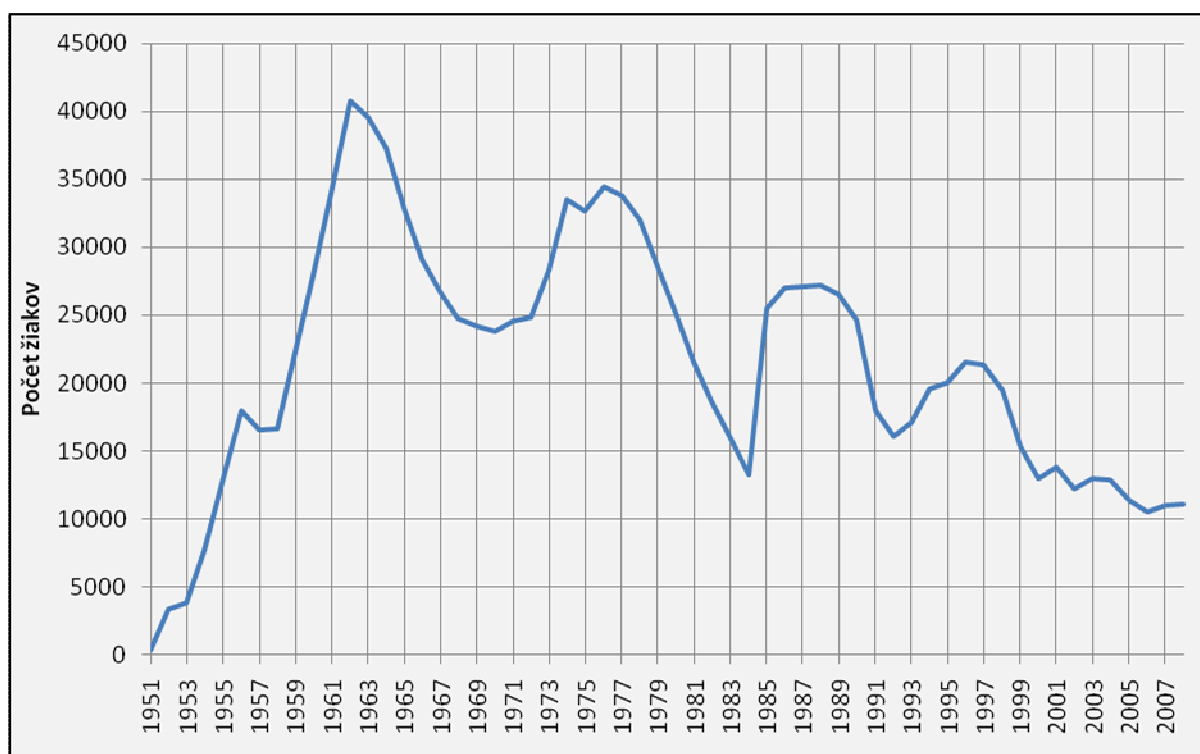
vzdelanie (2 a 3- ročné) a v dlhších formách (4- ročné) aj úplné stredoškolské vzdelanie. Okrem toho od 50. rokov sa začala rozvíjať externá forma popri zamestnaní. Výsledkom týchto zmien bol postupný nárast počtu študentov, ktorý vyvrcholil na konci 70. rokov a po poklese v 80. rokoch následne tiež v prvej polovici 90. rokov. Od tohto obdobia sledujeme postupný pokles ako výsledok nielen zvyšovania počtu žiakov na gymnáziách, ale tiež ako dôsledok znižovania početnosti jednotlivých generácií. Od roku 1990 stredné odborné školy prechádzajú pomerne rozsiahlymi zmenami v koncipovaní svojich odborov a odborných zameraní so širokou škálou voliteľných predmetov. Okrem toho zákonné normy umožňovali vznik cirkevných a súkromných stredných odborných škôl.

Od 50. rokov sa postupne začal vytvárať priestor pre dodatočné stredoškolské vzdelávanie pri zamestnaní. Rôzne večerné a diaľkové kurzy zaznamenali najväčší rozmach na konci 50. a v prvej polovici 60. rokov. V súvislosti s rozmachom externého vzdelávania vznikla paradoxná situácia. Popri klasickej dennej forme, ktoré dovtedy malo monopolné postavenie vo vzdelávacom systéme, sa vytvoril pomerne silný prvok externého vzdelávania, ktorého sieťou prešla veľká časť populácie. V nasledujúcich rokoch je už vidieť, že došlo k poklesu záujmu o tento typ vzdelávania. Určitý vzostup je zrejmý ešte v polovici 70. rokov a v 80. rokoch, kedy boli otvorené diaľkové formy štúdia aj pri učňovskom type vzdelávania. Od polovice 90. rokov však nastal ďalší pokles a nasledovala stabilizácia na hodnotách niečo cez 10 tisíc žiakov.

Graf č. 8: Vývoj počtu žiakov stredných odborných a odborných škôl

Graf č. 9: Vývoj počtu žiakov v externej forme stredoškolského štúdia

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001

3.2 Gymnáziá (stredné všeobecnovzdelávacie školy)

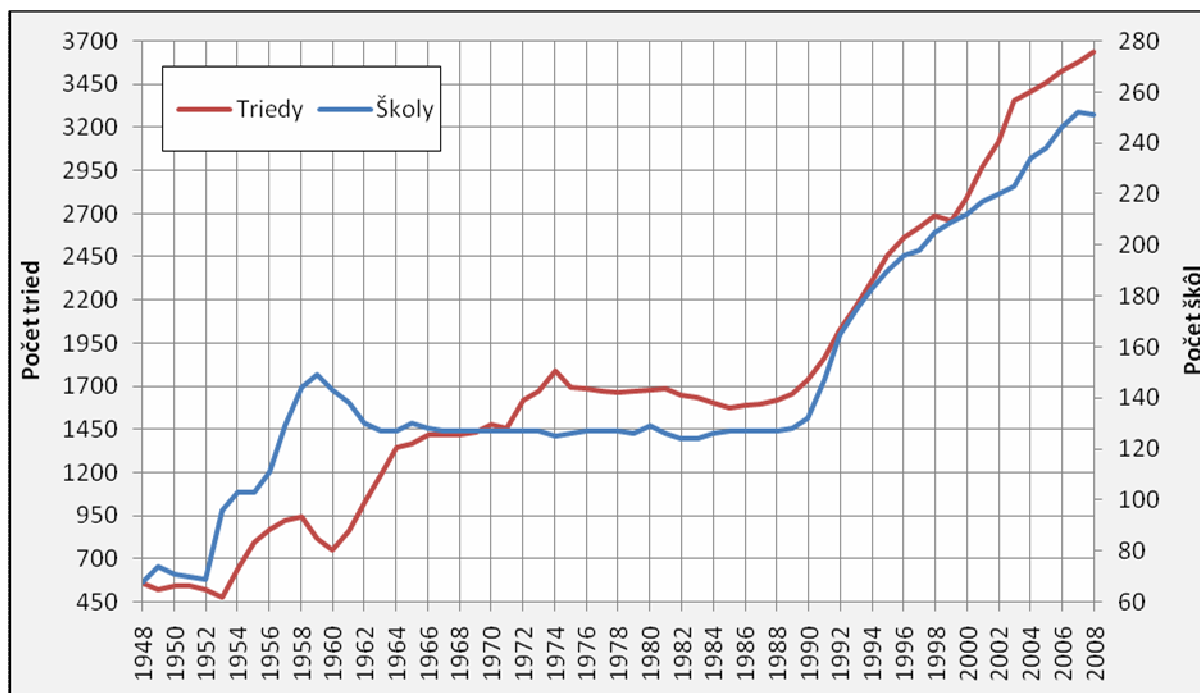
Výučba na gymnáziách má na Slovensku dlhú tradíciu, pričom ich štruktúra a fungovanie sa počas historického vývoja výrazne menili. Asi najviac sa pod vzdelávanie na týchto typoch škôl podpísalo obdobie rokov 1948 – 1989, kedy prešli niekoľkými úpravami v zmysle ich koncepcie v rámci celej vzdelávacej sústavy i v dĺžke štúdia. Okrem toho boli zrušené dovtedy fungujúce osemročné gymnázia, ktoré sa do školského systému opätovne dostali až zákonnou úpravou v roku 1990.

Hlavnou úlohou gymnázií v akejkol'vek podobe bolo a je ponúkať študentom všeobecné vzdelanie ukončené maturitnými skúškami a pripraviť ich na ďalšie štúdium na vysokej škole. Absolvent gymnázia získava úplné stredoškolské vzdelanie v kategórii ISCED označené ako vyššie sekundárne (ISCED 3A).

Počet škôl prešiel po roku 1948 do približne začiatku 60. rokov pomerne dynamickým vývojom. Kým v druhej polovici 40. rokov bolo na Slovensku len okolo 70 gymnázií, v roku 1959 sa ich počet vyšplhal na 149. V nasledujúcich 4 rokoch došlo k transformácii na iné typy stredných škôl a počet gymnázií sa znížil do roku 1963 na 127. Od tohto roku v podstate až

do konca socializmu fungovalo na Slovensku plánovite približne 127 až 130 stredných všeobecnovzdelávacích škôl. Až po roku 1989 sme svedkami prudkého nárastu počtu gymnázií, ktoré v roku 2008 čítali 251 zariadení.

Graf č. 10: Vývoj počtu gymnázií a otvorených tried na nich v rokoch 1948 až 2008

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

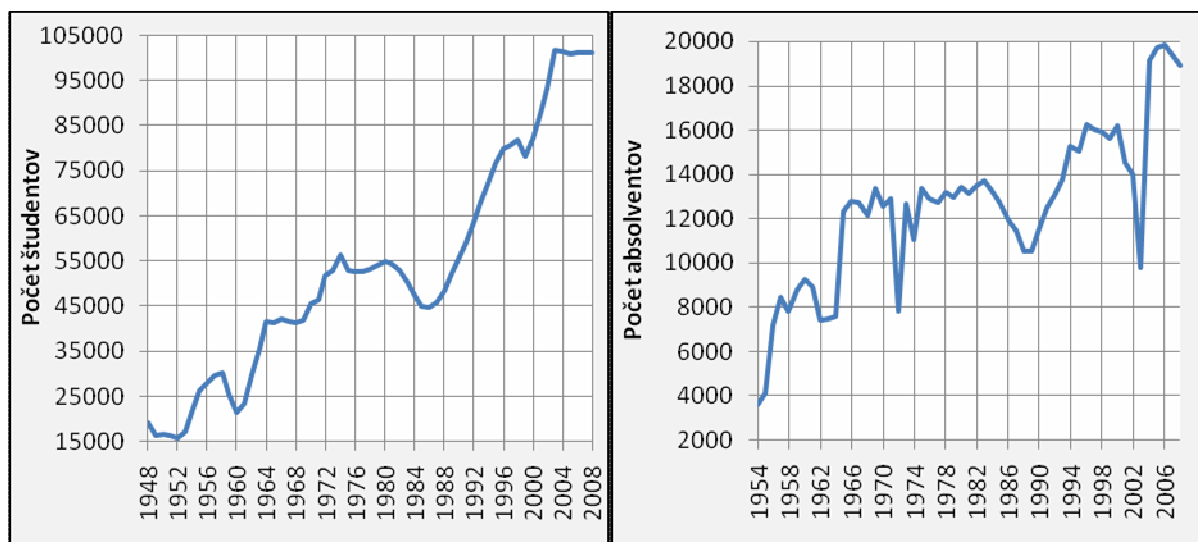
Podobným vývojom prešiel aj počet otvorených tried na gymnáziách. Spočiatku prudký nárast a zdvojnásobenie na začiatku 60. rokov vystriedala stagnácia, ktorá bola prelomená v dôsledku zvyšujúceho sa záujmu o tento typ vzdelávania v prvej polovici 70. rokov. Od tohto momentu počty otvorených tried na gymnáziách postupne klesali až do druhej polovice 80. rokov. Po roku 1989 však spolu so zvyšujúcim sa záujmom a následne nových škôl narastal aj počet tried. Ten v roku 2008 dosiahol hodnotu 3640.²⁴

Počet žiakov a absolventov gymnázií je zobrazený na grafoch č. 11 a 12. Z nich je vidieť striedanie období stagnácie a nárastu. Do 60. rokov je vidieť nárast, potom určitú stagnáciu, následne opäť nárast a ďalšiu stagnáciu až do 80. rokov, v ktorých vyvrcholil ďalší pokles. Od začiatku 90. rokov jednoznačne dominuje zvyšovanie počtu žiakov na gymnáziách a následne aj ich absolventov. Od roku 2003 študuje na gymnáziách viac ako 100 tisíc žiakov, pričom počty absolventov v súčasnosti atakujú hranicu 20 tisíc.

²⁴ Počty otvorených tried a škôl súviseli nielen s centrálnym plánovaním a záujmom o tento typ vzdelávacej inštitúcie, ale bol do veľkej miery tiež podmienený celkovým počtom detí, ktoré tieto zariadenia navštevovali ako výsledok rozdielnej početnosti školopovinnnej mládeže v jednotlivých generáciách.

Turbulentný vývoj základných ukazovateľov úzko súvisí nielen s počtom škôl, tried a možnosťami štúdia na týchto ústavoch, ale tiež preferenciami žiakov a celkovými počtami jednotlivých generácií, ktoré postupovali zo základnej školy do stredoškolských ústavov. Okrem toho sa pod prudké poklesy tiež podpisovali zmeny vo forme a dĺžke štúdia.

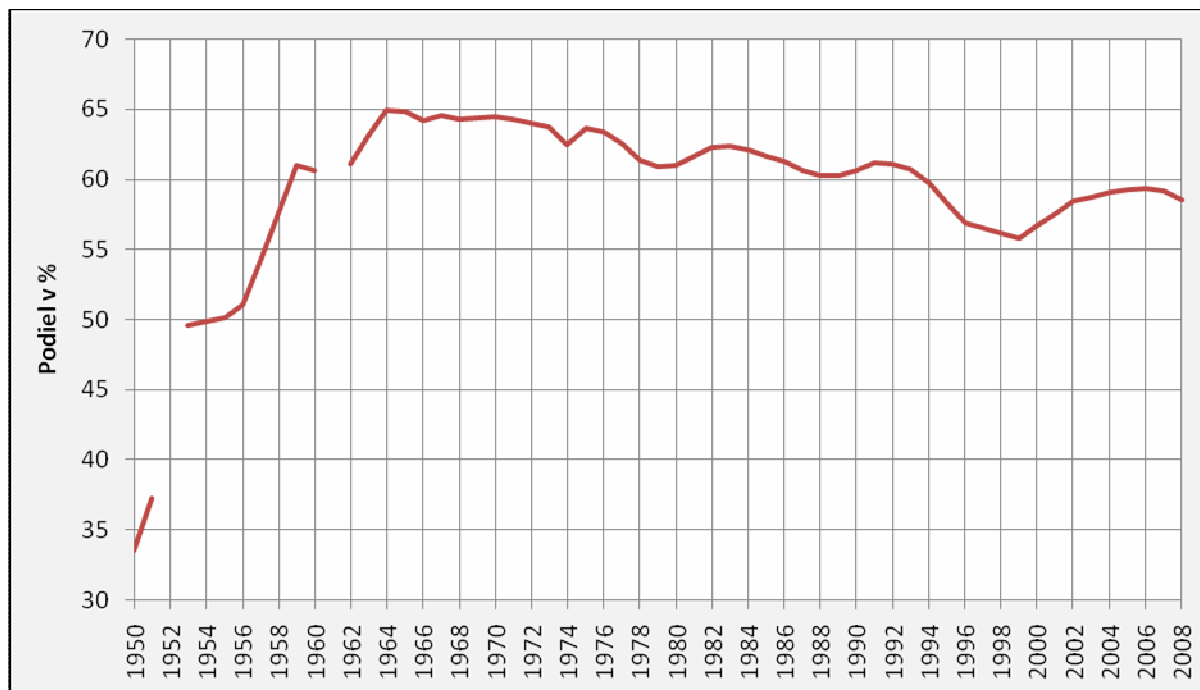
Graf č. 11 a 12: Vývoj počtu študentov a absolventov gymnázií na Slovensku

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

Ako ukazuje graf č. 13, približne od druhej polovice 50. rokov bolo štúdium na gymnáziu predovšetkým doménou dievčat. Maximálne zastúpenie z celkového počtu žiakov mali v 60. rokoch, kedy 60 – 65 % žiakov tvorili dievčatá. Ich dominancia v nasledujúcom období síce postupne klesala, no až do prvej polovice 90. rokov bol pomer 60 : 40 v ich prospech. Mierne zníženie v druhej polovici 90. rokov však opätovne vystriedal nárast. V súčasnosti tak stále na gymnáziách študuje približne takmer 60 % dievčat z celkového počtu žiakov.

Obrázok č. 13: Vývoj podielu dievčat z celkového počtu žiakov študujúcich na gymnáziách na Slovensku v rokoch 1950 až 2008

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

* Pre roky, v ktorých je krivka prerušená, neboli dostupné údaje.

3.3 Umiestňovanie 15-ročnej mládeže a štruktúra stredoškolských žiakov podľa typu strednej školy

Zaujímavé údaje z bežnej školskej evidencie ponúkajú štatistiky mapujúce umiestňovanie 15-ročnej mládeže a štruktúry stredoškolských žiakov podľa typu strednej školy. Prvé z nich umožňujú sledovať prechody 15-ročných osôb a ich umiestňovanie v ďalších vzdelávacích inštitúciách na strednom stupni, ich posun na pracovný trh prípadne ponúkajú tiež pohľad na zastúpenie osôb, ktoré nebol minulý režim schopný nikde umiestniť alebo podľa vtedajších kritérií museli ešte pokračovať na základnej škole. Žiaľ tieto údaje sa nám podarilo získať len za obdobie rokov 1970 až 1989, preto o súčasnom stave nemáme žiadne relevantné informácie. V druhom prípade na základe počtov žiakov jednotlivých typov stredných škôl sme schopní analyzovať vývoj váhy jednotlivých zariadení v procese stredoškolskej výchovy a vzdelávania na Slovensku v rokoch 1954 až 2007²⁵.

²⁵ Od roku 2008 sú údaje o počte žiakov stredných odborných učilíšť a odborných učilíšť súčasťou výkazov za stredné odborné školy.

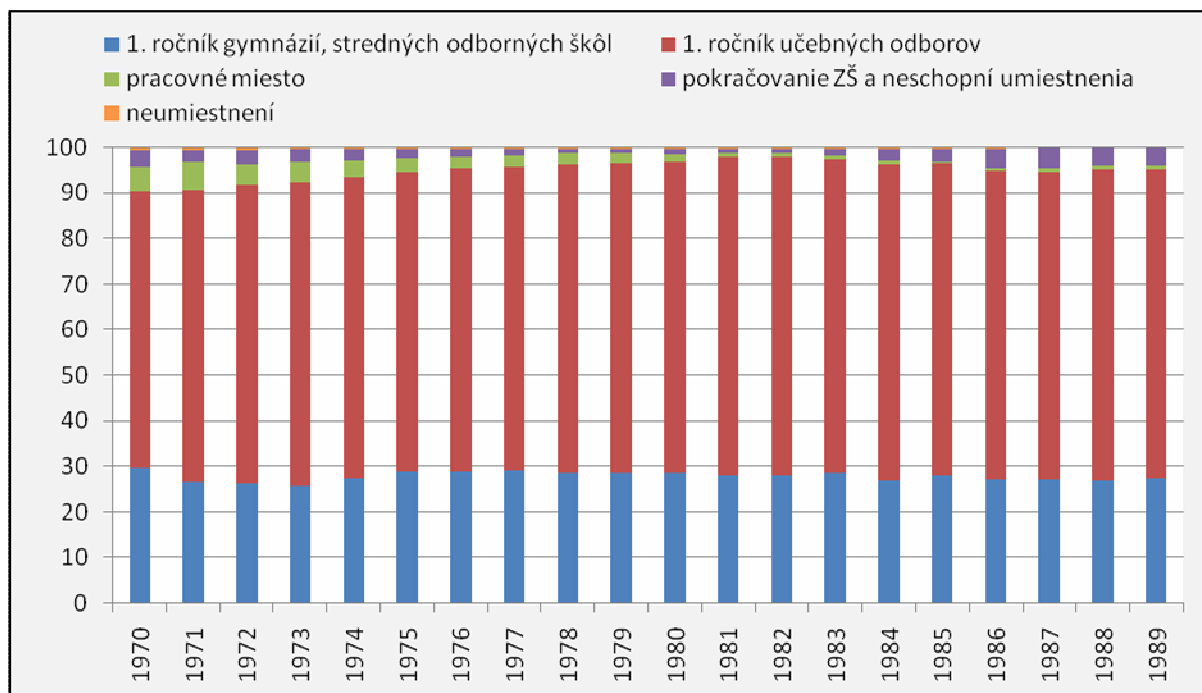
Ako je vidieť z grafov č. 14 a 15 z hľadiska pohlavia, v rokoch 1970 – 1989 existovali výrazné rozdiely v procese prechodu chlapcov a dievčat zo základných na stredné školy. Tie sa týkali predovšetkým výberu stredných škôl s možnosťou ich absolvovania formou maturitnej skúšky a škôl ukončených absolventským výučným listom. Chlapci počas celého sledovaného obdobia preferovali najmä učňovské učebné odbory, kde v prvej polovici 80. rokov bývalo umiestnených až 70 % z 15-ročných chlapcov. Do prvých ročníkov gymnázií a stredných odborných škôl nastupovalo len 27 – 28 % chlapcov.

Výrazne iná situácia bola u dievčat. Tie v 45 – 48% prípadov pokračovali v štúdiu na gymnáziu alebo strednej odbornej škole. Ich zastúpenie na učňovských učebných odboroch sa v priebehu sledovaného obdobia mierne zvyšovalo, ale to bolo predovšetkým v dôsledku znižovania podielu dievčat, ktoré v 15 rokoch už nastupovali do pracovných pozícií. Kým napríklad na začiatku 70. rokov 13 – 15 % dievčat v tomto veku vstupovalo na trh práce, v 80. rokoch to neboli ani 2 %. Obdobný trend je vidieť aj u chlapcov. U nich však tento podiel nebol na začiatku 70. rokov taký vysoký (5 – 6 %).

Umiestňovanie 15-ročnej mládeže predstavovalo v minulom režime dôležitý prvok v centrálnom plánovaní školstva a budúcich pracovných síl. Výsledkom preferencie učňovských odborov u chlapcov, ktorá bola do veľkej miery cielene podporovaná, spolu s väčšími možnosťami žien vstúpiť na úplné stredoškolské vzdelávanie bol vznik veľkých rozdielov v štruktúre študentov a následne dosiahnutom vzdelaní medzi mužmi a ženami.

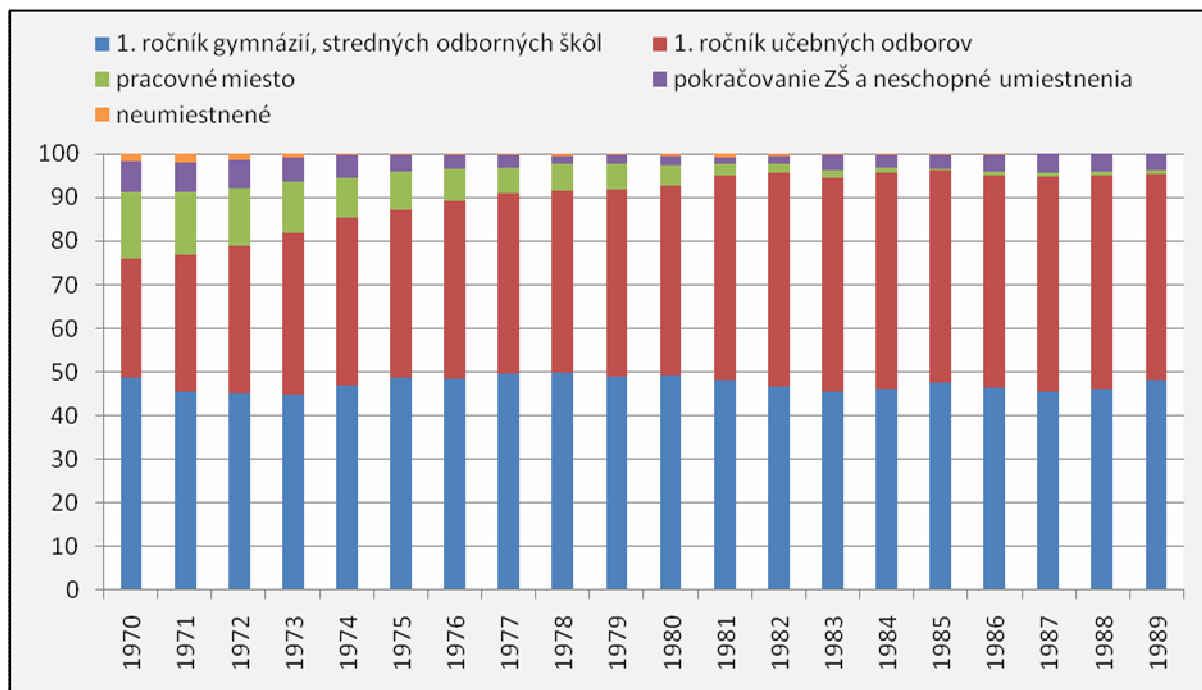
Základná štruktúra žiakov jednotlivých typov stredných škôl poukazuje na hlavné vývojové trendy, ktoré sme spomenuli už vyššie. Predovšetkým je to posilňovanie váhy žiakov stredných odborných učilíšť a odborných učilíšť na úkor úplného stredoškolského vzdelania na stredných odborných školách a čiastočne gymnáziách. Dlhodobá preferencia učňovského vzdelávania bola prelomená až v 90. rokoch, a to najmä zvyšovaním váhy žiakov na gymnáziách. Tí v súčasnosti presahujú hranicu 40 %, pričom zastúpenie žiakov učňovských škôl sa blíži k hranici 20 %.

Graf č. 14: Umiestňovanie 15 ročných chlapcov v rokoch 1970 až 1989

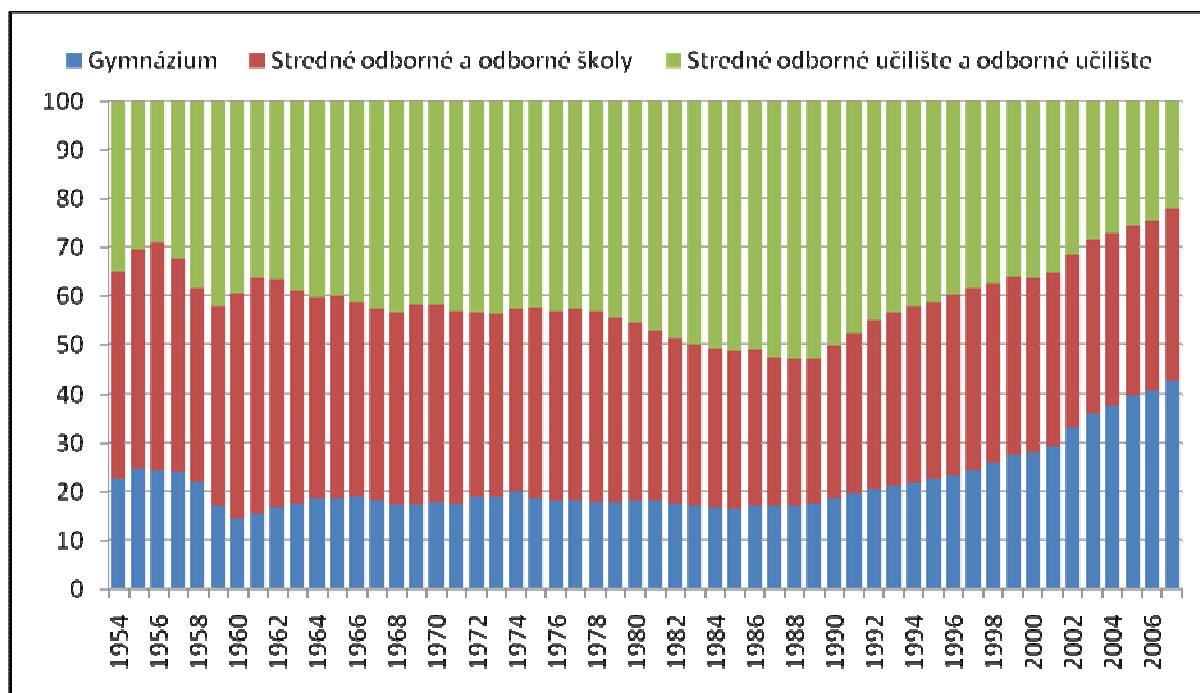
Zdroj: Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1970 – 1990

Graf č. 15: Umiestňovanie 15 ročných dievčat v rokoch 1970 až 1989

Zdroj: Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1970 – 1990

Graf č. 16: Štruktúra žiakov stredných škôl na Slovensku v rokoch 1954 – 2007

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1970 – 1990, Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1992 – 2008

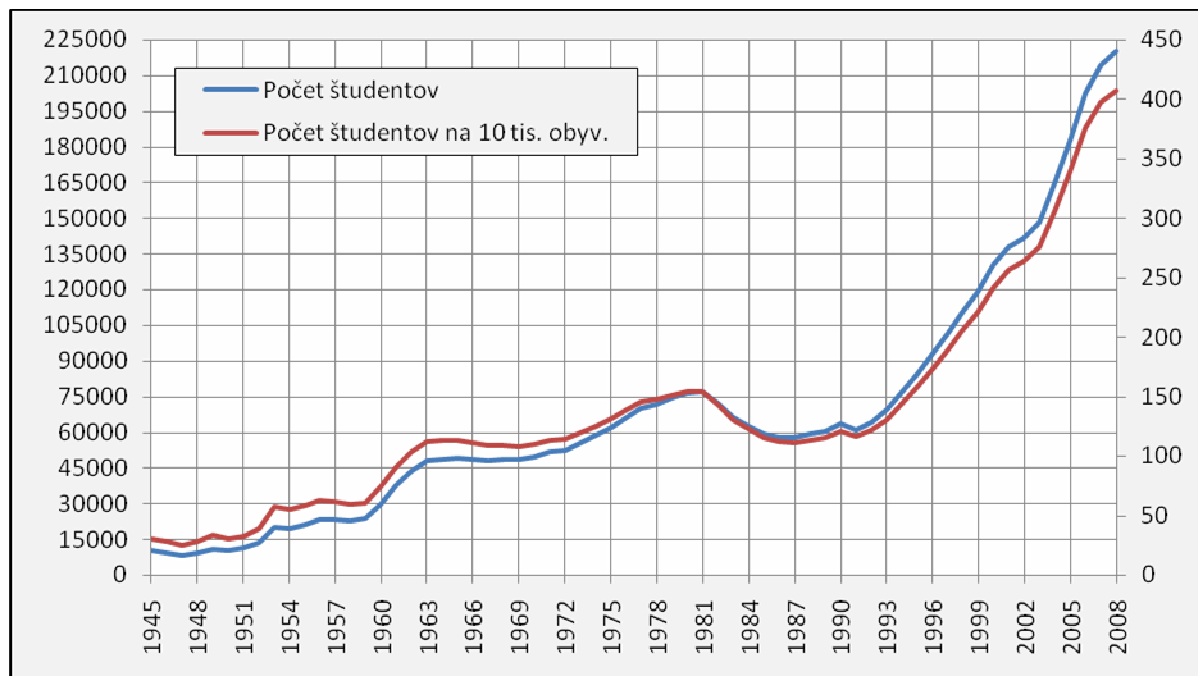
3.4 Vysoké školy

Významným faktorom ovplyvňujúcim vzdelanostnú štruktúru súčasnej populácie Slovenska bola v porovnaní s ostatnými vyspelými európskymi krajinami pomerne hlboká stagnácia vysokoškolského vzdelávania. Tá sa na Slovensku prehĺbila najmä od polovice 60. rokov do polovice 70. rokov a následne v 80. rokoch. Dokazuje to vývoj počtu a zastúpenia študentov terciárneho vzdelania, ktorý je možné vidieť na grafe č. 17.

Po zmene politickej klímy a v dôsledku transformácie hospodárstva a celej spoločnosti dochádza k opätovnej zmene pohľadu na vzdelanie, čoho výsledkom je aj nárast počtu študentov a absolventov vysokoškolského štúdia. Ten bol do veľkej miery umožnený pomerne prudkým rozvojom siete vysokých škôl a fakúlt. V podstate od roku 1969 až do roku 1991 fungovalo na Slovensku celkovo 13 vysokých škôl. Počet fakúlt sa v tomto období zvýšil z 38 na 52. Od tohto obdobia však do roku 2008 vzniklo celkovo 19 vysokých škôl a

74 fakúlt. Dynamika tohto procesu bola do veľkej miery podmienená premenou vzdelanostného systému a legislatívnym ukotvením súkromných vysokých škôl.

Graf č. 17: Vývoj počtu študentov vysokých škôl a ich podiel na 10 tisíc obyvateľov

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1980 – 1990, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

Ako je zrejmé z tabuľky č. 2, budovanie systému vysokých škôl na Slovensku po druhej svetovej vojne prešlo viacerými etapami. Po uchopení moci komunistickou stranou došlo k významnému rozširovaniu počtu vysokých škôl, čím sa zvýšili možnosti štúdia na tomto type školských zariadení. Najvýznamnejšie z tohto ohľadu boli roky 1949 a 1952 – 1953, kedy sa ustanovil základný vysokoškolský systém na Slovensku minulého režimu. K ďalšiemu dynamickému rozmachu vysokých škôl a prehusťovaniu siete týchto zariadení došlo až po zmene politického režimu. V rokoch 1992 a 1997 vzniklo celkovo šesť vysokých škôl. K nim sa priradili ďalšie dve v roku 2000 a 2004. V súčasnosti tak pôsobí na Slovensku celkovo 20 verejných vysokých škôl. Obdobie po roku 1989 však bolo z hľadiska vysokých škôl špecifické aj umožnením zriaďovania vysokých škôl iného ako verejného charakteru. K nim sa radia tri štátne vysoké školy a najmä 10 súkromných vysokých škôl. Rozmach súkromného vysokého školstva je podľa tabuľky č. 2 zreteľný predovšetkým až po legislatívnych úpravách a zavedení nového vysokoškolského zákona z roku 2002 do praxe. Okrem týchto vysokých škôl majú na Slovensku pôsobisko aj dve zahraničné vysoké školy.

Výsledkom rozmachu vysokoškolského vzdelávania na Slovensku bol prudký nárast počtu študentov študujúcich na niektorej z vysokých škôl. Tento trend je zrejmý z grafu č. 17. V súčasnosti tak na terciárnom stupni vzdelávania participuje viac ako 220 tis. študentov, čo predstavuje približne 407 vysokoškolákov na 10 tisíc obyvateľov. O tejto dynamickej premene vzdelávania, ktorá v slovenskej histórii nemá obdobu, svedčí aj počet absolventov vysokých škôl. Podľa grafu č. 18 sa v posledných rokoch počet absolventov vysokých škôl vo všetkých formách a typoch štúdia už pohybuje na hranici 60 tisíc osôb.

Tabuľka č. 2: Vývoj siete vysokých škôl na Slovensku po prvej svetovej vojne

Rok vzniku (zániku)	Názov školy	Poznámka, upresnenie
<i>Verejné vysoké školy</i>		
1919	Univerzita Komenského v Bratislave	v rokoch 1939 – 1945 Slovenská univerzita
1937	Slovenská technická univerzita v Bratislave	pôvodne Slovenská vysoká škola technická založená v Košiciach, 1938 presťahovaná do Martina, 1939 do Bratislavy
1940	Ekonomická univerzita v Bratislave	1940 – 1945 Vysoká škola obchodná, 1945 – 1949 Slovenská vysoká škola obchodná, 1949 – 1952 Vysoká škola hospodárskych vied, 1952 – 1992 Vysoká škola ekonomická
1946 – 1952	Vysoká škola poľnohospodárskeho a lesníckeho inžinierstva	v roku 1952 rozdelená na Vysokú školu poľnohospodársku v Nitre a Vysokú školu lesnícku a drevársku vo Zvolene
1949	Vysoká škola múzických umení v Bratislave	
1949	Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave	
1949	Univerzita veterinárskeho lekárstva v Košiciach	pôvodne Vysoká škola veterinárska
1952	Technická univerzita v Košiciach	pôvodne Vysoká škola technická
1952	Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre	pôvodne Vysoká škola poľnohospodárska, 1.7 – 11.12.1992 súčasť Nitrianskej univerzity
1952	Technická univerzita vo Zvolene	pôvodne Vysoká škola lesnícka a drevárska
1953	Žilinská univerzita v Žiline	1953 – 1960 Vysoká škola železničná, 1960 – 1980 Vysoká škola dopravná, 1980 – 1996 Vysoká škola dopravy a spojov
1953 – 1959	Vysoká škola pedagogická	1959 štúdium presunuté na Univerzitu Komenského

Rok vzniku (zániku)	Názov školy	Poznámka, upresnenie
1959	Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre	1959 – 1963 Pedagogický inštitút, 1964 – 1992 Pedagogická fakulta, 1.7 – 11.12.1992 Nitrianska univerzita, 1992 – 1996 Vysoká škola pedagogická
1959	Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach	vznikla zlúčením pobočky lekárskej fakulty UK (v KE od roku 1948) a Filozofickej fakulty vytvorenej z Filologickej fakulty Vyššej školy pedagogickej v Prešove
1992	Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici	vznikla zlúčením Pedagogickej fakulty (od roku 1959) a Ekonomickej fakulty (od roku 1973)
1992	Trnavská univerzita v Trnave	
1997	Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave	
1997	Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne	do roku 2002 Trenčianska univerzita
1997	Akadémia umení v Banskej Bystrici	
1997	Prešovská univerzita v Prešove	vznikla odlúčením prešovských fakúlt od košickej Univerzity P. J. Šafárika
2000	Katolícka univerzita v Ružomberku	medzi verejné vysoké školy zaradená v roku 2002
2004	Univerzita J. Selyeho v Komárne	
<i>Štátne vysoké a im v minulosti obdobné školy</i>		
1969 – 1974	Univerzita 17. Novembra v Bratislave	pobočka Univerzity 17. listopadu v Prahe
1972 – 1989	Vojenská politická akadémia Klementa Gottwalda v Bratislave	1972 – 1974 Vojenská politická akadémia
1970 – 1990	Vysoká škola politická pri ÚVKŠČ	samostatná fakulta pražskej VŠ
1973 – 1990	Fakulta vyšetrovania ŠtB a VB v Bratislave	fakulta Vysokej školy ZNB v Prahe
1992	Akadémia Policajného zboru v Bratislave	patrí do kategórie štátnych škôl
1993	Akadémia ozbrojených síl generála Milana Rastislava Štefánika v Liptovskom Mikuláši	patrí do kategórie štátnych škôl, do roku 2004 Vojenská akadémia
1973 – 2004	Vojenská letecká akadémia generála M. R. Štefánika v Košiciach	1973 – 1993 Vysoká vojenská letecká škola SNP, 1993 – 1996 Vysoká vojenská škola letectva M. R. Štefánika, v roku 2004 zlúčená s Technickou univerzitou v Košiciach
2002	Slovenská zdravotnícka univerzita v Bratislave	nadväzuje na štátnu neuniverzitnú vzdelávaciu Slovenská postgraduálna akadémia medicíny (SPAM)

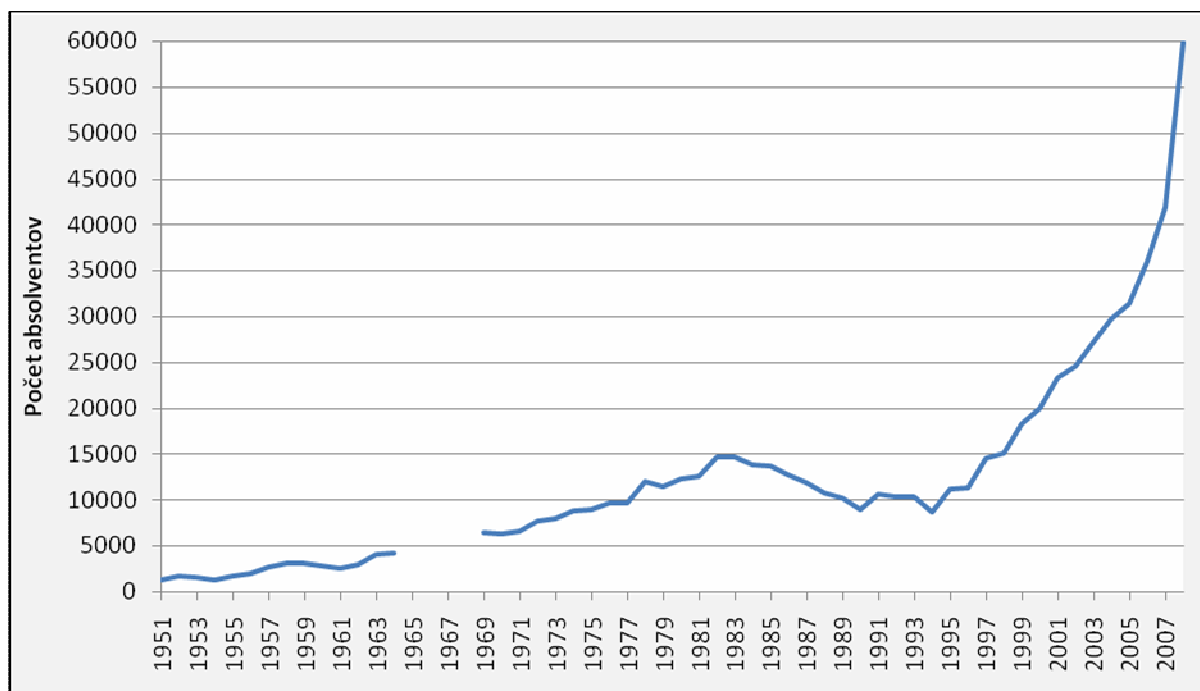
Rok vzniku (zániku)	Názov školy	Poznámka, upresnenie
<i>Súkromné vysoké školy</i>		
1999	Vysoká škola manažmentu v Trenčíne	pobočka zahraničnej City University
2003	Vysoká škola zdravotnícka a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave	
2004	Bratislavská vysoká škola práva v Bratislave	
2004	Vysoká škola ekonómie a manažmentu verejnej správy v Bratislave	
2005	Vysoká škola v Sládkovičove	
2005	Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešove	
2005	Stredoeurópska vysoká škola v Skalici	
2006	Dubnický technologický inštitút v Dubnici nad Váhom	
2006	Bratislavská medzinárodná škola liberálnych štúdií v Bratislave	
2006	Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach	
<i>Zahraničné vysoké školy</i>		
2002	Bankovní institut vysoká škola	oprávnenie na poskytovanie vysokoškolského štúdia od roku 2008, sídlo v Banskej Bystrici
2008	Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha, o.p.s	pobočka zahraničnej vysokej školy

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva

Špecifickým javom vo vývoji vysokoškolského vzdelávania a tiež štruktúry populácie Slovenska podľa najvyššieho dokončeného vzdelania je postavenie žien. Ich participácia na terciárnom vzdelávaní bola dlhodobo veľmi nízka. Ešte po druhej svetovej vojne až do 50. rokov len každý piaty študent bola žena. V druhej polovici 50. rokov však došlo k významnému zvýšeniu zastúpenia ženskej časti populácie na štruktúre študentov vysokých škôl. V podstate až do konca 70. rokov sa ich podiel stabilne pohyboval na hranici 40 – 45 % (graf č. 19). Ďalší nárast je vidieť v 80. rokoch a najmä v posledných približne desiatich rokoch. Od roku 2002 tak majú prevahu ženy, pričom v roku 2008 tvorili na vysokých školách takmer 57 %. Vzdelávanie žien na Slovensku v priebehu polstoročia prešlo veľmi dynamickým vývojom, ktorého výsledkom je významná kvantitatívna a najmä kvalitatívna premena vzdelávania. Ženská časť populácie z pozície skupiny s výrazne nižším stupňom

vzdelania v porovnaní s mužmi prešla do pozície opačnej. V súčasnosti ženy dosahujú častejšie nielen úplné stredoškolské vzdelanie, ale už aj vysokoškolské vzdelanie.

Graf č. 18: Vývoj počtu absolventov vysokých škôl

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

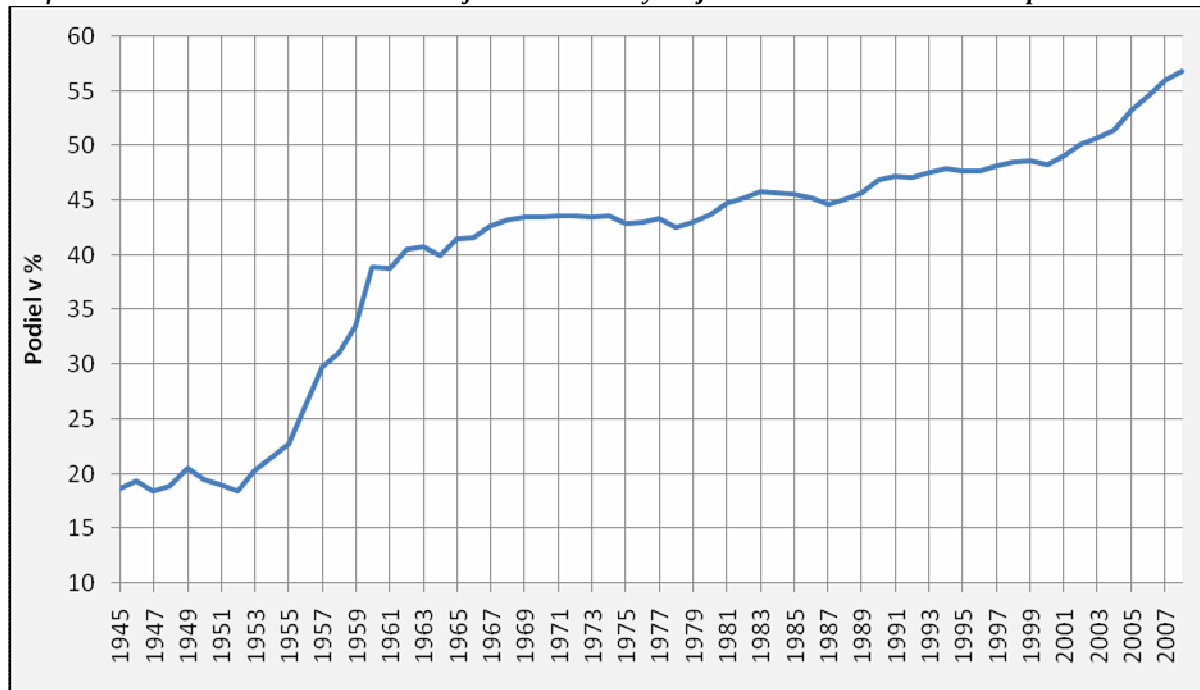
* Pre roky, v ktorých je krivka prerušená, neboli dostupné údaje.

Ako sme spomenuli vyššie, dôležitým faktorom vo vývoji vzdelávania v Československu bol relatívne veľký priestor, ktorý sa vytvoril pre dodatočné vzdelávanie. Išlo o komplexný systém večerného a diaľkového štúdia na stredných i vysokých školách. Ich najväčšie využitie spadalo do 60. rokov a po následnom poklese tiež do polovice 70. rokov. Od tohto obdobia však až do konca 80. rokov je vidieť ďalší pokles záujmu o zvyšovanie vzdelania prostredníctvom štúdia pri zamestnaní. Príčin tohto poklesu bolo viacero, no podľa Tučka a kol. (1996) hlavný faktor predstavovala postupná strata motivácie k dodatočnému štúdiu ako dôsledok poklesu reálnej hodnoty vzdelania a vzdelávania v spoločnosti. Najnižšie počty a zastúpenie študentov v externej forme štúdia malo Slovensko v prvej polovici 90. rokov. Spolu so zmenou politického a spoločenského života, určitou stabilizáciou pomerov a najmä vďaka postupnému rozširovaniu možností štúdia na vysokých školách v externej forme sa zastúpenie študentov z celkového počtu vysokoškolákov veľmi rýchlo zvyšovalo. Z približne 11 – 12 % na začiatku 90. rokov sa ich podiel do roku 2008 zvýšil až na 41 %.

Dynamickou zmenou v rámci vysokoškolského vzdelávania prešla tiež štruktúra absolventov a študentov podľa skupín odborov. Základné výsledky sú zobrazené v grafoch č. 21 a 22. Z nich je na prvý pohľad zjavné posilňovanie váhy technických vied a náuk spolu s poľnohospodárskymi, lesníckymi a veterinárnymi vedami a náukami počas minulého režimu

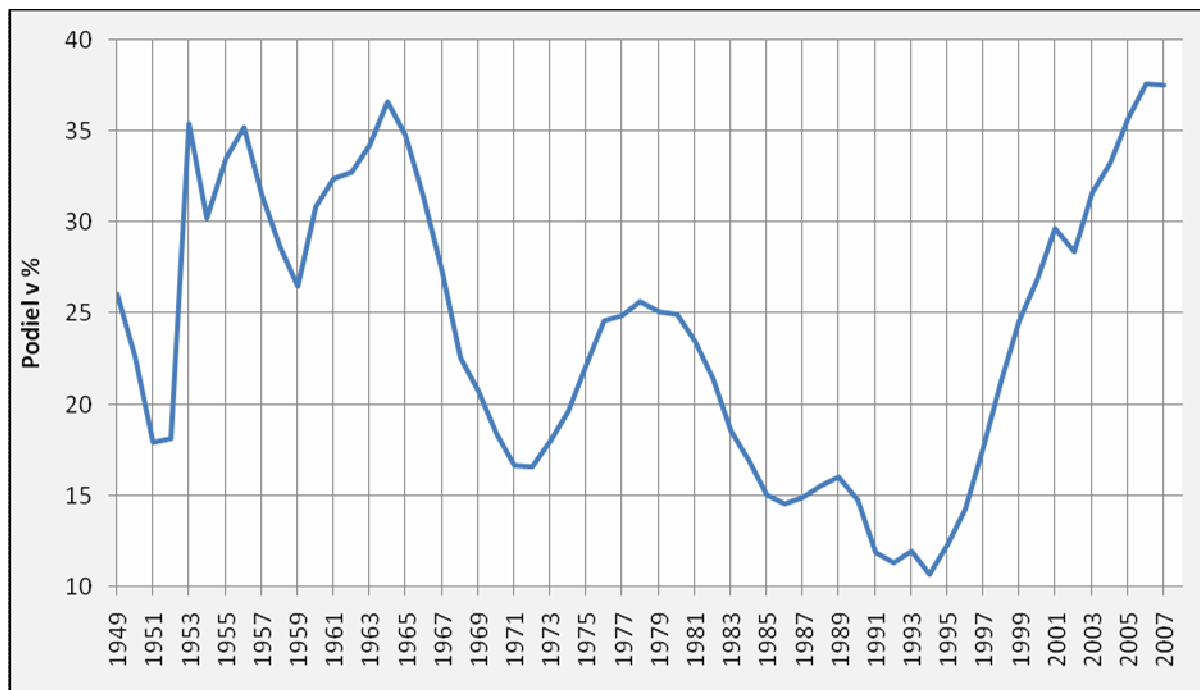
predovšetkým na úkor spoločenských vied, náuk a služieb. Najvyšší podiel študentov zaznamenali technické vedy a náuky v polovici 80. rokov, kedy tieto odbory navštevovalo takmer 50 % všetkých vysokoškolských študentov. Na druhej strane sa podiel žiakov spoločenských vied a náuk v tomto období pohyboval na úrovni 30 %.

Graf č. 19: Podiel žien študujúcich na vysokej škole z celkového počtu študentov

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

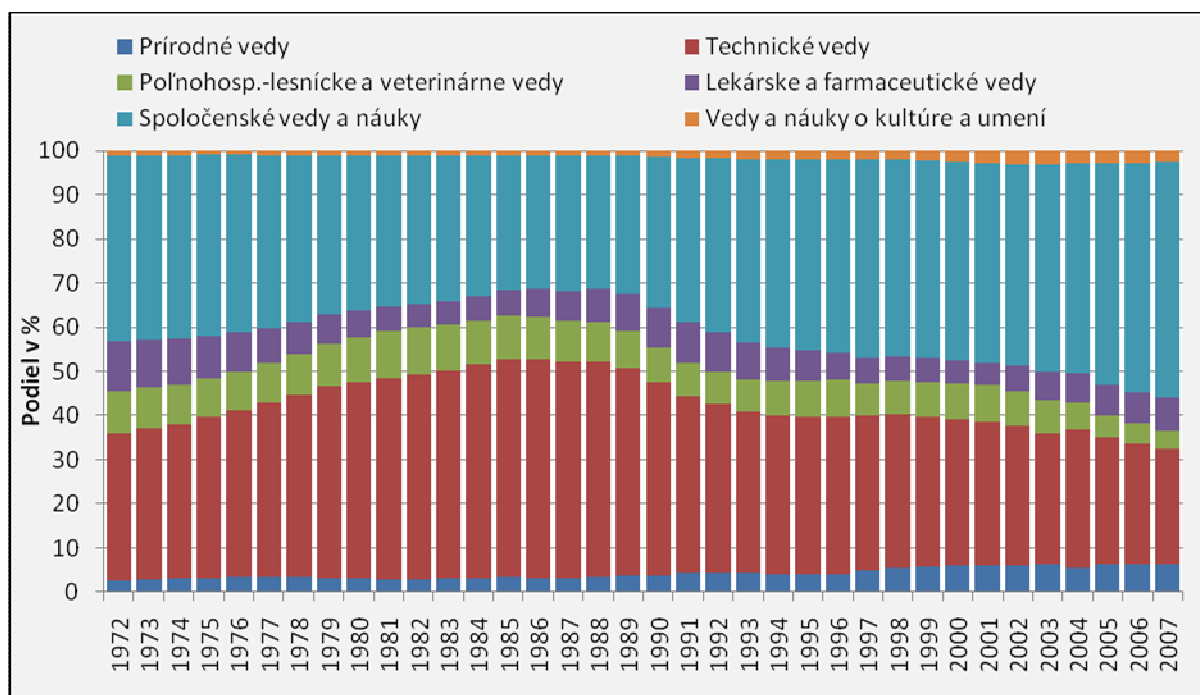
Graf č. 20: Podiel osôb študujúcich na vysokej škole pri zamestnaní (externá forma štúdia)

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady

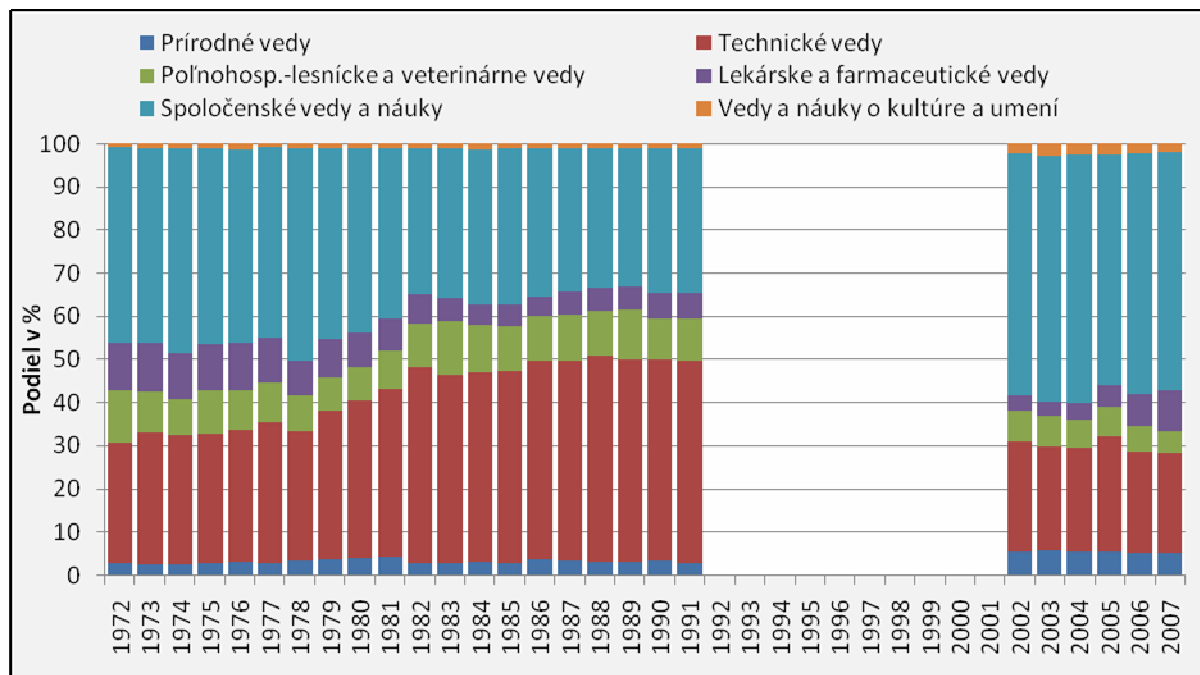
Od začiatku 90. rokov sme však svedkami postupného poklesu záujmu o technické odbory, čoho výsledkom je nielen pokles zastúpenia študentov, ale aj ich absolventov. Na druhej strane sa výrazne zvyšuje váha vysokoškolákov študujúcich spoločenské vedy a náuky. V súčasnosti tak podiel študentov na technických vedách dosahuje niečo viac ako 26 %, pričom podiel spoločenských vied sa vyšplhal až na 53 %. Technické odbory priemerne dnes ukončí približne 23 % a spoločenské vedy asi 55 % absolventov. Z ostatných odborov je zrejmy nárast v skupine vied a náuk o kultúre a umení, prírodných vied a naopak pokles v poľnohospodárskych, lesníckych a veterinárnych vedách.

Graf č. 21: Vývoj štruktúry študentov vysokých škôl podľa skupín odborov

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1973 – 1990, Ústav informácií a prognóz školstva

Graf č. 22: Vývoj štruktúry absolventov vysokých škôl podľa skupín odborov

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR, Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1973 – 1990, Ústav informácií a prognóz školstva

* Pre roky, v ktorých je graf prerušený, neboli dostupné údaje.

4. Generačná analýza vývoja vzdelanostnej úrovne populácie Slovenska

V predchádzajúcej časti našej práce sme sa zamerali na vývoj vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska a vzdelávacieho systému po druhej svetovej vojne. Na základe prierezových dát z jednotlivých sčítaní 1950 až 2001 bolo jasne dokázané kontinuálne zvyšovanie vzdelanostnej úrovne slovenskej populácie. Okrem toho výsledkom vyššie uvedenej analýzy je tiež existencia pomerne výrazných disproporcií v najvyššom dokončenom vzdelaní medzi mladšou a staršou populáciou a medzi mužmi a ženami. Detailný pohľad na vývoj, zmeny a rozsah týchto skutočností ponúka z iného zorného uhla pohľadu generačná analýza rastu vzdelanostnej úrovne.

Za týmto účelom sme zo sčítania 2001 vytriedili údaje o najvyššom dosiahnutom vzdelaní podľa roku narodenia osoby. V tomto ponímaní však ide o statický pohľad na danú problematiku, pretože takéto údaje nám umožňujú len komparáciu dosiahnutej úrovne vzdelania ku dňu sčítania. Pre dynamický pohľad na vývoj vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska bola vypracovaná generačná analýza hlavných vzdelanostných skupín na základe výsledkov sčítaní 1950 až 2001 triedených podľa vekových skupín a pohlavia. Logickú štruktúru celého procesu zobrazuje nasledujúca schéma (Tabuľka č. 3).

Ako je z nej vidieť, pri priradovaní príslušného ročníka narodenia zodpovedajúcim päťročným vekovým skupinám osôb s určitým typom vzdelania bolo potrebné použiť niekoľko zjednodušení.

Tabuľka č. 3: Logická štruktúra prípravy dát pre longitudinálnu analýzu vzdelanostnej štruktúry vo vybraných generáciách Slovenska

Rok sčítania a príslušná veková skupina						Generácia (Rok narodenia)
1950	1961	1970	1980	1991	2001	
15 – 24	15 – 24	15 – 18	15 – 19	15 – 19	15 – 19	1981 – 1985*
25 – 29	25 – 29	19 – 24	20 – 24	20 – 24	20 – 24	1976 – 1980*
30 – 34	30 – 34	25 – 29	25 – 29	25 – 29	25 – 29	1971 – 1975
35 – 39	35 – 39	30 – 34	30 – 34	30 – 34	30 – 34	1966 – 1970*
40 – 49	40 – 49	35 – 39	35 – 39	35 – 39	35 – 39	1961 – 1965
50 – 59	50 – 59	40 – 44	40 – 44	40 – 44	40 – 44	1956 – 1960
60+	60+	45 – 49	45 – 49	45 – 49	45 – 49	1951 – 1955
		50 – 54	50 – 54	50 – 54	50 – 54	1946 – 1950
		55 – 59	55 – 59	55 – 59	55 – 59	1941 – 1945
		60+	60 – 64	60 – 64	60 – 64	1936 – 1940*
			65+	65 – 69	65 – 69	1931 – 1935
				70 – 74	70 – 74	1926 – 1930*
				75 – 79	75 – 79	1921 – 1925
					80 – 84	1916 – 1920*

** generácie, ktoré sme v ďalšom priebehu neanalyzovali

Farebne sú znázornené analyzované generácie a ich postupný prechod jednotlivými sčítaniami.

Prvým problémom bol čas, kedy sčítania prebehli. Ako sme už vyššie uviedli, jednotlivé cenzy sa nekonali v rovnakom dátume. Z tohto hľadiska časový úsek medzi jednotlivými sčítaniami nezodpovedal úplne desaťročnému intervalu. Okrem toho sčítania v prvej polovici roku a v druhej polovici obsahujú odlišné údaje o dokončenom stupni vzdelania, keďže ten je v prevažnej miere završený v prvej polovici roka.

Ako posledným problémom sa javil spôsob publikovania údajov z jednotlivých censov podľa vekových skupín. Pre našu prácu sme však z rokov 1950 a 1961 nemali k dispozícii pôvodné tabuľky a potrebné údaje sme preto čerpali z Historickkej štatistickej ročenky ČSSR. V nej boli pre roky 1950 a 1961 triedené údaje o najvyššom dosiahnutom vzdelaní podľa veku do špecifických vekových skupín (15 – 24, 25 – 29, 30 – 34, 35 – 39, 40 – 49, 50 – 59 a 60+). V publikácii zo sčítania z roku 1970 bola najmladšia veková skupina vymedzená rokmi 15 – 18 a 19 – 24. Len pri sčítaniach 1980, 1991 a 2001 sme pracovali s klasickým päťročným vymedzením vekových skupín. Problém však nastal pri poslednom vekovom intervale, ktorý bol väčšinou 60+ alebo 65+. Pre roky 1991 a 2001 však disponujeme podrobnými zdrojovými údajmi, z ktorých bolo možné vytriediť v požadovanom rozsahu aj údaje za staršie vekové

skupiny. Takto koncipované údaje nám umožňujú sledovať vývoj vzdelanostnej štruktúry generácií 1921 – 1925, 1931 – 1935, 1941 – 1945, 1946 – 1950, 1956 – 1960, 1961 – 1965 a 1971 – 1975.

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie predstavuje dynamický štruktúrny znak obyvateľstva, ktorý na Slovensku predovšetkým po druhej svetovej prešiel veľkými zmenami. Ako môžeme vidieť z grafu č. 23 zobrazujúceho vzdelanostnú štruktúru populácie Slovenska podľa roku narodenia na základe výsledkov sčítania 2001, existujú medzi jednotlivými generáciami a pohlaviami pomerne významné disproporcie. Tie sú jednak výsledkom existencie vzdelanostného systému a tiež samotného vzdelávania a prístupu k nemu. Okrem toho veľkou mierou do tohto procesu vstupovali viaceré vonkajšie okolnosti, ako napríklad zmena politického režimu a jeho centrálné plánovanie hospodárstva, ktorému sa nevyhlo ani školstvo a vzdelávanie, preferencia určitých typov vzdelaní, transmisia vzdelanostných zámerov medzi generáciou rodičov a generáciou ich potomkov a tiež dostupnosť, kvalita a celkové možnosti jedinca v procese získavania určitého stupňa vzdelania.

V skupine generácií narodených v rokoch 1920 – 1930, ktorých členovia absolvovali povinnú školskú dochádzku ešte v medzivojnovnej Československej republike alebo v rámci školského systému Slovenskej republiky počas druhej svetovej vojny, je vidieť v roku 2001 výrazné zastúpenie osôb so základným vzdelaním.

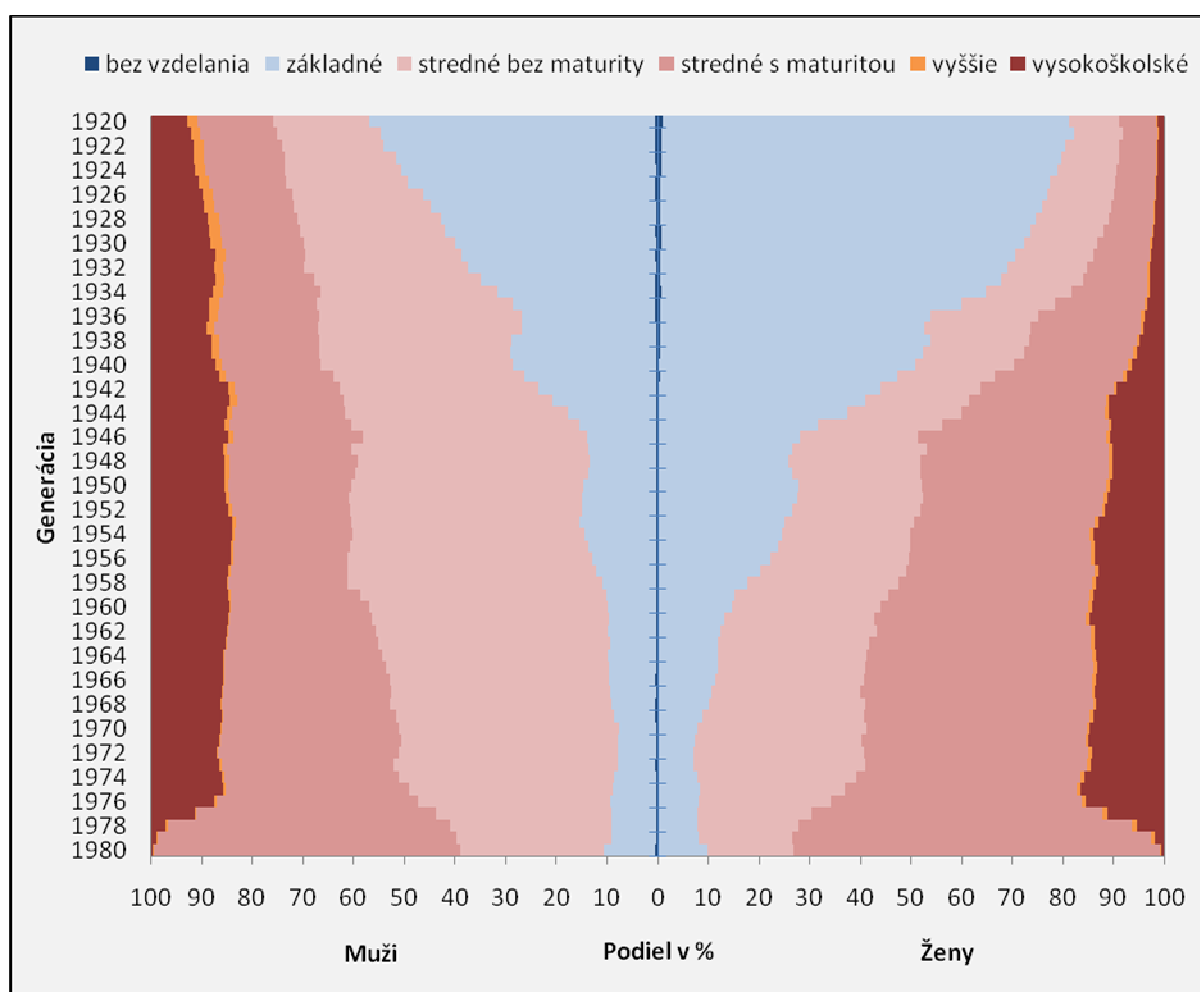
U mužov narodených v rokoch 1920 – 1929 podiel osôb s dokončeným najvyšším základným vzdelaním presahoval hranicu 40 %, pričom v generáciách 1920 – 1924 bolo ich zastúpenie vyššie ako 50 %. Oveľa horšia situácia bola v ženskej časti, kde pod hranicou 40 % sa nachádzali až ženy narodené zo začiatku 40. rokov. Na druhej strane práve u žien sledujeme približne medzi generáciami 1938 – 1948 výrazný prepád zastúpenia osôb len so základným vzdelaním, a to z hodnôt presahujúcich 53 % na úroveň približne 25 – 26 %. Podiel žien so základným vzdelaním presahuje hranicu 20 % až do generácie 1957. Od tejto skupiny pozorujeme na grafe č. 23 ďalší výrazný pokles. U žien narodených v 60. rokoch tak v priemere už len každá desiatu nedosiahla vyššie ako základné vzdelanie. Pod úroveň 10 % sa podľa výsledkov sčítania z roku 2001 dostali ženy narodené v 70. a 80. rokoch.

V generáciách mužov pokles preferencie len základného vzdelania pokračoval podobne ako u žien. Medzi generáciami z druhej polovice 30. a 40. rokov zastúpenie mužov so základným vzdelaním pokleslo z približne 29 % na 13 – 14 %. Viac ako 10 osôb so základným vzdelaním v danej generácii mali muži až do ročníkov z konca 50. rokov. Pod hladinu 10 % sa tak dostali už generácie zo 60. rokov.

Na druhej strane je zaujímavý vývoj v najmladších ročníkoch narodenia. Bývala výrazná prevaha zastúpenia osôb so základným vzdelaním zo strany žien bola presunutá mierne na mužskú zložku. Tento jav je možné vidieť približne od generácií narodených v 70. rokoch.

Zastúpenie osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity medzi jednotlivými generáciami malo podľa sčítania 2001 v dôsledku zvyšujúcej sa vzdelanostnej úrovne rastúcu tendenciu a to u oboch pohlaví. Rozdiel však je vidieť v celkovej intenzite, s akou sa podiel tohto typu vzdelania zvyšuje u jednotlivých ročníkov. Výsledkom je napokon vznik výraznej disproportionie medzi mužskou a ženskou časťou populácie Slovenska.

Graf č. 23: Štruktúra osôb narodených v rokoch 1920 – 1980 podľa najvyššieho dokončeného vzdelania na Slovensku podľa výsledkov sčítania z roku 2001

Zdroj: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001; vlastné triedenie a výpočty

Generácie mužov narodené na začiatku 20. rokov vykazovali v sčítaní 2001 v priemere 20 – 25% zastúpenie neúplného stredoškolského vzdelania. U žien z rovnakých ročníkov bol tento podiel asi o 10 % nižší. V mladších generáciách mužov pozorujeme postupné zvyšovanie podielu osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním. Najlepšie to môžeme

pozorovať u starších ročníkov medzi generáciami z druhej polovice 30. rokov a zo začiatku 40. rokov, teda u osôb, ktoré vyššie vzdelanie dosiahli až po druhej svetovej vojne. Muži narodení v 40. rokoch tak v 40 prípadoch zo 100 mali už najvyššie ukončené neúplné stredné vzdelanie. Ďalší posun je zrejmý u generácií z polovice 50. rokov, kde už takmer každý druhý muž dosiahol niektorú z foriem strednej školy bez maturity. V podstate na úrovni 40 – 45 % sa zastúpenie týchto osôb udržalo v generáciách z druhej polovice 40. až prvej polovice 70. rokov. Určitú stagnáciu a napokon aj pokles je vidieť u mužov narodených v 60. rokoch a neskôr, no ich zastúpenie sa stále udržovalo nad hladinou 40 %.

Ženské generácie nevykazujú taký výrazný rozmach tohto typu vzdelania. V generáciách z rokov 1935 – 1943 stredné vzdelanie bez maturity dosahovala približne každá piata žena, v generáciách 1944 – 1955 to bola približne každá štvrtá a v generáciách 1957 – 1967 to bolo približne 30 % žien. Stagnácia zastúpenia neúplného stredoškolského vzdelania v ročníkoch z prvej polovice 30., 50. a 60. rokov spolu s transformáciou vzdelanostnej štruktúry žien predovšetkým prostredníctvom úplného stredoškolského vzdelania podmienili, že najvyššia prevalencia neúplného stredoškolského vzdelania v ženskej populácii bola až u generácií z prvej polovice 70. rokov, kedy ročník 1973 dosiahol úroveň 34 %.

Od generácií z prvej polovice 70. rokov u oboch pohlaví pozorujeme pomerne prudký pokles výskytu stredného vzdelania bez maturity, pričom tento jav bol zreteľne naštartovaný skôr u mužov. V generáciách narodených v roku 1980, teda u osôb, ktoré pri sčítaní 2001 mali 20 – 21 rokov bol podiel osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním u mužov pod hranicou 30 % a u žien na úrovni približne 17 %.

Dynamicky sa vyvíjali aj diferencie medzi pohlaviami z hľadiska úplného stredoškolského vzdelania. V najstarších generáciách ešte sledujeme klasický scenár, kedy vyššie vzdelanie mala častejšie mužská zložka. U mužov sa tento podiel pohyboval v ročníkoch 1920 – 1932 na úrovni 17 – 18 %, u žien z 20. rokov to bolo 8 – 10 %. Predovšetkým v mužskej časti však vidieť, že medzi jednotlivými generáciami existovali pomerne dlhé časové úseky, kedy podiel osôb s úplným stredoškolským vzdelaním bol stabilný alebo len varíroval okolo tejto hladiny. Tak napríklad v generáciách 1934 – 1942 sa zastúpenie osôb s týmto typom vzdelania pohybovalo na úrovni niečo cez 20 %, v generáciách 1945 – 1949 je vidieť mierny nárast na hladinu 25 – 26 %, ktorý je vystriedaný stagnáciou až poklesom. Na úrovni 20 – 25 % sa podiel mužov so stredoškolským vzdelaním s maturitou udržiaval od generácií narodených v prvej polovici 30. rokov až do druhej polovice 50. rokov. Preferencia robotníckych profesií a tým aj vysoká obľúbenosť učňovských typov škôl spolu s príjmovou nivelizáciou prispeli

k tomu, že muži v 60. a 70. rokoch najčastejšie ukončovali svoju vzdelanostnú dráhu v ústavoch poskytujúcich učňovské vzdelanie. Tento fakt sa veľkou mierou podpísal následne pod celkovú vzdelanostnú štruktúru mužskej zložky populácie narodenej predovšetkým v 40. až 50. rokoch.

Nárast zastúpenia mužov s úplným stredoškolským vzdelaním v štruktúre jednotlivých generácií je opätovne možné vidieť u ročníkov z konca 50. rokov. Ten sa zastavil u generácií zo začiatku 70. rokov na úrovni približne 35 %.

Naproti tomu u žien sme z generačného hľadiska svedkami podstatne dynamickejších zmien a zmien na inej úrovni v zastúpení tohto typu vzdelania. Ako je vidieť z výsledkov sčítania 2001, medzi ženami narodenými v 20., 30., a 40. rokoch existovali výrazné disproporcie v podiele osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. Kým u žien z najstarších ročníkov sa váha osôb so strednou školou zavŕšenou maturitou pohybovala na úrovni 10 %, ženy z druhej polovice 30. rokov s úplným stredoškolským vzdelaním predstavovali viac ako 20 %, zo začiatku 40. rokov 25 % a z druhej polovice 40. rokov už viac ako 35 %. V podstate preferencia úplného stredoškolského vzdelania u žien zo 40. rokov bola rovnaká, ako tomu bolo u mužov narodených o takmer 30 rokov neskôr.

Dynamický rozmach stredoškolského vzdelania s maturitou sa pravdepodobne u žien narodených po druhej svetovej vojne v rokoch 1945 – 1955 čiastočne zastavil, keďže v roku 2001 v týchto generáciách sa podiel osôb s týmto typom vzdelania pohyboval stabilne na hladine 35 – 40 %. Až u generácií zo 60. rokov sledujeme opätovný nárast a to na úroveň 45 %, ktorá sa v podstate udržala až do ročníkov z prvej polovice 70. rokov.

Práve v generáciách mužov a žien zo 70. rokov (u mužov už približne od prvej polovice) môžeme z grafu č. 23 vidieť zreteľne prudký nárast podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. U mužov narodených na začiatku 80. rokov tak zastúpenie osôb s týmto typom vzdelania presiahlo 60 % z príslušnej generácie a u žien hladinu 70 %, čo v porovnaní s predchádzajúcimi ročníkmi bol významný kvalitatívny skok (najmä u mužov).

Najvyšší stupeň vzdelania podľa výsledkov sčítania 2001 dlhodobo dosahovala len malá časť osôb z jednotlivých generácií. V dôsledku viacerých faktorov, ako je dostupnosť vysokoškolského vzdelania, pozícia vysokých škôl v školskej sústave, podmienky pre štúdium a pod., najnižšie zastúpenie tohto typu vzdelania mali najstaršie generácie.

U žien v podstate celé generácie z 20. rokov mali približne len dve ženy zo sto vysokoškolské vzdelanie. V mužskej časti bol tento stav o niečo lepší, kde generácie z prvej polovice

20. rokov mali približne do 10 % absolventov vysokých škôl, pričom, ako je vidieť z grafu č. 23, v nasledujúcich ročníkoch narodenia postupne narastalo zastúpenie tohto typu vzdelania. Vrchol dosiahli v medzivojnovom období generácie mužov zo začiatku 30. rokov, kde takmer 13 % úspešne absolvovalo vysokoškolské štúdium. V ročníkoch narodených v druhej polovici 30. rokov však došlo k miernemu ústupu na úroveň 10 %. U mužov zo 40. rokov zastúpenie vysokoškolákov dosiahlo hranicu 14 – 15 %, na ktorej zotrvali až do generácií zo začiatku 60. rokov. Od tejto skupiny dochádza k ďalšiemu klesaniu, ktoré sa zastavilo až u generácií z prvej polovice 70. rokov.

V ženskej časti populácie na druhej strane je vidieť mierny nárast podielu vysokoškoláčok už v generáciách z prvej polovice 30. rokov. Najvýznamnejšou medzigeneračnou premenou prešli ženy narodené v 40. rokoch, kde už každá desiatu žena mala vysokoškolské vzdelanie. Pod tento vývoj sa podpísalo výrazne povojnové zvyšovanie zastúpenia žien na vysokých školách ako snaha minulého režimu o ich určité zrovnoprávnenie v spoločnosti. Okrem toho došlo k ďalšiemu dynamickému vývoju vzdelávacej štruktúry spolu so vznikom nových vysokých škôl. V podstate s miernymi výkyvmi sa podiel absolventiek vysokých škôl pohyboval v generáciách z druhej polovice 50. rokov až do začiatku 70. rokov na úrovni 13 – 14 %.

V posledných generáciách, u ktorých je predpoklad ukončenia vysokoškolského štúdia, zo začiatku 70. rokov (1970 – 1975) sa zastúpenie vysokoškolsky vzdelaných osôb zvýšilo u mužov na viac ako 14 % a u žien na 16,5 %. Zaujímavou skutočnosťou je vyššia váha vysokoškoláčok v danej generácii a to od začiatku 70. rokov. Súčasný vývoj z hľadiska počtu a pomeru pohlaví študentov a absolventov vysokých škôl napovedá, že tento nepomer sa pravdepodobne do budúcnosti ešte zväčší. Dokladujú to tiež údaje pre ročníky 1976 – 1978, kde sa sledovaná disproporcija medzi mužmi a ženami zvýraznila.

4.1 Vývoj vzdelanostnej štruktúry vybraných generácií

Údaje o najvyššom dosiahnutom vzdelaní triedené podľa ročníka narodenia umožňujú sledovať a porovnávať vzdelanostnú štruktúru jednotlivých generácií mužov a žien. Týmto spôsobom je aplikovateľná v slovenskom priestore pomerne netradičná a doposiaľ málo využívaná longitudinálna analýza premeny vzdelanostnej úrovne.

Spôsob, akým sú údaje zo sčítaní získavané, teda ich previazanie k rozhodujúcemu okamihu cenzu, predurčuje pri práci s nimi využiť metódy statickej povahy. V prípade, že máme k dispozícii dostatočne dlhú sériu dát o vzdelanostnej štruktúre z viacerých sčítaní, môžeme v zjednodušenej podobe aplikovať aj dynamický pohľad na danú problematiku.

Z hľadiska koncipovania údajov a možností ich využitia, o ktorých sme písali v úvode tejto časti práce, najstaršie sledované generácie predstavujú osoby narodené v rokoch 1921 až 1925. Vývoj vzdelanostnej úrovne tejto skupiny ovplyvňoval vzdelanostný systém a podmienky existujúce ešte v medzivojnovom a vojnovom období. Práve v tomto časovom rozmedzí absolvovali osoby narodené v rokoch 1921 – 1925 základnú školu, stredné vzdelanie a prípadne aj časť vysokoškolského štúdia. Pri sčítaní 1950 mali tieto generácie vo veľkej miere formálne vzdelávanie už ukončené, keďže väčšina z nich v čase cenzu spadala do vekovej skupiny 25 – 29 ročných. Ako ukazuje ďalší vývoj, vzdelanostná štruktúra prešla aj v nasledujúcich intercenzálnych obdobiach určitým vývojom. Danému stavu sa však nemôžeme čudovať, keďže povojnová vzdelanostná situácia tejto skupiny bola veľmi nepriaznivá. V roku 1950 základné vzdelanie malo 84 % mužov a 90 % žien. Stredné bez maturity dosiahlo 7 % mužov a 5 % žien. Úplné stredoškolské alebo vysokoškolské vzdelanie mali len deväti muži a necelé štyri ženy zo sto osôb rovnakého pohlavia daného ročníka narodenia. Približne o desať rokov neskôr pri sčítaní 1961 osoby so stredoškolským vzdelaním zakončeným maturitou a absolventi vysokých škôl tvorili v mužskej zložke 12% podiel a u žien niečo viac ako 5 %. Podiel osôb len so základným vzdelaním sa medzi rokmi 1950 a 1961 zmenil len minimálne. Preto môžeme v tomto období hovoriť o určitej stagnácii vzdelanostnej štruktúry. Príčinu musíme hľadať pravdepodobne vo vekovom zložení tejto skupiny generácií a stave vzdelávacieho systému v 50. rokoch. Osoby narodené v prevažnej miere v prvej polovici 20. rokov v tomto období dosiahli vek, kedy sa za normálnych okolností už aktívne neparticipuje na štandardných denných formách vzdelávania, a preto si svoju vzdelanostnú kvalifikáciu mohli zvýšiť len dodatočným vzdelávaním. Tento systém však ešte v 50. rokoch nebol natoľko rozvinutý, aby ho bolo možné využívať v masívnom meradle, a preto ponuka externého vzdelávania nemohla výraznejšie prispieť k rozvoju vzdelanostnej úrovne tejto skupiny. Ako ukazujú výsledky zo sčítania 1970, kedy osoby zo sledovaných generácií mali prevažne 45 – 49 rokov, v intercenzálnom období predovšetkým v mužskej časti populácie došlo k dynamickému nárastu vzdelanostnej úrovne. Za týmto vývojom nestála len zmena v kategorizácii učňovského vzdelávania, ako to dokazuje zastúpenie osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Podiel osôb len so

základným vzdelaním sa znížil pod úroveň 50 %, pričom úplné stredoškolské alebo vysokoškolské vzdelanie mal už takmer každý piaty muž. Určité zlepšenie sledujeme aj v ženskej časti, kde stredoškolské vzdelanie s maturitou alebo vysokoškolské vzdelanie malo 7 žien zo 100. Stále však dominantne prevládalo základné vzdelanie, ktoré malo osem z desiatich žien. Tento stav pretrval až do sčítania v roku 2001. Na druhej strane na grafe č. 24 je možné u mužov²⁶ vidieť medzi sčítaniami 1970 a 1980 pokles zastúpenia osôb s neúplným stredoškolským a zvýšenie váhy len so základným vzdelaním. Ako ukážeme nižšie, tento nelogický vývoj je zreteľný aj v generáciách 1931 – 1935 a 1941 – 1945. Bez podrobnej analýzy nedokážeme k tomuto javu zaujať relevantné stanovisko. S najväčšou pravdepodobnosťou pôjde o určitý druh štrukturálnej chyby. Koncepcia spracovania výsledkov zo sčítania v roku 1970 sa zmenila, keďže do stredoškolského vzdelania boli zahrnuté aj osoby s učňovským typom vzdelávania. V predchádzajúcom období boli tieto osoby zaradené do kategórie so základným vzdelaním. Možno nesprávne pochopenie zmeny tohto systému alebo otázky pri sčítaní 1970 spôsobili výrazný nárast počtu a zastúpenia osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním, ktorý bol v nasledujúcom sčítaní korigovaný. Okrem tohto momentu je potrebné tiež spomenúť, že na vzdelanostnú štruktúru v starších vekových skupinách pôsobil aj faktor diferenčnej úmrtnosti jednotlivých vzdelanostných skupín.²⁷ Pravdepodobne aj z tohto dôvodu sa potom v posledných dvoch sčítaniach podiel osôb so základným vzdelaním v generáciách 1921 – 1925 postupne znižoval.

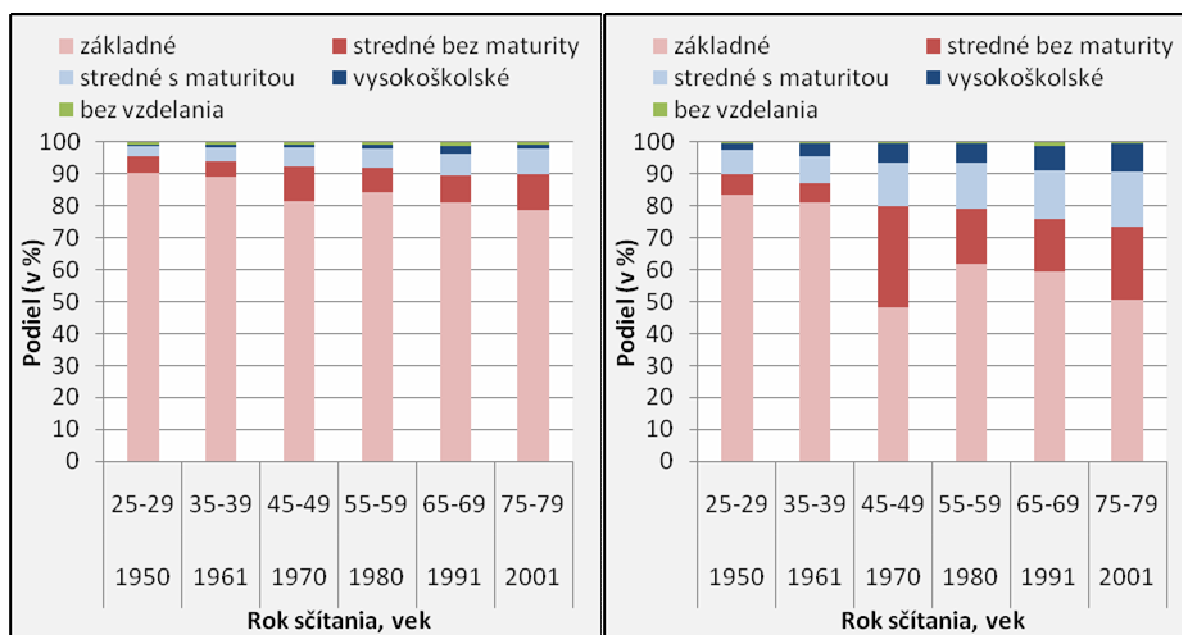
Generácie mužov a žien narodených v prevažnej miere v prvej polovici 30. rokov (1931 – 1935) dosiahli pri sčítaní 1961 vek 25 – 29 rokov (graf č. 26 a 27). Podľa jeho výsledkov bolo zastúpenie osôb len so základným vzdelaním u mužov na úrovni 75 % a u žien 83 %. V roku 1970 sa tento podiel u mužov znížil na hladinu 30 % (v roku 1980 to bolo niečo viac ako 42 %) pričom u žien to bolo u oboch sčítaní približne 72 %. Zvyšovanie vzdelanostnej úrovne sa aj v tejto skupine generácií prejavovalo aj vo veku nad 25 rokov. Ukazuje sa, že najmä muži z tejto generácie už využili rôzne formy štúdia popri zamestnaní, ktoré sa čoraz viac presadzovali v 60. a 70. rokoch. Výsledkom bol postupný nárast podielu osôb s neúplným stredoškolským, ale najmä úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Podobne ako v predchádzajúcej skupine generácií aj tu sa pri sčítaniach 1991 a 2001 do veľkej miery začali presadzovať diferenčné úmrtnostné pomery medzi jednotlivými stupňami vzdelania,

²⁶ V menšej miere môžeme tento vývoj sledovať aj u žien.

²⁷ Vo všeobecnosti platí, že s rastúcou úrovňou vzdelania sa intenzita úmrtnosti znižuje. Výsledkom tohto selektívneho procesu môže potom byť určité zvýšenie zastúpenia osôb s vyšším stupňom vzdelania v porovnaní s osobami len so základným vzdelaním.

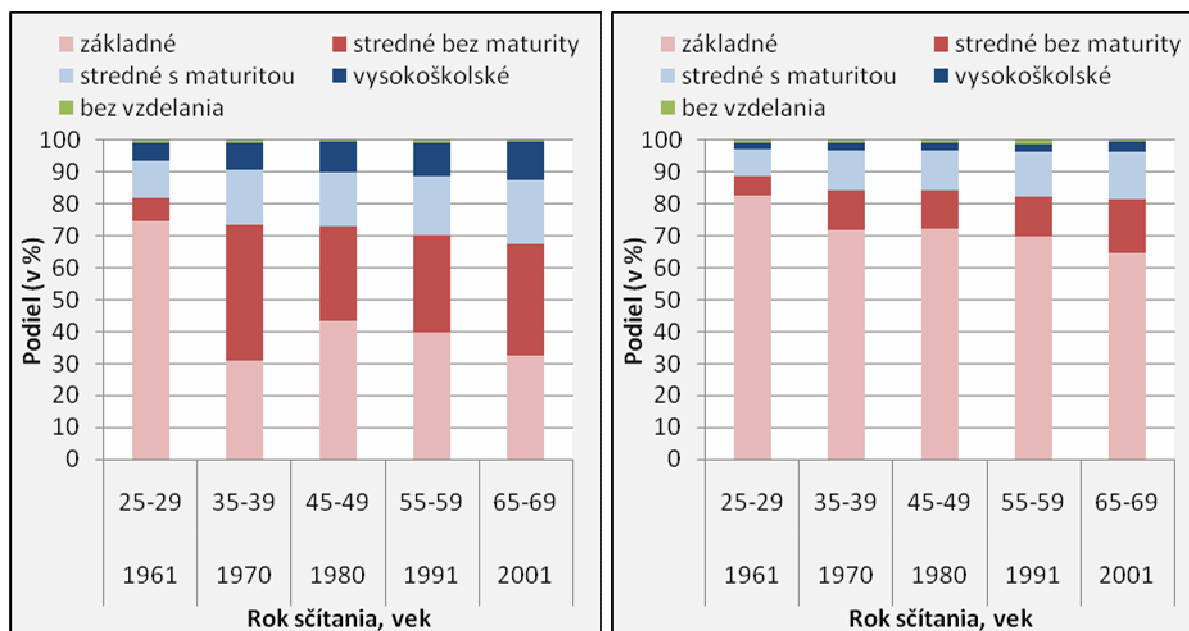
a preto je problematické hovoriť o ďalšom zvyšovaní alebo znižovaní vzdelanostnej úrovne sledovaných generácií.

Graf č. 24 a 25: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1921 – 1925

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR; Sčítanie ľuď, domov a bytov 1970, 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

Graf č. 26 a 27: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1931 – 1935

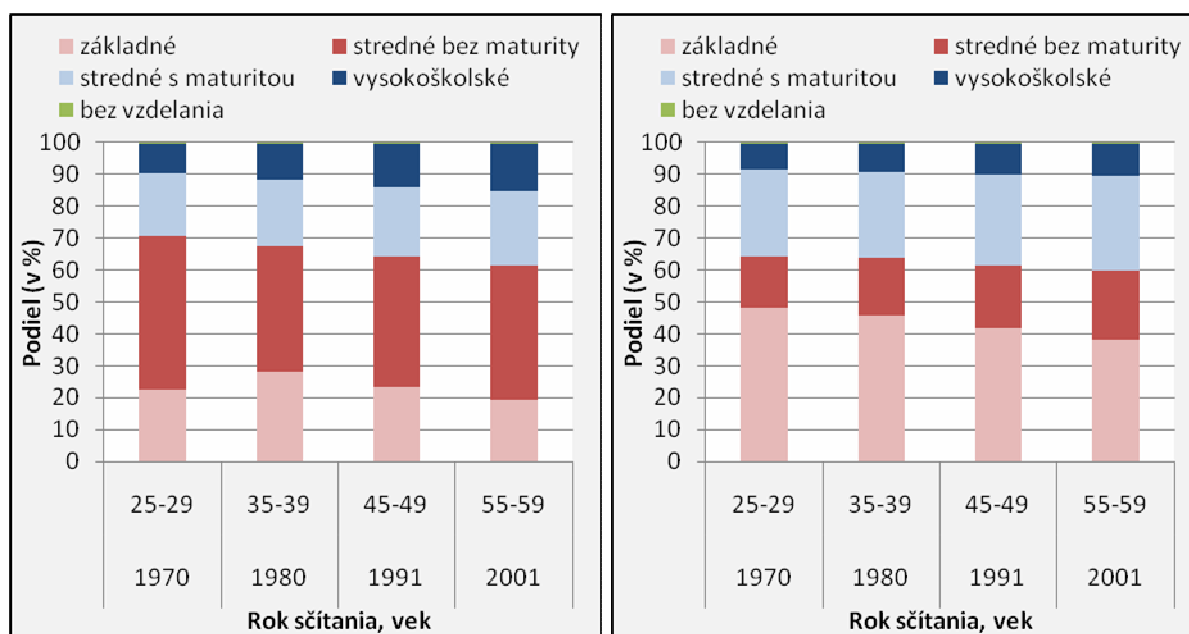

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR; Sčítanie ľuď, domov a bytov 1970, 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

Pravdepodobne najdynamickejšou premenou v medzigeneračnom pohľade prešli z hľadiska najvyššieho dokončeného vzdelania ročníky narodené v 40. rokoch (graf č. 28 a 29). V porovnaní s predchádzajúcimi generáciami je u nich zreteľná kvalitatívne odlišná štruktúra dosiahnutého vzdelania u mužov i žien už vo veku 25 – 29 respektíve 19 – 24 rokov. Kým

v generácii 1921 – 1925 a 1931 – 1935 vo veku 25 – 29 rokov presahoval podiel žien so základným vzdelaním 70 %, v ročníkoch z prvej polovice 40. rokov to bolo už len 48 % a v ročníkoch z druhej polovice 40. rokov dokonca približne o 10 % menej. Toto zníženie išlo na úkor úplného stredoškolského vzdelania, čo je v porovnaní s mužmi kvalitatívne rozdielna situácia. Ako je vidieť aj v ďalších skupinách generácií, nastúpený trend sa stal jedným z hlavných znakov vzdelanostnej štruktúry ženskej populácie na Slovensku. Na druhej strane je vidieť v generácii z rokov 1941 – 1945 a najmä 1946 – 1950 (graf č. 30 a 31), že snaha o ďalšie dodatočné vzdelávanie nebola cudzia ani ženám.

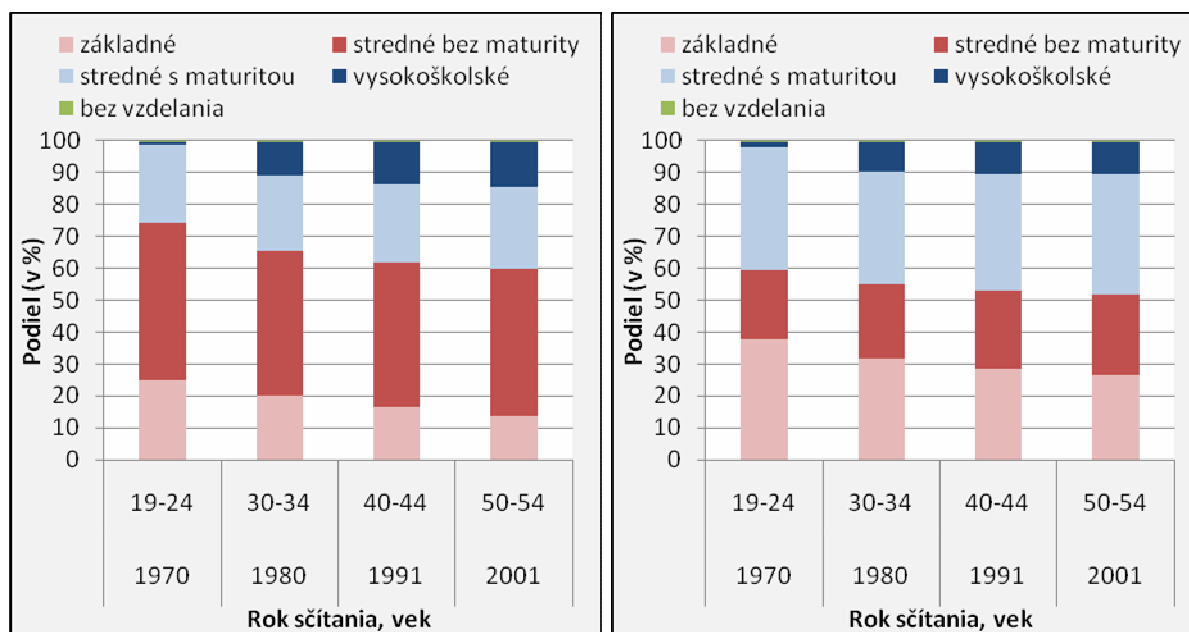
Graf č. 28 a 29: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1941 – 1945

Zdroj: Sčítanie ľuď, domov a bytov 1970, 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

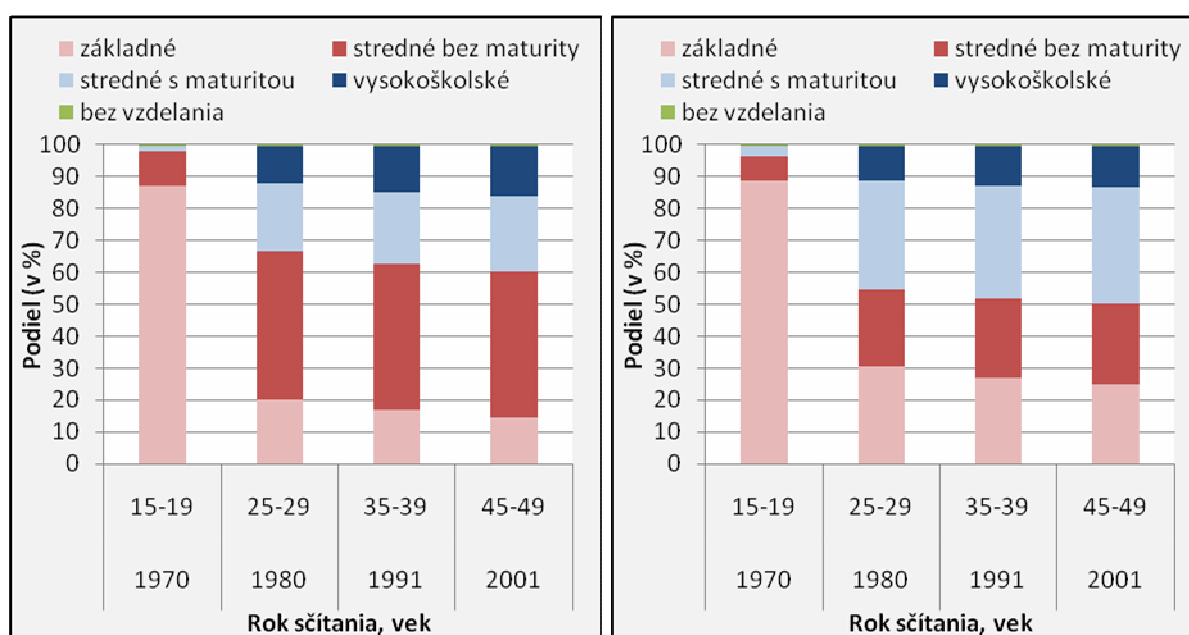
V mladších generáciách (1951 – 1955 a 1961 – 1965) sa vzniknutá disproporcía medzi mužmi a ženami z pohľadu stredoškolského vzdelávania postupne posilňovala (graf č. 32 – 35). Podiel osôb len so základným vzdelaním výrazne klesal, a to najmä u žien. V generácii z rokov 1951 – 1955 mal vo veku 25 – 29 rokov len približne každý piaty muž základné vzdelanie a asi každá tretia žena. U osôb narodených o desať rokov neskôr sa zastúpenie s najnižším stupňom vzdelania v tomto veku ešte znížilo, keďže v mužskej časti to bolo už len necelých 11 % a u žien 13 %. Dodatočný pokles sa u mužov prejavil predovšetkým zvýšením podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním (nárast približne o 8 %) a v ďalšom posilňovaní váhy tohto vzdelania u žien (viac ako 43 %).

Graf č. 30 a 31: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1946 – 1950

Zdroj: Sčítanie ľuď, domov a bytov 1970, 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

Graf č. 32 a 33: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1951 – 1955

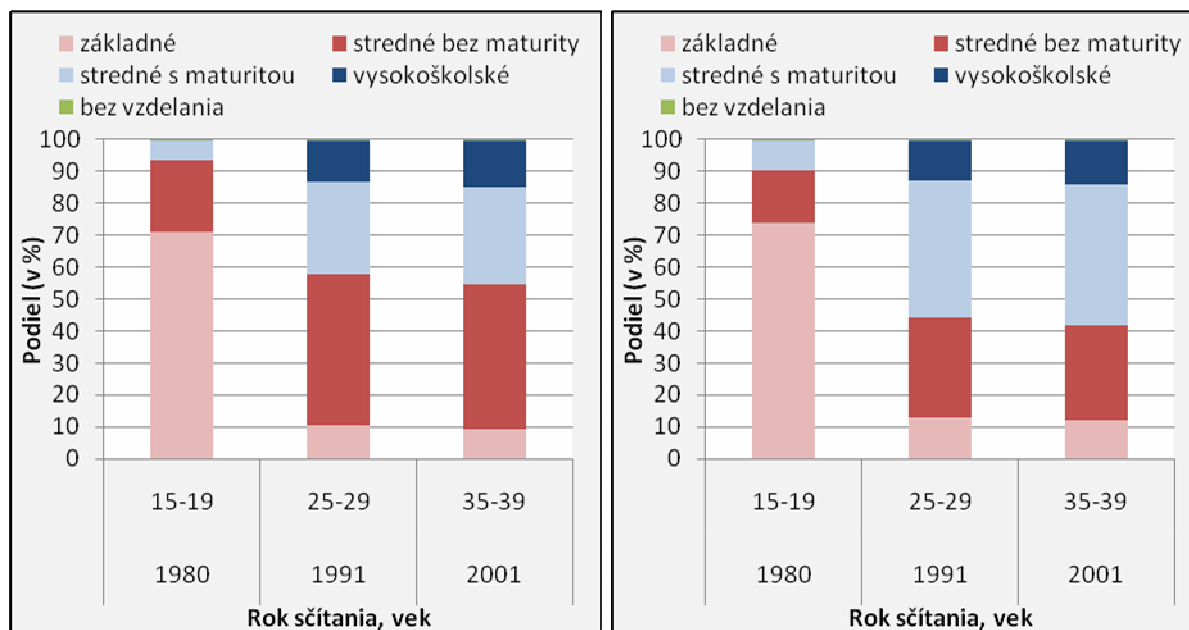

Zdroj: Sčítanie ľuď, domov a bytov 1970, 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

V poslednej sledovanej skupine osôb narodených v prvej polovici 70. rokov (1971 – 1975) je vidieť ďalší náznak prerodu vo vývoji vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska. Hlavným trendom je zvyšovanie podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním (u mužov na úroveň 36 %; ženy 45,5 %), absolventov vysokých škôl a tiež ďalší pokles zastúpenia osôb so základným vzdelaním (graf č. 36 a 37). Okrem toho dôležitým javom je aj zastavenie zväčšovania diferencií medzi pohlaviami v zastúpení osôb s úplným stredoškolským

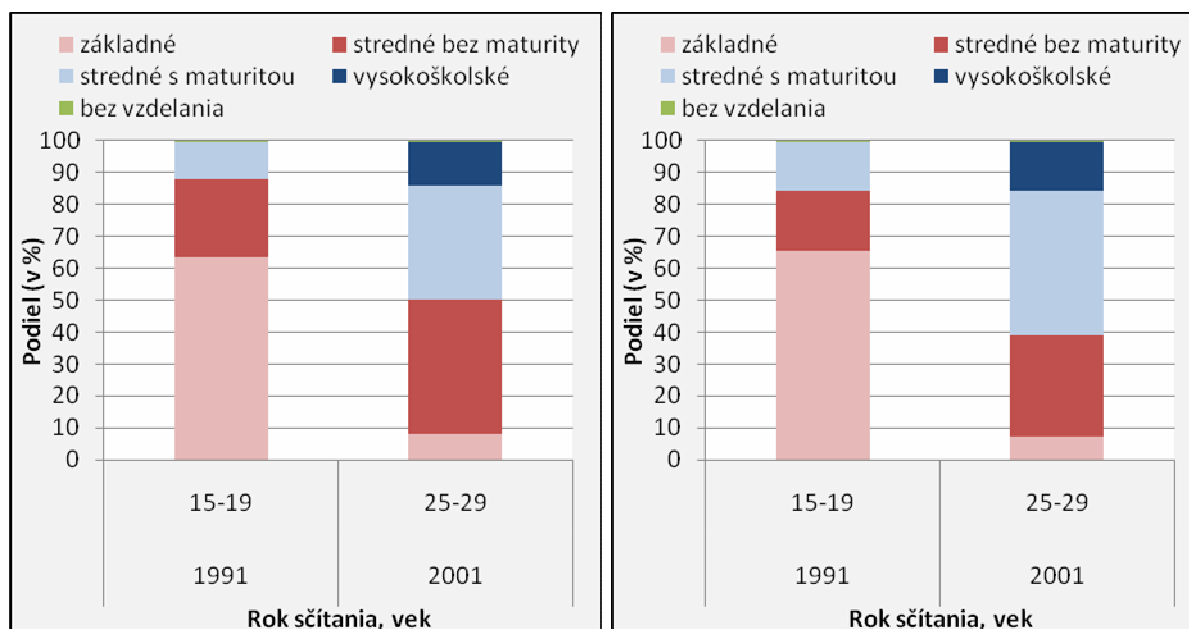
vzdelaním. Ten vznikol už v generáciách narodených v 40. rokoch a postupne sa v dôsledku veľkej preferencie neúplného stredoškolského (najmä učňovského) vzdelania u mužov a zvyšovania vzdelanostnej úrovne v ženskej časti, a to najmä absolvovaním stredných škôl s maturitou, prehlboval.

Graf č. 34 a 35: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1961 – 1965

Zdroj: Sčítanie ľuď, domov a bytov 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

Graf č. 36 a 37: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov a žien narodených v rokoch 1971 – 1975

Zdroj: Sčítanie ľuď, domov a bytov 1991 a 2001; vlastné výpočty

V súčasnosti tak platí, že v mladších generáciách, u ktorých je už relevantné uvažovať o skončení vzdelanostných dráh, vyššiu úroveň vzdelania dosahujú ženy. Okrem toho sme

tiež svedkami ďalšieho nástupu dynamickej premeny vzdelanostnej štruktúry ako výsledku celkovej zmeny vzdelanostného systému, náhľadu na úlohu dosiahnutého vzdelania v osobnom a pracovnom živote, zmien hospodárskeho vývoja po roku 1989. Tieto zmeny sa s veľkou pravdepodobnosťou prejavia ďalším zvyšovaním podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním (najmä u mužov) a výrazným posilnením váhy absolventov vysokých škôl v danej generácii.

Tabuľka č. 4: Štruktúra vybraných generácií podľa najvyššieho stupňa dosiahnutého vzdelania vo veku 25 – 29 rokov (v %)

Generácia	základné		stredné bez maturity		stredné s maturitou		vysokoškolské	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1921 – 1925	83,5	90,3	6,6	5,2	7,6	3,5	1,7	0,4
1931 – 1935	74,8	82,7	7,1	5,9	11,6	8,7	5,8	1,8
1941 – 1945	22,5	48,4	48,0	16,0	19,9	27,1	9,3	8,2
1946 – 1950	19,9	31,7	45,6	23,3	23,6	35,5	10,7	9,2
1951 – 1955	20,2	30,4	46,7	24,4	21,3	34,1	11,6	10,9
1961 – 1965	10,6	13,0	47,3	31,1	28,9	43,2	12,8	12,3
1971 – 1975	7,9	7,4	42,3	31,5	35,8	45,5	13,6	15,4

Zdroj: Historická statistická ročenka ČSSR; Sčítanie ľuď, domov a bytov 1970, 1980, 1991 a 2001; vlastné výpočty

5. Regionálne rozdiely v stupni najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Dôležitý prvok pri analýze vzdelanostnej štruktúry predstavuje regionálny pohľad. Obyvateľstvo Slovenska je z viacerých ekonomických, sociálnych, kultúrnych aj demografických hľadísk významne heterogénny systém. Tento fakt platí aj pri charakteristike najvyššieho dokončeného vzdelania. Existujúce rozdiely sú výsledkom dlhodobého formovania, ktoré ovplyvňovalo veľké množstvo faktorov. Na jednej strane to boli dostupnosť vzdelávacích inštitúcií, uplatnenie dosiahnutého vzdelania v praxi, na strane druhej veľkú úlohu zohrávalo tiež celkové postavenie regiónu v rámci Slovenska, jeho stupeň inklúzie alebo marginalizácie, historické smerovanie v predchádzajúcom období, tradície vo vzdelávaní, medzigeneračný prenos vzdelanostných dráh a v neposlednom rade tiež zastúpenie osôb, ktoré sa vo všeobecnosti vyznačujú nižšími aspiráciami na dokončenie vyšších stupňov vzdelávania (napr. Rómovia). Vzdelanostná štruktúra okresov Slovenska tak

predstavuje dynamický multifaktoriálny systém, ktorý sa nielenže formoval dlhé obdobie, ale sa naďalej dynamicky vyvíja.

Pri analýze regionálnych rozdielov vzdelanostnej štruktúry sme narazili na niekoľko závažných problémov. Prvým je dostupnosť vhodných údajov. Najvyššie dosiahnuté vzdelanie sa síce zisťuje už od sčítania 1950, no okresné dáta nám boli dostupné až od roku 1970. Žiaľ, pre roky 1970 a 1980 sa ich nepodarilo získať v kombinácii s vekom, preto sme pre podrobnú charakteristiku vzdelanostných pomerov v okresoch Slovenska použili len údaje z posledných sčítaní 1991 a 2001. Pri regionálnych charakteristikách, kde vek zohráva významnú úlohu, je spojenie s ním veľmi dôležité pre správne posúdenie skutočného stavu problematiky. Analýza vzdelanostnej štruktúry si toto prepojenie vyžaduje, keďže jednotlivé okresy sa veľkou mierou od seba odlišujú práve z hľadiska svojej vekovej štruktúry.

K druhej problémovej oblasti patria zmeny územnosprávneho členenia. Medzi censami 1991 a 2001 došlo k významnej premene administratívneho usporiadania Slovenska. Našťastie disponujeme údajmi, ktoré umožňujú transformovať administratívne usporiadanie z roku 1991 na platné po roku 1995. Tento fakt ponúka nielen analýzu vzdelanostnej štruktúry jednotlivých regionálnych celkov v rokoch 1991 a 2001, ale navyše umožňuje tiež pohľad na dynamiku zmien v intercenzálnom období.

Významnou vekovou skupinou pri sledovaní vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva je vek, kedy sa predpokladá, že väčšina vzdelanostných dráh je už ukončená. Vo všeobecnosti sa najvyššie dokončené vzdelanie zisťuje u osôb starších 15 rokov. Vzdelanostná štruktúra takto vymedzenej populácie je však ovplyvnená dvomi závažnými skutočnosťami. Prvou je, že celková štruktúra obyvateľstva podľa najvyššieho dokončeného vzdelania je do určitej miery poznačená staršími vekovými skupinami, ktoré získavali svoje vzdelanie v predchádzajúcom období a často je výrazne nižšieho stupňa, ako je tomu u mladších vekových skupín. Na druhej strane v posledných dvoch desaťročiach sme svedkami pomerne prudkého nárastu počtu študentov vysokých škôl a celkového zvyšovania vzdelanostnej úrovne v mladších vekových skupinách, čo si vyžaduje predĺženie školskej prípravy. Preto sú najmladšie vekové skupiny 15 – 19 a tiež 20 – 24 rokov čoraz viac ešte vekom, kedy vzdelanostné dráhy nie sú ukončené. Okrem toho treba podotknúť, že vek 15 rokov nepredstavuje v súčasnosti ani hranicu, kedy osoba skončí povinnú školskú dochádzku. Z tohto hľadiska ani tieto vekové skupiny nie sú vhodné pre ďalšiu analýzu, a preto sme pracovali s vekom 25 rokov a viac. Horná hranica bola vymedzená vzhľadom na dnes bežne používanú hranicu ekonomickej

aktivity²⁸ vo veku 64 rokov. Celkovo tak regionálny rozmer bol podrobený pohľadu vo veku 25 – 29 rokov, teda najmladšej vekovej skupine a vo veku 25 – 64 rokov ako skupine charakterizujúcej vzdelanostnú štruktúru celej relevantnej ekonomicky aktívnej populácie.

5.1 Rozdiely vo vzdelanostnej štruktúre okresov vo veku 25 – 64 rokov

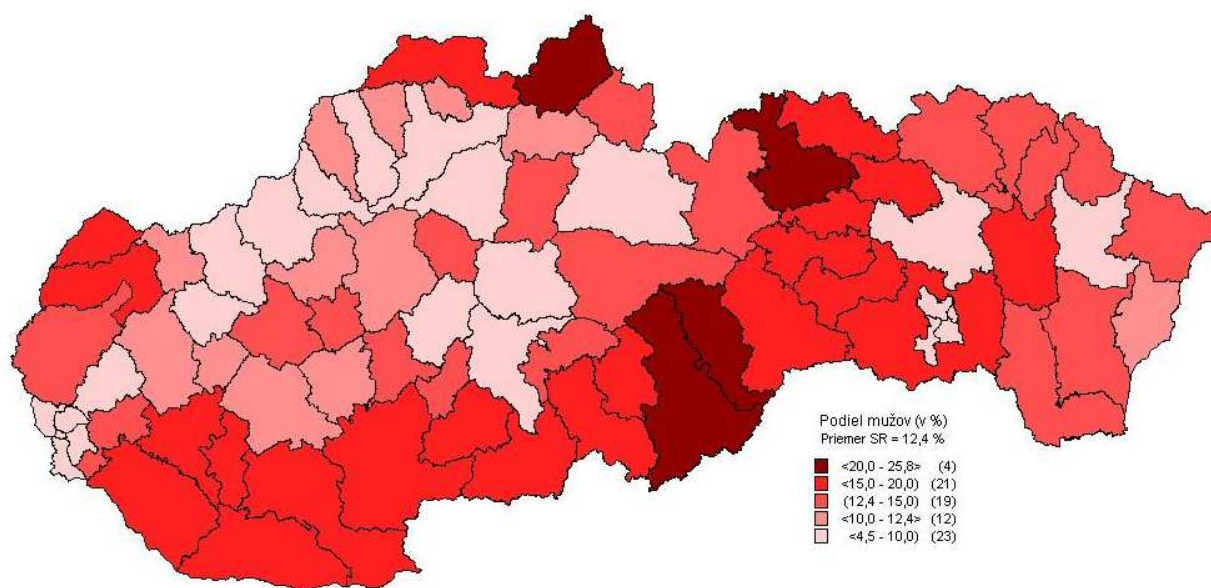
Podľa výsledkov sčítania 2001 vo vekovej skupine 25 – 64 rokov predstavovali v mužskej časti populácie osoby so základným vzdelaním približne 12,4 %. Celkovo však až v 44 okresoch bolo zastúpenie osôb so základným vzdelaním vyššie ako celoslovenský priemer (obrázok č.1). Najvyšší podiel mali v okresoch južného Slovenska v páse od Dunajskej Stredy až po okres Košice – okolie, kde napríklad v Rimavskej Sobote a Revúcej každý piaty muž mal len základné vzdelanie. Rovnako vysoké zastúpenie tohto typu vzdelania v mužskej populácii mali ďalšie okresy východného a severovýchodného Slovenska ako Vranov nad Topľou, Sabinov, Levoča, Stará Ľubovňa a Kežmarok. K regiónom s vysokým zastúpením mužov so základným vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov patrili tiež severné okresy Čadca a Námestovo spolu so Skalickou na západe Slovenska.

Najnižší podiel osôb so základným vzdelaním dosahovali podľa výsledkov sčítania 2001 mestské okresy Bratislavy a Košíc. K nim sa pridala väčšina regiónov na Považí, ďalej okresy stredného Slovenska a to Banská Bystrica, Žiar nad Hronom a Zvolen a tiež východoslovenské okresy s veľkými mestami Prešov a Humenné. V týchto okresoch pripadalo na 100 mužov vo veku 25 – 64 rokov len 10 osôb so základným vzdelaním (obrázok č. 1).

Veľmi podobný obrázok môžeme vidieť aj pri analýze regionálnych disproporcií v zastúpení osôb so základným vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov v ženskej časti populácie (obrázok č. 2). Rovnako ako u mužov aj tu je zrejmé, že najviac osôb s najnižšou úrovňou vzdelania majú okresy južného Slovenska na hraniciach s Maďarskom, ďalej okresy Kežmarok, Stará Ľubovňa, Sabinov a regionálne celky na severe Čadca, Námestovo a západe Slovenska Skalica a Senica. Celkovo tak v deviatich okresoch bol podiel žien len so základným vzdelaním vyšší ako 30 % a v 25 regiónoch to bolo viac ako 25 %.

²⁸ Pojem ekonomicky aktívna osoba v tomto kontexte nezaujíma „klasickú“ definíciu ekonomickej aktivity. Ide o skupinu osôb vyčlenenú vzhľadom na vek, u ktorých sa predpokladá najvyššia miera ekonomickej aktivity.

Obrázok č. 1: Podiel mužov so základným vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

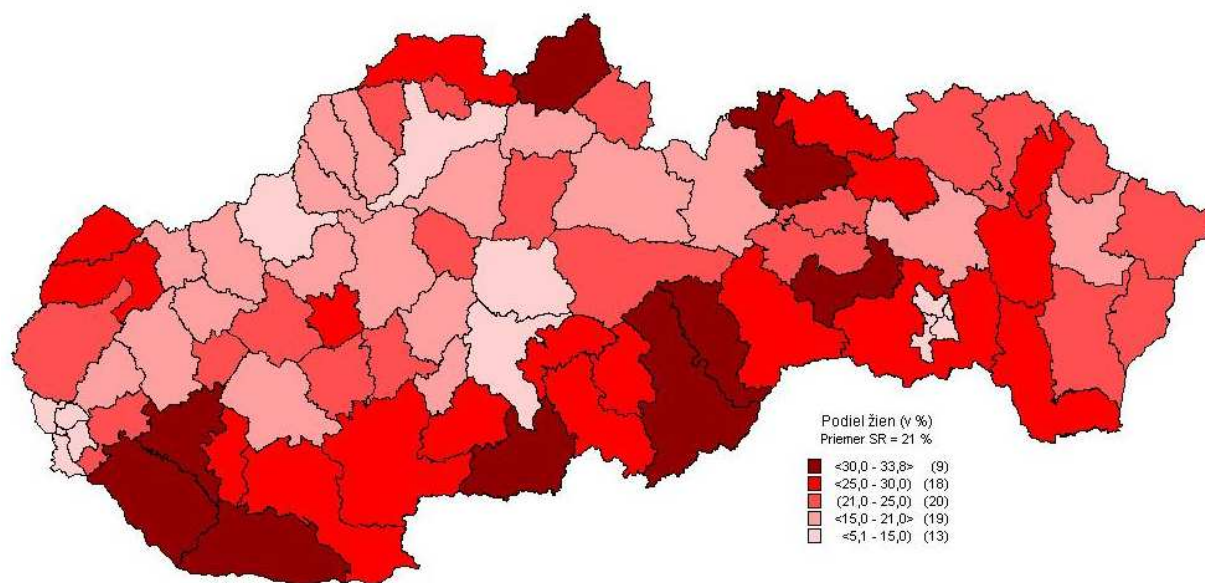

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Obdobne ako u mužov aj v ženskej zložke bol podiel so základným vzdelaním najnižší v mestských okresoch Bratislavy, Košíc, v niektorých okresoch Považia a v Banskej Bystrici a Zvolene, kde tieto osoby nepredstavovali ani 15 %.

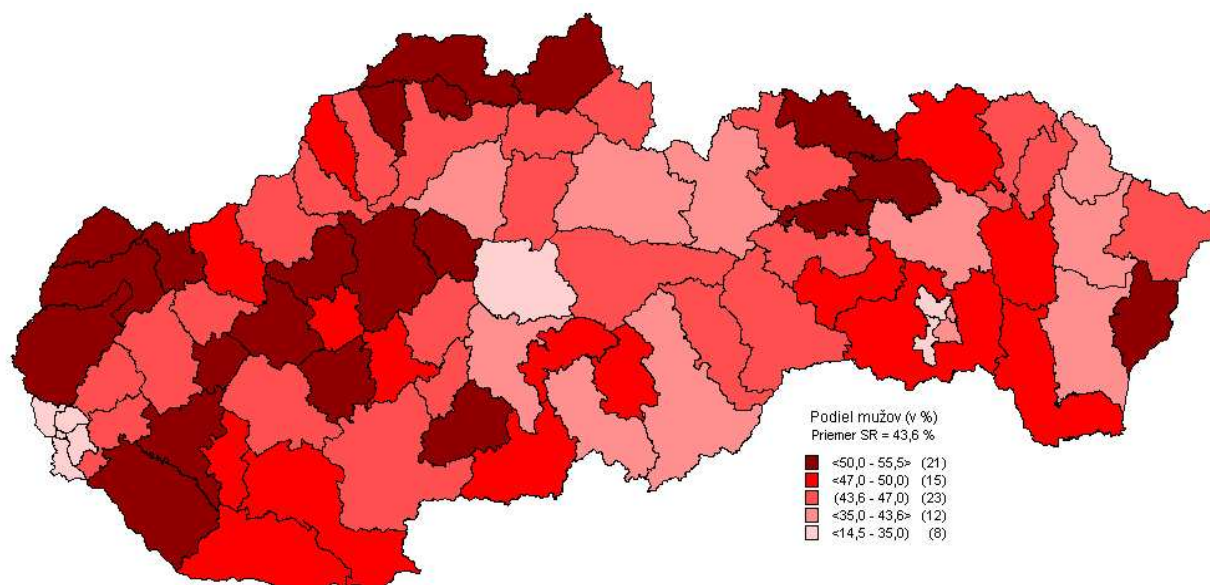
Vysoká preferencia učňovského vzdelania a jeho veľký rozmach na Slovensku po druhej svetovej vojne spolu s určitým zvýhodňovaním robotníckych povolání počas minulého režimu a mzdovou nivelizáciou stáli za vznikom silnej skupiny osôb s neúplným stredným vzdelaním. Podľa výsledkov sčítania 2001 muži vo veku 25 – 64 rokov s dokončeným stredným vzdelaním bez maturity predstavovali takmer 44 %. Ako je však možné vidieť na obrázku č. 3 a 4, existovalo niekoľko regiónov, kde absolventi stredoškolského vzdelania bez maturitnej skúšky mali ešte väčšiu váhu v sledovanej populácii. Viac ako polovica osôb s týmto typom vzdelania bola celkovo v 21 okresoch Slovenska. Patrili k nim regióny na západe ako Malacky, Senica, Skalica, na severe Slovenska Bytča, Čadca, Kysucké Nové Mesto, Námestovo, na severovýchode Slovenska Stará Ľubovňa, Sabinov, Levoča a súvislý pás okresov od Dunajskej Stredy, cez Galantu, Hlohovec, Bánovce nad Bebravou, Topoľčany, Prievidzu až do Turčianskych Teplíc. Do tejto skupiny patrili tiež Sobrance a okres Krupina.

Obrázok č. 2: Podiel žien so základným vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Obrázok č. 3: Podiel mužov so stredoškolským vzdelaním bez maturity vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

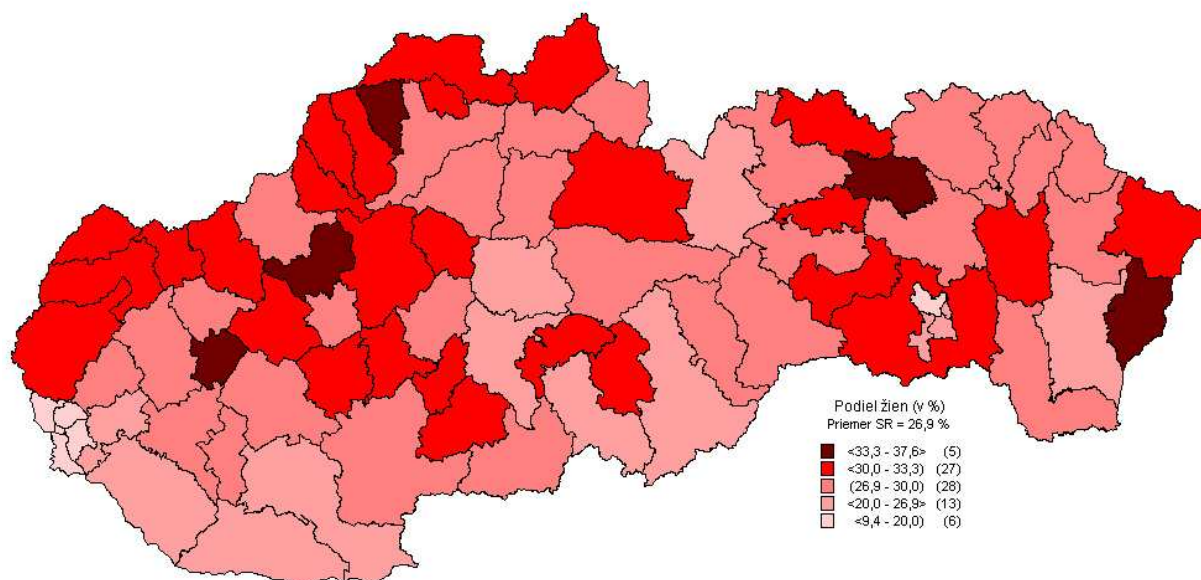

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

U žien sa v minulom režime neúplné stredoškolské vzdelanie netešilo takej veľkej obľube, čoho výsledkom je aj celkovo nižšie zastúpenie tohto typu vzdelania. Celoslovenská priemerná hodnota v roku 2001 predstavovala vo veku 25 – 64 rokov necelých 27 %. Pod

touto hranicou sa nachádzalo 19 okresov, pričom k nim patrili predovšetkým regióny Bratislavy a Košíc a ďalej niektoré okresy južného a stredného Slovenska (obrázok č. 4). Na druhej strane stáli okresy západného Slovenska, Hornej Nitry a Považia a tiež severného a východného Slovenska.

Obrázok č. 4: Podiel žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

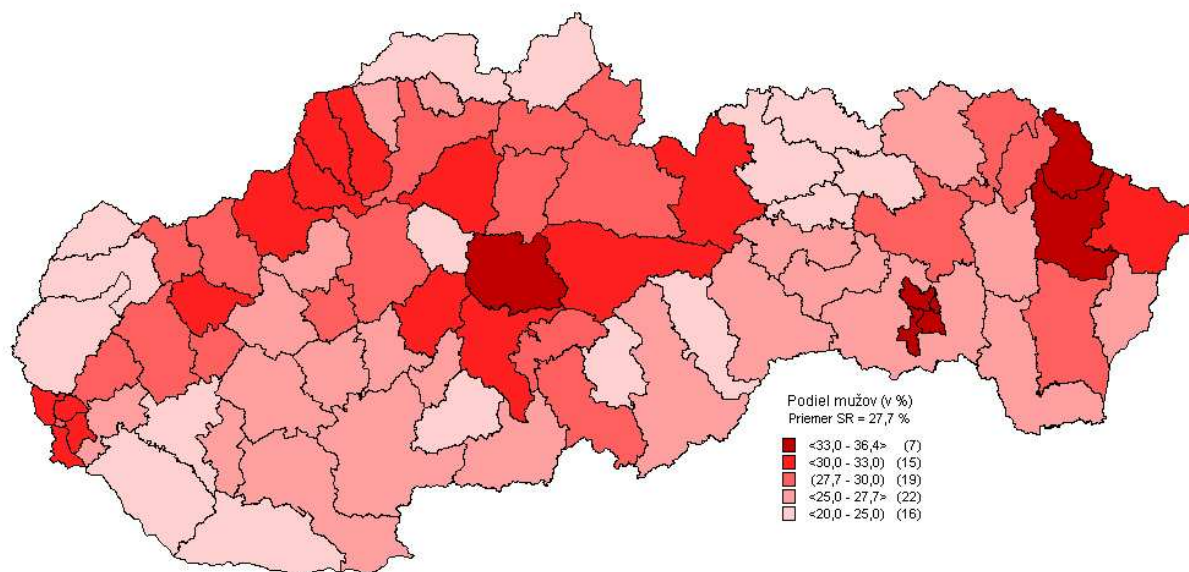

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Ako je zjavné, z tohto priestorového rozloženia najväčšie zastúpenie osôb tohto typu vzdelania mali okresy, kde sa v minulosti vytvorili vhodné podmienky pre rozvoj učňovských pracovných síl, pri priemyselných a poľnohospodárskych podnikoch. Na druhej strane niektoré z týchto regiónov sa vyznačujú tiež nadpriemerným zastúpením osôb so základným vzdelaním, čoho výsledkom je celková veľmi nízka vzdelanostná úroveň v týchto regiónoch.

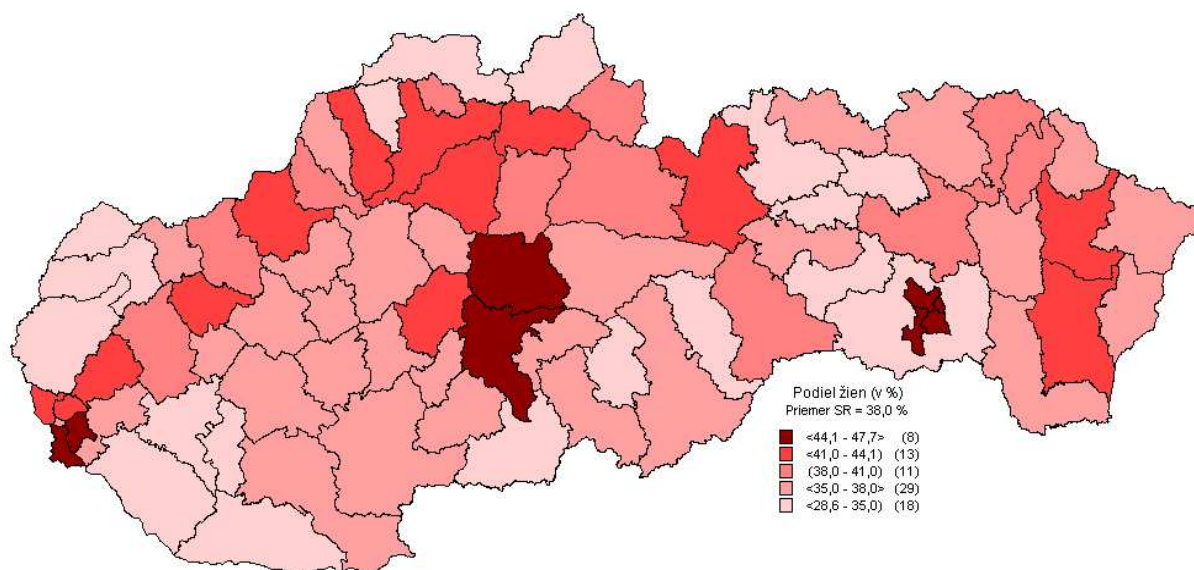
Stredné vzdelanie s maturitou získalo na Slovensku vo veku 25 – 64 rokov priemerne necelých 28 % mužov a 38 % žien. Ako predznamenávajú predchádzajúce obrázky, zastúpenie týchto osôb v regionálnom pohľade bolo podľa výsledkov sčítania 2001 najväčšie u oboch pohlaví v najvýznamnejších hospodárskych centrách Slovenska (obrázok č. 5 a 6). Tento stav vznikol nielen samotným vývojom vzdelanostnej štruktúry, ale veľkú úlohu v tomto procese zohrali tiež migračné prúdy, ktorých sa zúčastňovali predovšetkým osoby s vyšším stupňom vzdelania. V mestských okresoch Bratislavy a Košíc, v okrese Banská Bystrica a tiež niektorých okresoch Považia a východného Slovenska, kde centrami sú alebo boli veľké hospodárske centrá ako Žilina, Martin, Považská Bystrica, Dubnica nad Váhom, Trenčín a na východe Michalovce a Humenné. Okrem nich vyššie hodnoty mali tiež regióny stredného Slovenska v okolí Banskej Bystrice a to najmä Zvolen a Žiar nad Hronom.

Obrázok č. 5: Podiel mužov so stredoškolským vzdelaním s maturitou vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Obrázok č. 6: Podiel žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

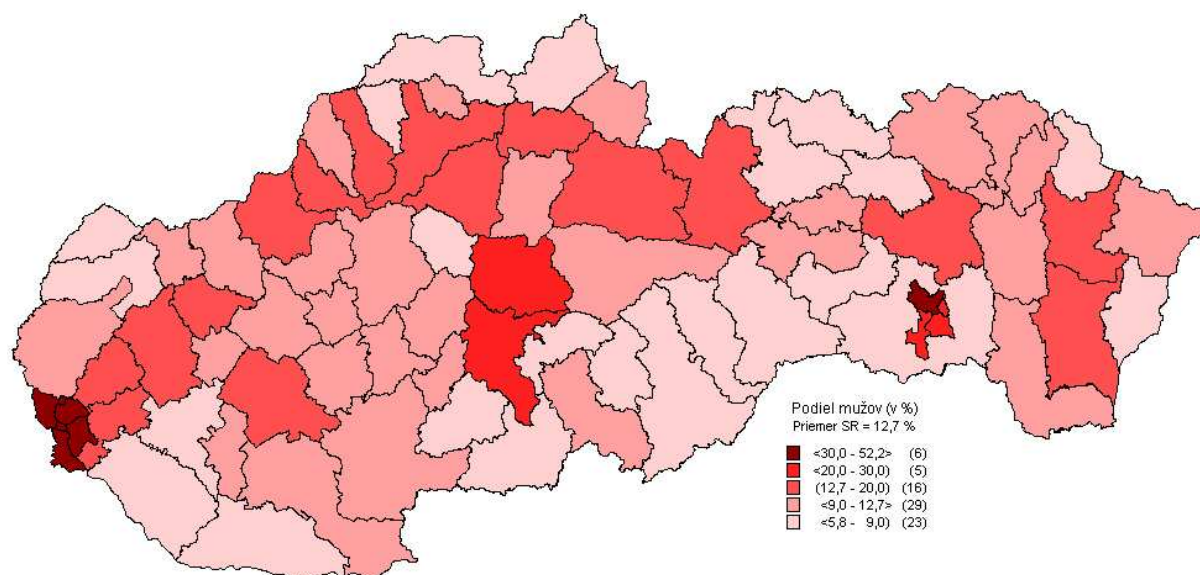

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Úplné stredoškolské vzdelanie predstavuje nevyhnutný predpoklad pre ďalšiu možnú dráhu vo vzdelávaní v terciárnom stupni. Preto najlepšie predpoklady pre dosiahnutie vysokoškolského vzdelania sa vytvorili práve v regiónoch, kde bol vyšší podiel osôb s úplným stredoškolským vzdelaním, centrách vysokých škôl a tiež hospodárskych oblastiach, v ktorých vysokoškoláci mohli nájsť svoje uplatnenie. Z tohto hľadiska asi neprekvapí, že

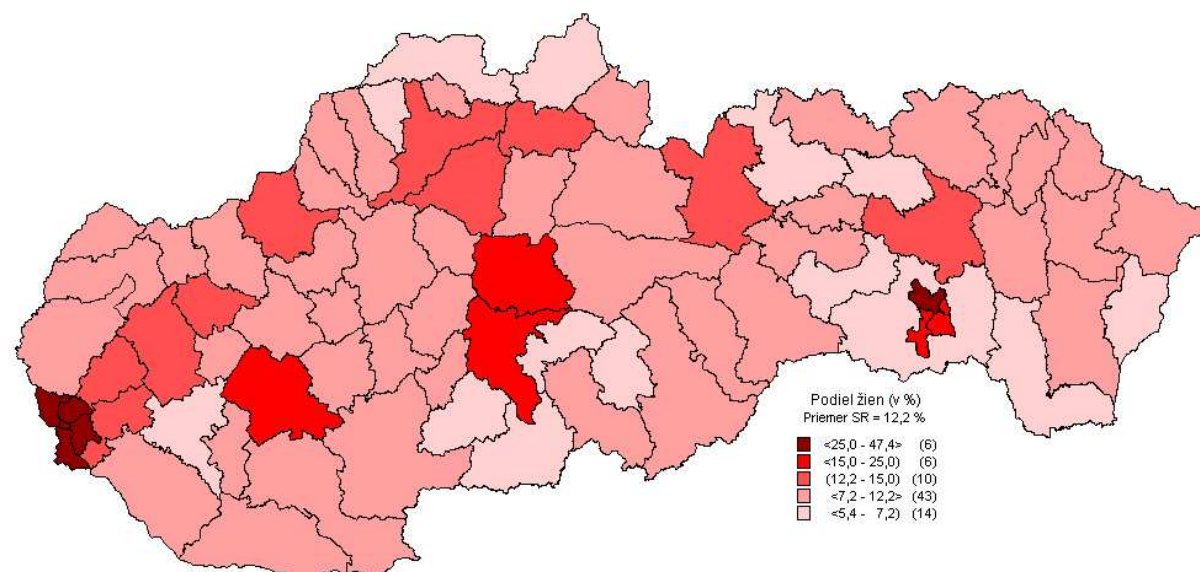
najväčšie zastúpenie osôb s vysokoškolským vzdelaním majú v mužskej i ženskej časti populácie vo veku 25 – 64 rokov takmer tie isté regióny, ako tomu bolo v prípade úplného stredoškolského vzdelania (obrázok č. 7 a 8). Do popredia sa dostali okresy Bratislavy a Košíc, Banská Bystrica a Zvolen a tiež niektoré okresy Považia (najmä Trenčín, Žilina, Martin) ďalej Poprad a Prešov. Okrem toho vysoké zastúpenie vysokoškolákov majú tiež Trnava, Piešťany, Senec a Pezinok.

Obrázok č. 7: Podiel mužov s vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001(v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Obrázok č. 8: Podiel žien s vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001(v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Zo spomínaných regiónov však jednoznačne dominuje postavenie mestských okresov Bratislavy, kde sa podiel vysokoškolákov pohybuje v rozpätí 30 – 40 % u mužov a 25 – 33 % u žien. Čiastočne sa k týmto hodnotám približuje ešte prvý košický okres, kde podiel mužov vysokoškolákov v roku 2001 predstavoval 33 % a u žien 26 %. Na koniec ešte spomenieme špecifickú pozíciu okresu Bratislava I., kde zastúpenie absolventov vysokých škôl prekračuje 52 % u mužov a u žien 47 %.

5.2 Rozdiely vo vzdelanostnej štruktúre okresov vo veku 25 – 29 rokov

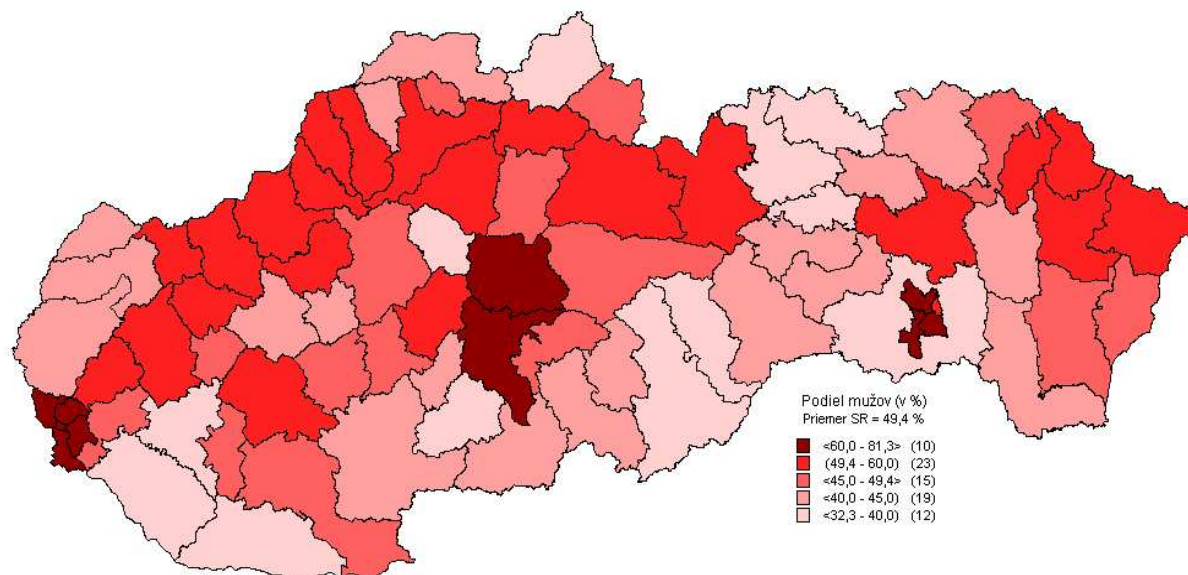
Ako ukazujú výsledky doterajšej analýzy, populácia Slovenska zaznamenáva v posledných dvoch desaťročiach pomerne významnú premenu v procese vzdelávania. Tento fakt sa odzrkadľuje predovšetkým v najmladších vekových skupinách. Z tohto hľadiska je preto analýza dosiahnutého vzdelania vo veku 25 – 29 rokov dôležitým nástrojom pri pochopení celkovej premeny vzdelanostnej štruktúry v poslednom období.

Rovnako ako v prípade zastúpenia osôb s vysokoškolským a úplným stredoškolským vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov existujú aj v najmladšej relevantnej vekovej skupine pomerne významné disproporcie z hľadiska podielu osôb s vyšším ako základným alebo neúplným stredoškolským vzdelaním. Okrem toho, ako je zrejmé z nasledujúcich dvoch obrázkov, tieto regionálne rozdiely do veľkej miery kopírujú stav u vyššie analyzovanej populácie vo veku 25 – 64 rokov.

V roku 2001 takmer každý druhý muž vo veku 25 – 29 rokov mal vysokoškolské alebo stredoškolské vzdelanie ukončené maturitou. U žien tento podiel bol vďaka úplnému stredoškolskému vzdelaniu ešte vyšší a predstavoval takmer 61 %. Z celkového počtu 79 okresov bolo 33 v mužskej a 34 v ženskej časti populácie nad úrovňou týchto priemerných hodnôt. Z ich priestorového rozloženia je hneď možné urobiť niekoľko záverov ohľadom vzdelanostnej štruktúry regionálnych celkov Slovenska (obrázok č. 9 a 10). Do veľkej miery sa potvrdili vyššie popísané disproporcie medzi jednotlivými okresmi z hľadiska vysokoškolského a úplného stredoškolského vzdelania, ktoré platili vo veku 25 – 64 rokov. Ukazuje sa, že tieto rozdiely sa prenášajú aj do mladších vekových skupín, čím sa v podstate opätovne neustále potvrdzujú. Preto aj u najmladšej populácie vo veku 25 – 29 rokov platí, že najväčší podiel osôb s vyšším ako základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity majú okresy Bratislavy, Košíc, ďalej Banská Bystrica, Zvolen, niektoré okresy Považia a tiež okresy Trnava, Pezinok. Okrem toho, keďže dopočet k týmto vzdelanostným skupinám predstavujú osoby so základným a neúplným stredoškolským vzdelaním, je možné vidieť, že

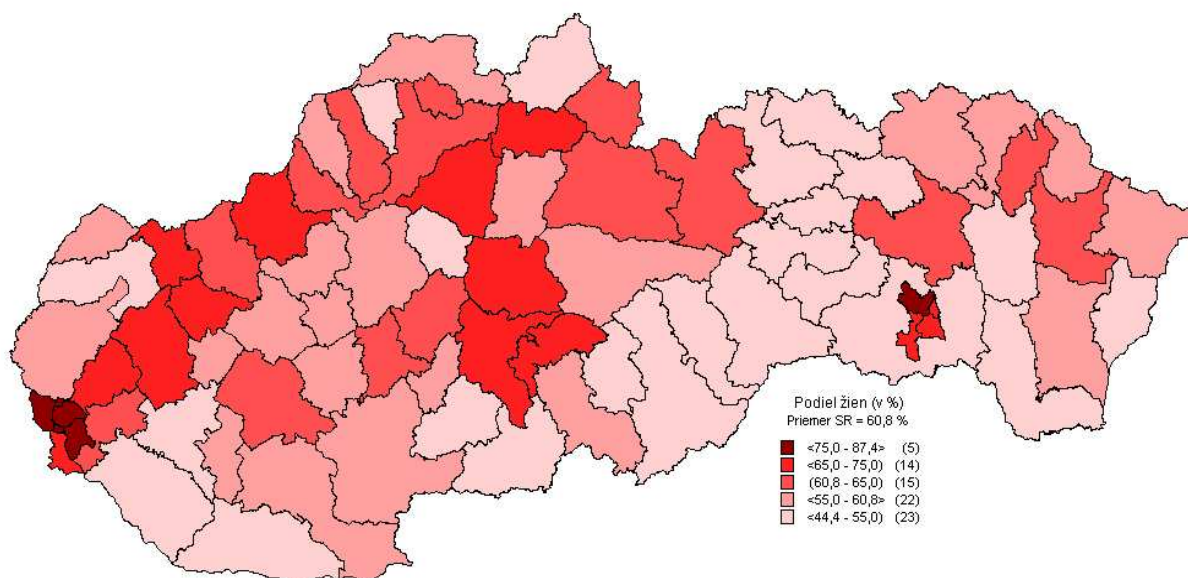
význam týchto druhov vzdelania vo veku 25 – 29 ročných osôb je vysoký v južných okresoch Slovenska s určitými prerušeniami od Dunajskej Stredy až po okres Košice – okolie respektíve Vranov nad Topľou, na ktorý nadväzujú najmä okresy Gelnica, Spišská Nová Ves, Levoča, Kežmarok a Stará Ľubovňa.

Obrázok č. 9: Podiel mužov s úplným stredoškolským alebo vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Obrázok č. 10: Podiel žien s úplným stredoškolským alebo vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania v roku 2001 (v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001, vlastné triedenie a výpočty

Regionálne rozdiely z hľadiska najvyššieho dosiahnutého vzdelania sú na Slovensku pomerne veľké. Ako ukazuje vývoj vo vekovej skupine 25 – 29 ročných, do určitej miery sa presúvajú aj do mladších ročníkov. Výsledkom je vznik a pretrvávanie regiónov na slovenské pomery

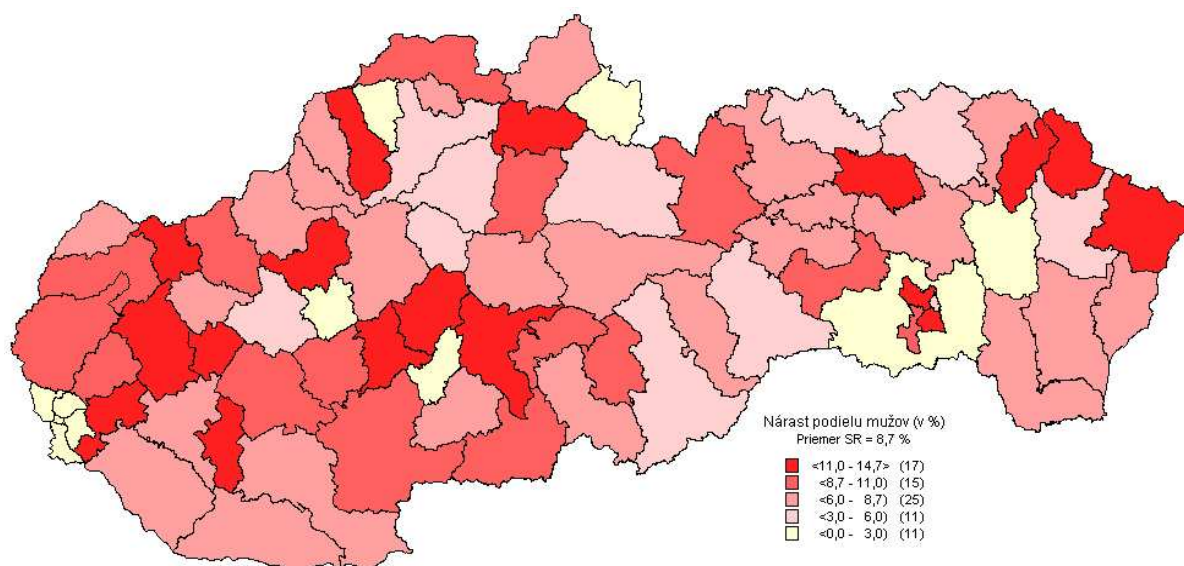
s nadpriemernou vzdelanostnou štruktúrou, a to predovšetkým v okresoch, v ktorých sú veľké hospodárske, kultúrne a tiež vzdelanostné centrá a regiónov, kde je vysoký podiel osôb len so základným alebo neúplným stredoškolským vzdelaním.

5.3 Zmeny vo vzdelanostnej štruktúre v okresoch medzi rokmi 1991 a 2001

Medzi sčítaniami 1991 a 2001 došlo v populácii Slovenska k pomerne významným zmenám v štruktúre obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Na jednej strane pokračovalo ďalšie znižovanie podielu osôb len so základným vzdelaním ako výsledok vymierania starších vekových skupín a na druhej strane sa zvyšovalo zastúpenie osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním ako prejav zvyšovania vzdelanostnej úrovne najmladších vekových skupín. Koncepcia dostupných dát z týchto cenzov umožňuje okrem porovnania vzdelanostných štruktúr v regionálnom pohľade tiež analyzovať rozsah zmien medzi týmito cenzami. Ako sme už uviedli, najväčšie posuny ako výsledok zvyšovania vzdelanostnej úrovne v populácii Slovenska je možné vidieť v najmladšej vekovej skupine 25 – 29 ročných. Preto sme v nasledujúcej časti zamerali pozornosť práve na túto skupinu.

Celkovo sa medzi rokmi 1991 a 2001 vo veku 25 – 29 rokov podiel mužov s vyšším ako základným alebo neúplným stredoškolským vzdelaním zvýšil o necelých 9 % a u žien o viac ako 5 %. Regionálne rozdiely a mieru celkovej zmeny zachytávajú obrázky č. 11 a 12. V mužskej časti sa nárast vysokoškolského alebo úplného stredoškolského vzdelania najviac prejavil v niektorých okresoch západného a stredného Slovenska a len v minimálnej miere na východe.

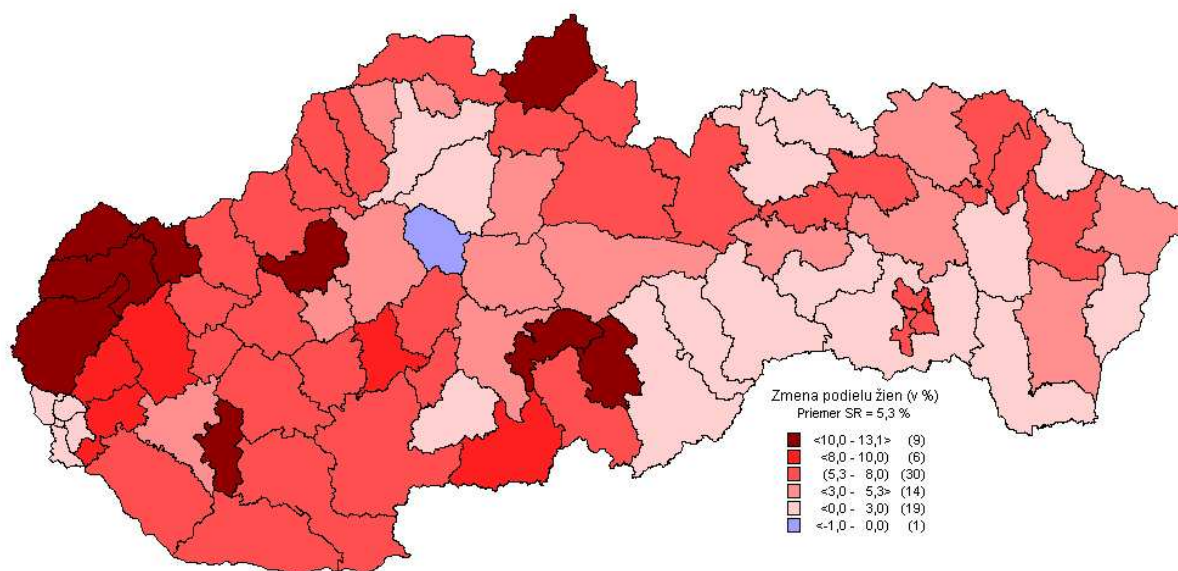
Obrázok č. 11: Zmena podielu mužov s úplným stredoškolským alebo vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov v okresoch Slovenska medzi sčítaniami 1991 a 2001 (v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001, vlastné triedenie a výpočty

Najnižšiu úroveň zmien mali okresy, kde už v roku 1991 bola vzdelanostná úroveň týchto regiónov nadpriemerná (okrem mestských okresov Košíc) a tiež regióny juhovýchodného Slovenska a severného Slovenska v oblasti Kežmarku a Starej Ľubovne. Ak odhliadneme od prvej skupiny okresov, potom sa ukazuje, že regióny v ktorých došlo k najmenšej zmene, sú súčasne oblasťami, kde sme v predchádzajúcich častiach v prevažnej miere poukázali na najhoršie vzdelanostné pomery. Dá sa preto povedať, že k pozitívnej premene vzdelanostnej štruktúry naštartovanej po roku 1989 v týchto okresoch zatiaľ nedochádza. Výsledkom takejto stagnácie alebo len minimálneho zlepšovania bude do budúcnosti prehĺbovanie existujúcich disparít a ich možné ďalšie hospodárske a spoločenské zaostávanie.

Obrázok č. 12: Zmena podielu žien s úplným stredoškolským alebo vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov v okresoch Slovenska medzi sčítaniami 1991 a 2001 (v %)

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001, vlastné triedenie a výpočty

5.4 Regionálna typológia okresov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Regionálna analýza vzdelanostnej štruktúry jednotlivých okresov na základe údajov o najvyššom dosiahnutom vzdelaní mužov a žien vo veku 25 – 64 a 25 – 29 rokov ukázala, že na Slovensku existujú pomerne výrazné rozdiely. Pre vytvorenie komplexného obrazu o vzdelanostnej úrovni v regiónoch však analýza jednotlivých stupňov vzdelania úplne nepostačuje. Aj keď z týchto čiastkových výsledkov dokážeme s určitým nadhľadom kategorizovať niektoré okresy a zaradiť ich do niekoľkých skupín, syntetický pohľad na sledovanú problematiku poskytujú výsledky zhlukovej analýzy. Tá umožnila usporiadať všetkých 79 okresov Slovenska do štyroch skupín, ktoré reprezentujú odlišné typy

vzdelanostných štruktúr. Hlavnými faktormi, ktoré tieto regióny vytvárali, boli predovšetkým rozdiely v zastúpení osôb so základným a vysokoškolským vzdelaním vo vekovom spektre 25 – 64 ročných a tiež podiel osôb so základným vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov.

Vstupnými premennými do faktorovej a následne zhlukovej analýzy boli podiely mužov a žien vo veku 25 – 64 a 25 – 29 rokov so základným, stredným bez maturity, stredným s maturitou a vysokoškolským vzdelaním a tiež zmeny medzi rokmi 1991 a 2001 v zastúpení úplného stredoškolského alebo vysokoškolského vzdelania. Základné výsledky analýzy je možné vidieť na obrázku č. 13 a v tabuľke č. 5 zobrazujúcej priemerné hodnoty vstupných premenných pre jednotlivé skupiny okresov. Ako ukazuje obrázok č. 13, celkovo môžeme rozdeliť Slovensko podľa faktorovej a zhlukovej analýzy do štyroch skupín okresov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Kým prvá a tretia skupina predstavujú regióny s lepšími vzdelanostnými pomermi, druhá a najmä štvrtá skupina sú zložené z okresov vyznačujúcich sa vysokým zastúpením osôb s nižšími stupňami vzdelania.

Najlepšiu úroveň dosiahnutého vzdelania vykazuje prvá skupina okresov, kde patria mestské okresy Bratislavy a Košíc a ďalej okres Banská Bystrica a Zvolen. V nich je podiel osôb so základným alebo stredoškolským vzdelaním bez maturity najnižší spomedzi všetkých typov. Tento fakt platí vo veku 25 – 64 ročných aj v najmladšej vekovej skupine, a to u mužov i žien. Vzhľadom na ich vysokú vzdelanostnú úroveň však medzi rokmi 1991 a 2001 v tejto skupine nedošlo k najväčším zmenám vo váhe osôb s úplným stredoškolským alebo vysokoškolským vzdelaním. Tento primát patrí však tretej skupine okresov, ktorá sa svojimi vzdelanostnými charakteristikami zaradila za predchádzajúcu. Aj v nej môžeme vidieť pomerne nízke hodnoty podielu mužov i žien s základným vzdelaním. Na druhej strane však zastúpenie osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním je už vyššie ako v prvej skupine a len vo veku 25 – 29 ročných sa výrazne odlišuje od nasledujúcich skupín regiónov. V porovnaní s nimi však má najmä vyššie zastúpenie absolventov vysokých škôl a tiež osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. Tieto rozdiely sú výraznejšie vo veku 25 – 29 rokov, kde došlo spomedzi všetkých skupín okresov aj k najväčším posunom medzi rokmi 1991 a 2001. Do tejto skupiny patria predovšetkým okresy Považia, ktoré na západe nadväzujú na Trnavu, Pezinok, Senec, Nitru Hlohovec, Zlaté Moravce, Žarnovicu, Žiar nad Hronom, Prievidzu a Bánovce nad Bebravou a ďalej pokračujú až k Popradu. Na východe Slovenska k nim ešte patria Prešov a región severovýchodného Slovenska Svidník, Stropkov, Medzilaborce, Humenné a Snina.

Druhú skupinu tvoria tri okresy západného Slovenska na hraniciach s Českou republikou, ďalej okres Čadca, Bytča a Bardejov na severe Slovenska, Topoľčany, Partizánske a najmä

juhoslovenské regióny Šaľa, Nové Zámky, Levice, Lučenec, Rožňava, s Banskou Štiavnicou a Detvou na strednom Slovensku. Okrem toho do tejto skupiny ešte spadajú štyri okresy juhovýchodného Slovenska Vranov nad Topľou, Trebišov, Michalovce a Sobrance. Predstavuje regióny s horšou vzdelanostnou štruktúrou a nižšou intenzitou zmien v poslednej dekáde.

Najhoršie vzdelanostné pomery však na Slovensku sú v poslednej štvrti skupine. Tu priemerne podiel osôb so základným vzdelaním dosahuje vo veku 25 – 64 rokov u mužov takmer 20 % a u žien 30 %, pričom vysoké hodnoty tohto ukazovateľa sú aj v najmladšej sledovanej skupine 25 – 29 ročných. Okrem toho je tu aj najvyšší podiel osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov a u mužov aj vo veku 25 – 64 rokov. Celkovo tak podiel osôb s vyšším ako základným alebo neúplným stredoškolským vzdelaním dosahuje vo veku 25 – 29 rokov len necelých 39 % u mužov a 50 % u žien. To je napríklad v porovnaní s prvou skupinou u mužov o takmer 27 % a u žien o 20 % menej. Intenzita zmeny medzi rokmi 1991 a 2001 bola v týchto regiónoch spomedzi všetkých skupín najmenšia.

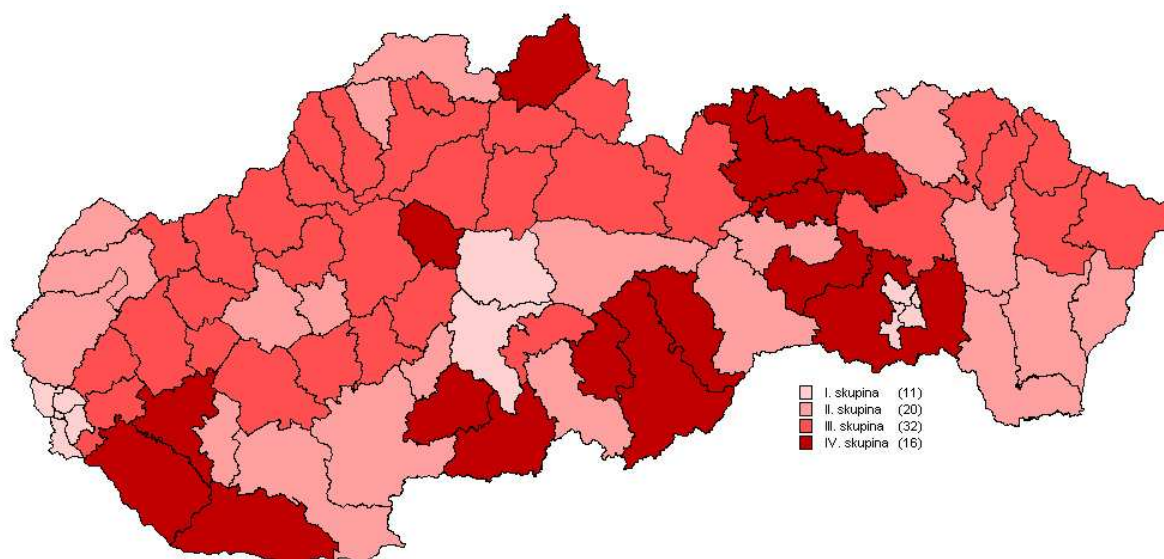
Tabuľka č. 5: Priemerné hodnoty vstupných premenných pre jednotlivé skupiny okresov na základe výsledkov faktorovej a zhlukovej analýzy

Číslo skupiny	Muži (v %)				Ženy (v %)				Zmena 2001 – 1991 (v %)*
	Základné	Stredné bez maturity	Stredné s maturitou	Vysokoškolské	Základné	Stredné bez maturity	Stredné s maturitou	Vysokoškolské	
vo veku 25 – 64 rokov									Muži
I.	6,6	29,7	33,3	30,4	10,9	19,3	44,7	25,1	8,4
II.	15,0	48,5	26,3	9,7	25,5	29,5	36,3	8,3	6,9
III.	11,0	46,3	29,7	12,9	20,0	29,7	39,3	10,7	9,4
IV.	19,2	49,2	23,5	7,7	29,8	29,5	33,2	7,0	7,7
vo veku 25 – 29 rokov									Ženy
I.	4,9	28,2	41,8	24,9	4,4	19,9	47,7	27,9	6,2
II.	9,6	46,2	33,2	10,4	9,6	34,3	44,1	11,6	6,0
III.	5,4	42,8	38,2	13,3	4,5	32,5	48,0	14,6	6,4
IV.	12,8	47,9	30,5	8,3	12,5	37,1	40,3	9,7	4,7

*Zmena v zastúpení osôb s úplným stredným alebo vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 – 29 rokov medzi rokmi 1991 a 2001

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001, vlastné triedenie a výpočty

Obrázok č. 13: Regionálna typológia Slovenska podľa vybraných ukazovateľov najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Zdroj: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a 2001, vlastné triedenie a výpočty

Výsledky našej regionálnej typológie podporujú predchádzajúce zistenia a potvrdzujú existenciu pomerne veľkých rozdielov v štruktúre najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku. Na jednej strane sú oblasti s vysoko nadpriemernými hodnotami podielu osôb s vysokoškolským a úplným stredoškolským vzdelaním a na druhej strane regióny, kde zastúpenie mužov i žien so základným vzdelaním vo veku nad 25 rokov zohráva dôležitú úlohu vo vzdelanostnej štruktúre týchto okresov. Navyše intercenzálny vývoj ukazuje, že oblasti, ktoré sa vyznačovali podpriemernými vzdelanostnými pomermi, boli súčasne poznačené nízkou dynamikou zmien. Dá sa preto povedať, že existujúce regionálne disproporcie zohrávajú a aj do budúcnosti budú zohrávať dôležitý faktor v regionálnom vývoji jednotlivých oblastí Slovenska s dopadom vo viacerých sférach spoločenského života.

6. Medzinárodné porovnanie vzdelávania

6.1 Problematika medzinárodného porovnania vzdelávania

Medzinárodné porovnávanie úrovne vzdelania a vzdelanostnej štruktúry naráža na problém existencie rozdielnych foriem vzdelávania a odlišnej konštitúcie vzdelanostných systémov v jednotlivých štátoch. Výsledkom sú potom výrazne heterogénne, často len ťažko porovnateľné údaje, ktoré sa navyše ešte menia v dôsledku ďalšej premeny a diverzifikácie vzdelanostného systému na svete. Práve tieto problémy primäli UNESCO vytvoriť na začiatku 70. rokov jednotnú štandardnú klasifikáciu vzdelávania, ktorá by tieto nedostatky

odstránila. Výsledkom bola medzinárodná klasifikácia vzdelania ISCED ako nástroj na porovnávanie a prezentáciu údajov o vzdelaní v rámci jednotlivých krajín. Podľa poslednej revízie z roku 1997 môžeme na Slovensku tradičné typy vzdelania zaradiť do siedmych medzinárodne porovnateľných stupňov v štyroch úrovniach.

Prvý stupeň predstavuje **predprimárne vzdelávanie** (ISCED 0). Zahŕňa predškolskú prípravu. V klasickom ponímaní vzdelanostného systému na Slovensku sem môžeme zahrnúť osoby staršie 15 rokov, ktoré neukončili prvý stupeň základnej alebo špeciálnej školy. Okrem toho sem patria tiež tie osoby, ktoré neukončili vzdelávanie na osobitnej respektíve pomocnej škole.

Primárna úroveň vzdelania (ISCED 1) zodpovedá prvému stupňu na základnej alebo špeciálnej škole a absolvovaniu všetkých stupňov osobitnej alebo pomocnej školy.

Sekundárna úroveň vzdelania je rozdelená do dvoch podsekcí. Prvú tvorí *nižší stupeň sekundárneho vzdelania* tvorený tromi skupinami (ISCED 2A, 2B a 2C), kde spadajú absolventi základnej školy

Druhý stupeň označený ako *vyššie sekundárne vzdelanie* je rozdelený do troch programov. Prvý (ISCED 3A) predstavuje prípravný program pre ďalšie vyššie vzdelanie. Absolventi 3A programu majú úplné stredoškolské vzdelania ukončené maturitnou skúškou na všetkých typoch gymnázií a v minulom období tiež na stredných všeobecne vzdelávacích školách, jedenásťročných stredných školách a ďalších typoch gymnázií (reálnych...). Okrem toho sem spadajú tiež študenti, ktorí úspešne ukončili maturitou stredné odborné školy, vyššie dievčenské školy alebo učňovské školy.

Druhé dva programy (ISCED 3B, 3C) pripravujú absolventov na vstup na pracovný trh. Patria sem vyučené osoby z rôznych oborov so záverečnou skúškou bez maturity, absolventi praktických trojročných škôl, osoby s výučným listom, odborných jedno až trojročných škôl a podobne.

V roku 1997 bol do medzinárodnej klasifikácie ISCED zaradený akýsi medzistupeň medzi sekundárnym a terciárnym vzdelaním. ISCED 4 zastrešuje programy, ktoré nie sú už sekundárnymi, ale zároveň nie sú ešte ani terciárnymi. Ide o postsekundárnu úroveň, kde sa zaraďujú rôzne nadstavbové a pomaturitné štúdiá, odbory pre absolventov stredných škôl, rekvalifikačné kurzy na stredných odborných školách, učilištiach, ktoré sú ukončené záverečnou skúškou alebo výučným listom.

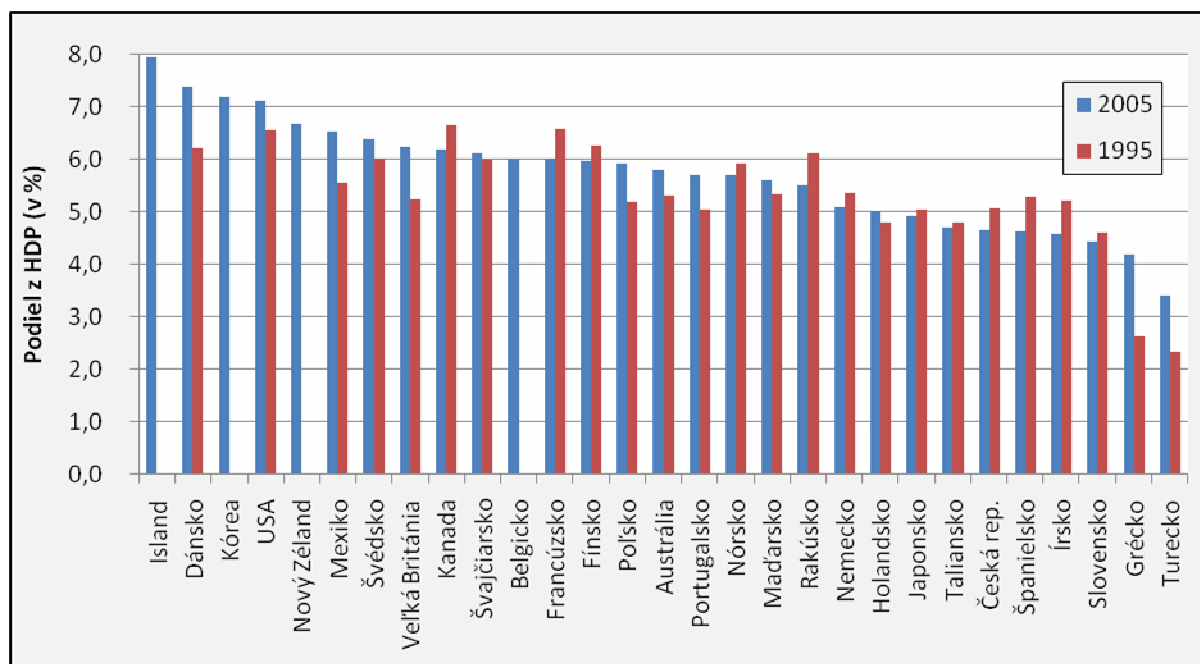
Terciárne vzdelanie je rozdelené do dvoch stupňov (ISCED 5 a 6). Piaty stupeň tvoria dve kategórie. Kategória 5A zahŕňa univerzitné a vysokoškolské vzdelávanie. Spadajú sem úspešní absolventi vysokoškolského štúdia na prvom i druhom stupni (bakalárske

a magisterské resp. inžinierske). Kategória 5B zastrešuje absolventov vyššieho pomaturitného štúdia, experimentálneho vyššieho štúdia na SOŠ a vzdelania ukončeného absolútoriom a maturitou na osemročných a šesťročných konzervatóriách. Šiesty stupeň predstavuje absolventov vedeckej prípravy s vedecko-výskumnou kvalifikáciou. Sú to úspešní študenti doktorských študijných programov a postgraduálneho štúdia.

6.2 Financovanie vzdelávania

Význam vzdelania v spoločnosti je možné v prenesenom význame do určitej miery znázorniť množstvom finančných zdrojov plynúcich do vzdelania a vzdelanostného systému. V medzinárodnom kontexte sa za týmto účelom asi najčastejšie používa podiel z HDP, ktorý štáty vynakladajú na vzdelávanie. Ako je vidieť z grafu č. 38, tento ukazovateľ je na Slovensku dlhodobo pod hladinou priemeru krajín OECD a radí nás na posledné pozície. Napríklad kým v roku 1995 predstavoval priemer hodnotu 5,6 % HDP, na Slovensku to bolo podľa údajov z Education at a Glance 2008 len 4,6 %. O desať rokov neskôr v roku 2005 sa priemerná hodnota v najvyspelejších štátoch sveta dostala na úroveň 5,8 %, na Slovensku bol tento ukazovateľ dokonca nižší už o 1,4 %²⁹. Oveľa markantnejšie rozdiely sú však vidieť pri porovnaní s krajinami, ako sú Island, Dánsko, Južná Kórea alebo USA, kde do vzdelávania v roku 2005 išlo viac ako 7 % z celkového objemu HDP.

Graf č. 38: Výdaje na vzdelanie ako podiel HDP v rokoch 1995 a 2005 vo vybraných štátoch OECD

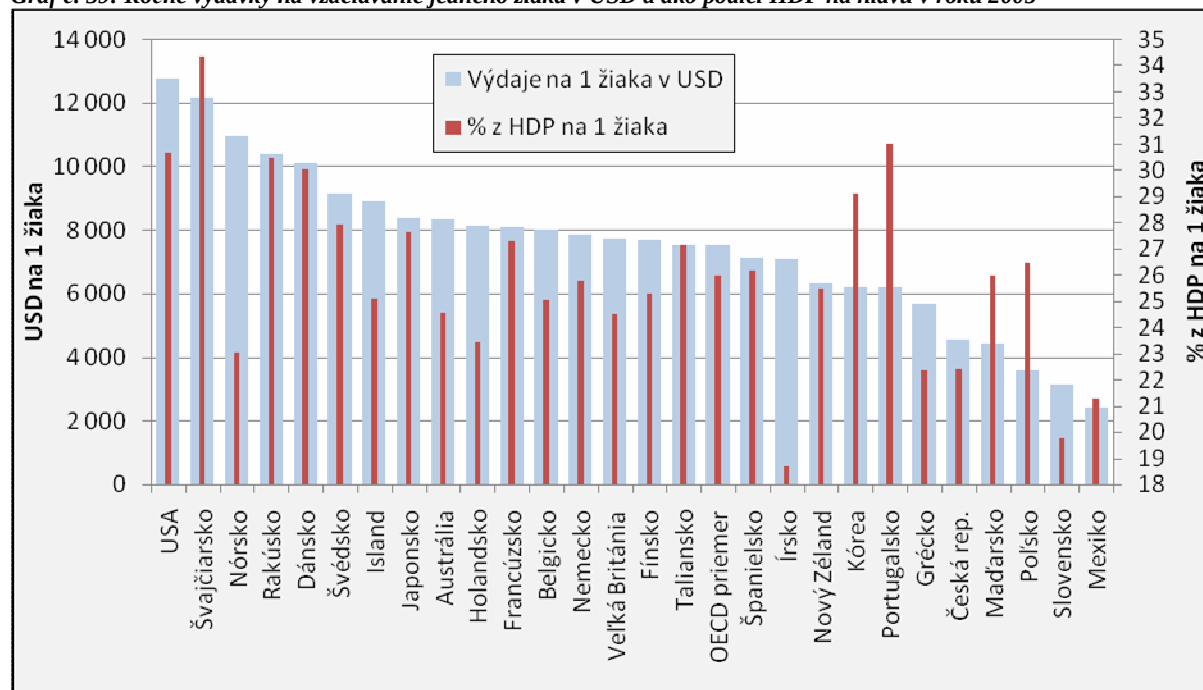

Zdroj: Education at a Glance 2008

²⁹ Vzhľadom na zdroj údajov sa uvedené údaje môžu líšiť od informácií z jednotlivých národných štatistických úradov.

Zaujímavú informáciu o financovaní vzdelanostného systému na Slovensku v porovnaní s najvyspelejšími krajinami sveta podľa údajov z Education at a Glance 2008 prináša tiež pohľad na celkový objem financií plynúcich na jedného žiaka za rok v primárnom až terciárnom stupni vzdelávania. Vo všeobecnosti je možné povedať, že štáty, ktoré majú najvyššie hodnoty HDP, dávajú na vzdelávanie jedného žiaka tiež najvyšší objem finančných zdrojov. Pozícia Slovenska z tohto pohľadu do určitej miery zodpovedá výške jeho HDP v rámci krajín OECD. Ak sa však pozrieme na podiel z HDP plynúci na jedného žiaka za rok, potom je postavenie Slovenska veľmi nepriaznivé. V roku 2005 nedosahoval tento ukazovateľ ani hodnotu 20 %. Horšie na tom bolo už len Írsko. Negatívom na tom je, že štáty ako Poľsko, Maďarsko i Česká republika, ktoré sú približne porovnateľné so Slovenskom v rámci krajín OECD, dávali na jedného žiaka ročne výrazne vyššie percento zdrojov zo svojho HDP (graf č.39).

Graf č. 39: Ročné výdavky na vzdelávanie jedného žiaka v USD a ako podiel HDP na hlavu v roku 2005

Zdroj: Education at a Glance 2008

Významným faktorom ovplyvňujúcim množstvo financií potrebných na vzdelávanie žiakov je ich počet a štruktúra v rámci jednotlivých vzdelanostných stupňov. Ako ukazuje tabuľka č. 6, priemerné ročné výdaje na jedného žiaka dosahovali približne priemer krajín OECD len v prípade predprimárneho vzdelanostného stupňa. Nízke rozdiely boli ešte v primárnom a čiastočne tiež v terciárnom stupni. V ostatných vzdelanostných skupinách boli výdavky na vzdelávania výrazne podpriemerné. Tento fakt je o to výraznejší, ak porovnáme Slovensko s ďalšími stredoeurópskymi krajinami OECD, kde ročné investície na jedného žiaka ako

podiel HDP na hlavu sa viac približuje k priemerným hodnotám OECD aj pri sekundárnom stupni vzdelávania.

Tabuľka č. 6: Ročné výdaje na jedného žiaka ako podiel HDP na hlavu v roku 2005 podľa jednotlivých stupňov vzdelávania

Krajina	Predprimárny	Primárny	Sekundárny stupeň			Terciárny	Spolu primárny – terciárny
			Nižší sekundárny	Vyšší sekundárny	Spolu sekundárny		
Švajčiarsko	11	24	27	46	36	61	34
Portugalsko	24	24	33	32	32	44	31
USA	20	22	24	26	25	58	31
Rakúsko	19	24	28	29	29	43	31
Dánsko	16	25	26	30	28	44	30
Kórea	11	22	27	36	31	36	29
Švédsko	15	23	25	25	25	49	28
Japonsko	14	22	25	27	26	41	28
Francúzsko	16	18	27	35	30	37	27
Taliano	22	25	27	28	28	29	27
Poľsko	30	24	22	23	23	41	26
Španielsko	18	20	*	*	26	37	26
Maďarsko	26	26	23	21	22	37	26
OECD priemer	18	21	24	27	26	40	26
Nemecko	18	16	20	34	25	41	26
Nový Zéland	19	19	21	30	25	41	25
Fínsko	14	18	29	21	24	40	25
Island	19	26	25	23	24	27	25
Belgicko	15	21	*	*	24	37	25
Austrália	*	18	23	27	25	43	25
Veľká Británia	20	20	*	*	23	43	25
Holandsko	17	18	24	21	22	40	23
Nórsko	11	19	20	25	23	33	23
Česká rep.	17	14	24	24	24	33	22
Grécko	*	20	*	*	33	24	22
Mexiko	17	17	16	25	19	57	21
Slovensko	18	18	15	19	17	36	20
Írsko	14	15	19	20	20	28	19

Zdroj: Education at a Glance 2008

* bez údajov

Ďalším dôležitým znakom z hľadiska financovania vzdelávania je štruktúra pôvodu finančných zdrojov. Danú problematiku zachytáva tabuľka č. 7. Ako je z nej vidieť, Slovensko sa v porovnaní s ostatnými krajinami OECD radilo približne k priemerným hodnotám sledovaného znaku. Asi 84 % z celkového finančného objemu smerujúceho na vzdelávanie v roku 2005 bolo z verejných zdrojov. Priemer OECD v tomto období

predstavoval asi 86 %. Okrem tohto zistenia tabuľka č. 7 podáva tiež štruktúru finančných zdrojov v terciárnom, primárnom až postsekundárnom vzdelanostnom stupni a tiež celkový objem finančných prostriedkov ako podiely z HDP smerujúce do týchto segmentov vzdelávania. Aj z tohto pohľadu vidieť, že pozícia Slovenska v rámci najvyspelejších štátov sveta je pomerne nepriaznivá. Kým v priemere do terciárneho sektoru vzdelávania v OECD išlo v roku 2005 približne 1,5 % HDP pri 72% podiele verejných financií, na Slovensku to bolo len 0,9 % pri asi 78 % zdrojov pochádzajúcich z verejných financií. Naproti tomu u nižších stupňoch vzdelávania bol síce objem financií ako percento z HDP nižší, no jeho štruktúra bola viac posunutá do privátneho sektoru.

Tabuľka č. 7: Výdaje na vzdelanie ako podiel HDP a jeho štruktúra podľa zdroju financovania v roku 2005

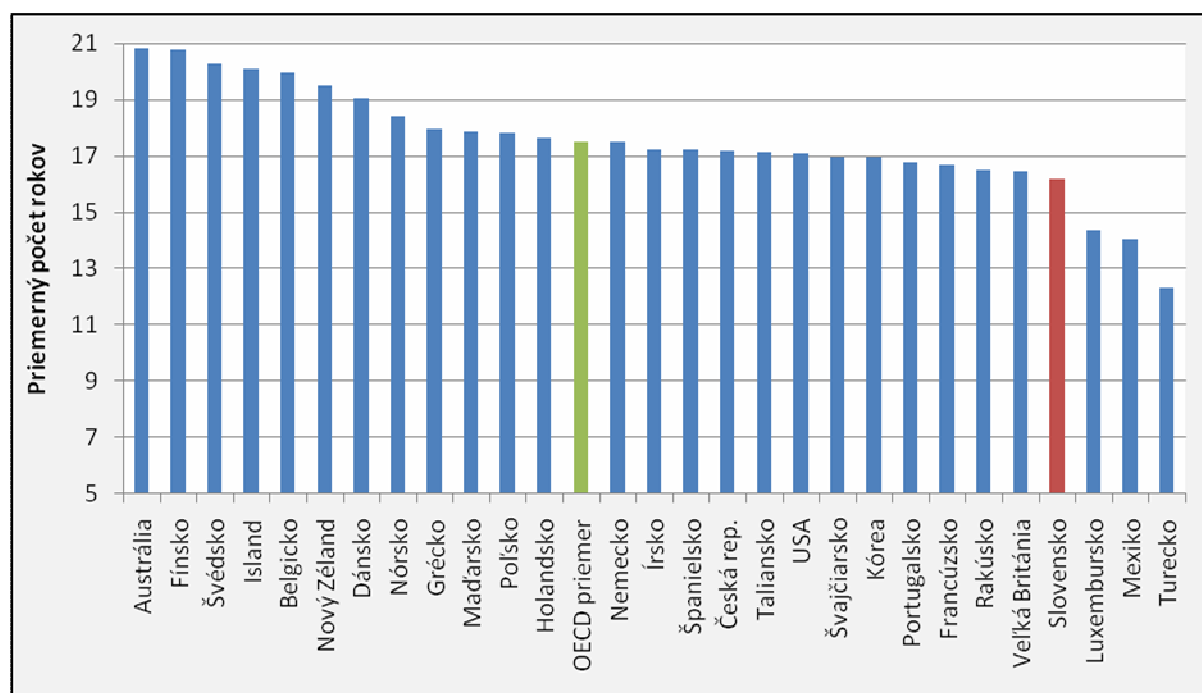
Krajina	Primárne, sekundárne a postsekundárne			Terciárne			Spolu		
	Verejné	Súkromné	Podiel verejné (%)	Verejné	Súkromné	Podiel verejné (%)	Verejné	Súkromné	Podiel verejné (%)
Fínsko	3,8	0,0	100,0	1,7	0,1	96,7	5,9	0,1	98,0
Švédsko	4,2	0,0	100,0	1,5	0,2	88,7	6,2	0,2	97,0
Belgicko	3,9	0,2	95,9	1,2	0,1	95,3	5,8	0,2	95,9
Grécko	2,5	0,2	92,5	1,4	0,0	96,7	4,0	0,3	94,0
Írsko	3,3	0,1	96,8	1,0	0,1	89,1	4,3	0,3	93,7
Rakúsko	3,5	0,2	94,6	1,2	0,1	95,2	5,2	0,4	93,6
Portugalsko	3,8	0,0	100,0	0,9	0,4	69,1	5,3	0,4	92,7
Francúzsko	3,8	0,2	94,2	1,1	0,2	86,0	5,6	0,5	92,5
Dánsko	4,4	0,1	97,9	1,6	0,1	96,7	6,8	0,6	92,3
Holandsko	3,3	0,1	96,7	1,0	0,3	78,9	4,6	0,4	92,2
Maďarsko	3,3	0,2	95,5	0,9	0,2	78,5	5,1	0,5	91,3
Island	5,2	0,2	96,6	1,1	0,1	91,2	7,2	0,7	90,9
Poľsko	3,7	0,1	98,2	1,2	0,4	74,0	5,4	0,6	90,7
Taliano	3,2	0,1	96,3	0,6	0,3	70,0	4,3	0,4	90,6
Španielsko	2,7	0,2	93,5	0,9	0,2	79,7	4,1	0,5	89,0
Česká rep.	2,7	0,3	89,9	0,8	0,2	81,3	4,1	0,6	87,7
Slovensko	2,5	0,4	86,2	0,7	0,2	77,8	3,7	0,7	84,0
Nemecko	2,8	0,6	81,8	0,9	0,2	85,5	4,2	0,9	82,0
Mexiko	3,7	0,7	84,1	0,9	0,4	69,8	5,3	1,2	81,3
Veľká Británia	3,8	0,8	83,0	0,9	0,4	66,9	5,0	1,2	80,0
Nový Zéland	4,0	0,7	84,9	0,9	0,6	59,7	5,2	1,4	78,4
Kanada	3,2	0,4	89,9	1,4	1,1	55,2	4,7	1,5	75,5
Austrália	3,4	0,7	83,6	0,8	0,8	48,5	4,3	1,5	73,6
Japonsko	2,6	0,3	90,1	0,5	0,9	33,7	3,4	1,5	68,6
USA	3,5	0,3	91,0	1,0	1,9	34,7	4,8	2,3	67,3
Kórea	3,4	0,9	78,2	0,6	1,8	24,6	4,3	2,9	60,0
OECD priemer	3,5	0,3	92,2	1,1	0,4	71,9	5,0	0,8	86,3

6.3 Miera účasti na vzdelávaní a priemerná dĺžka vzdelávania

Celková štruktúra populácie podľa najvyššieho stupňa vzdelania významne závisí od podielu osôb v daných vekových skupinách, ktoré participujú na vzdelávaní a tiež celkovej dĺžke samotného vzdelávania. Ak budeme abstrahovať od prípadov opakovania ročníkov, prípadne ďalších javov, ktoré predlžujú štúdium na danom stupni vzdelania, potom za účelom medzinárodného porovnania môžeme z tohto hľadiska použiť údaje o miere účasti na vzdelávaní a tiež priemernej dĺžke vzdelávania. V dôsledku zvyšovania vzdelanostnej úrovne a tiež predlžovania povinnej školskej dochádzky sa na Slovensku priemerná dĺžka vzdelávania ako pravdepodobná doba, ktorú priemerne strávi človek vo formálnom vzdelávaní po 5. roku života postupne predlžuje. V roku 2001 bola priemerná dĺžka vzdelávania na Slovensku vo všetkých typoch vzdelávania približne 14,9 roku a v roku 2006 sa predĺžila na 16,2 roku. Aj napriek tomuto vývoju Slovensko stále výrazne zaostáva za ostatnými krajinami OECD v priemernej dĺžke trvania vzdelávania, pričom tento rozdiel je výrazný aj pri porovnaní s krajinami strednej Európy, a to najmä Poľskom a Maďarskom.

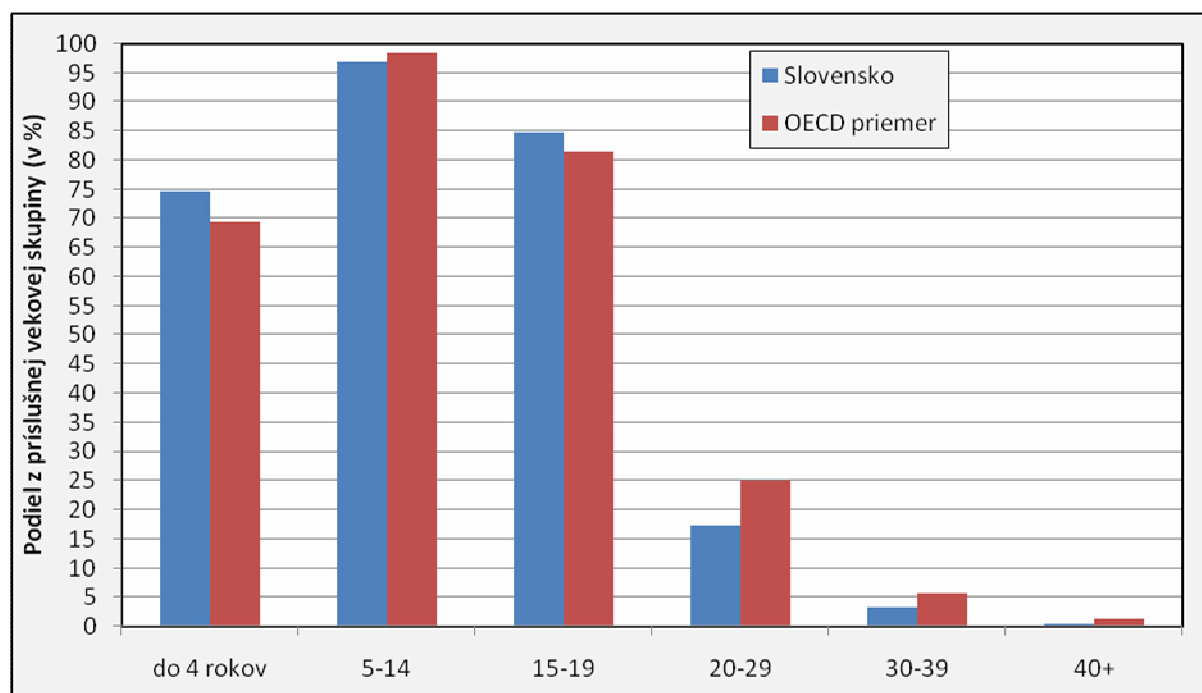
Ako je vidieť z grafu č. 40, tento rozdiel je predovšetkým výsledkom nízkej participácie osôb starších 20 rokov na formálnom vzdelávaní. V porovnaní s priemerom krajín OECD malo Slovensko vyššie hodnoty miery účasti na vzdelávaní v roku 2006 len vo vekovej skupine 15 – 19 ročných. Uvedené údaje tak stále naznačujú, že aj napriek transformácii školstva a výraznej zmene pohľadu na vzdelávanie a jeho úlohy v živote stále Slovensko výrazne zaostáva za priemerom najvyspelejších štátov sveta. Na vzdelávaní sa tak zúčastňujú vo veľkej miere najmä stredoškólači pri nižšej účasti na vzdelávaní u študentov vysokých škôl.

Graf č.40 Priemerná dĺžka vzdelávania po dosiahnutí 5. roku života v roku 2006

Zdroj: Education at a Glance 2008

Graf č. 41: Miera účasti na vzdelávaní podľa veku na Slovensku a priemere OECD v roku 2006

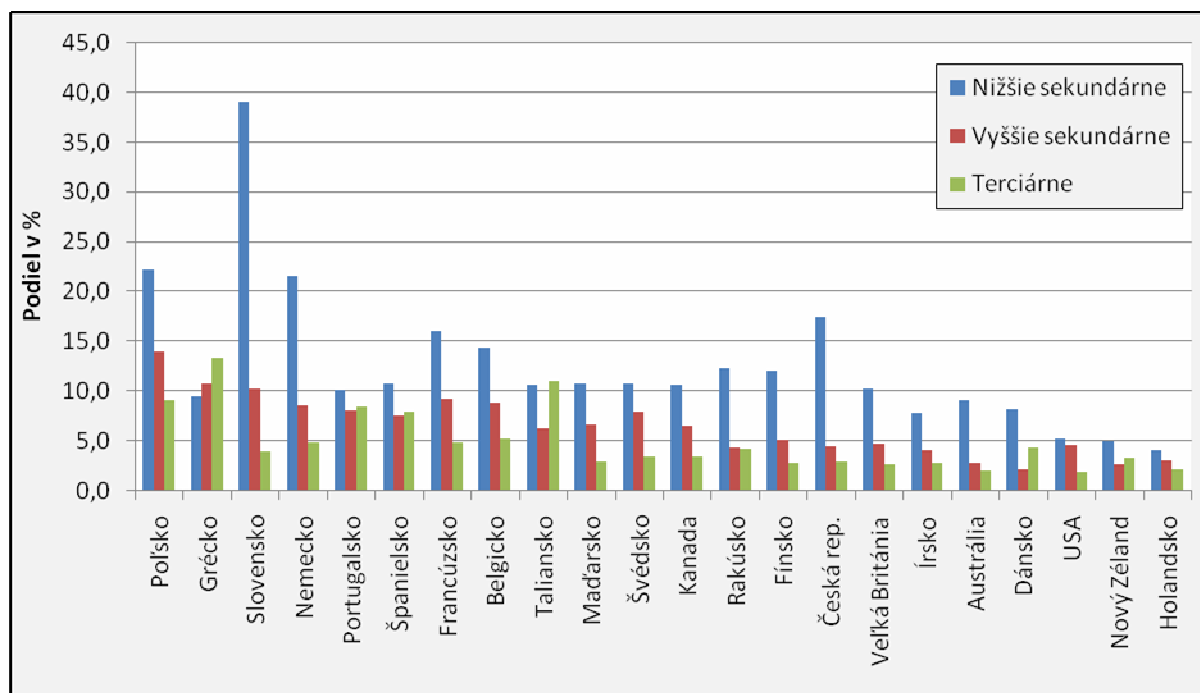
Zdroj: Education at a Glance 2008

6.4 Medzinárodné porovnanie vzdelanostnej štruktúry

Podľa posledných dostupných údajov charakterizuje populáciu Slovenska veľmi nízky podiel osôb, ktoré ukončili maximálne nižší stupeň sekundárneho vzdelávania. Vo vekovej skupine 25 – 64 rokov zastúpenie týchto osôb predstavovalo približne 13 %, pričom u žien bol ich podiel o asi 8 % vyšší ako u mužov. Ak sa pozrieme na túto špecifickú skupinu vo veku 25 – 34 rokov, zistíme, že ich zastúpenie sa dostalo významne pod úroveň 10 %. V porovnaní s ostatnými krajinami OECD a tiež ich priemerom patria tieto hodnoty k najnižším medzi najvyspelejšími krajinami sveta.

Aj napriek tomu, že podiel osôb, ktoré dosiahli nanajvýš základné vzdelanie, sa na Slovensku pohybuje na veľmi nízkych úrovniach, údaje o ich ekonomickej aktivite hovoria, že ide o veľmi rizikovú skupinu obyvateľstva. Dokumentujú to údaje o nezamestnanosti osôb vo veku 25 – 29 rokov v závislosti od stupňa najvyššieho vzdelania (graf č. 42). Kým priemer nezamestnanosti OECD v roku 2006 pre osoby s maximálne nižším sekundárnym vzdelaním dosahoval približne 12,5 %, na Slovensku bola miera nezamestnanosti s hodnotami nad 40 % najvyššia v rámci sledovaných krajín. Vysoké hodnoty nezamestnanosti vykazovali osoby so základným vzdelaním tiež v niektorých ďalších krajinách bývalého východného bloku, ako sú Poľsko, Česká republika a Nemecko³⁰.

Graf č. 42: Podiel nezamestnaných podľa najvyššieho stupňa dosiahnutého vzdelania v roku 2006

Zdroj: Education at a Glance 2008

³⁰ Ide predovšetkým o východnú časť Nemecka, bývalú Nemeckú demokratickú republiku.

Jednou z dôležitých charakteristík najvyššieho dokončeného vzdelania populácie Slovenska v produktívnom veku je vo všeobecnosti vysoké zastúpenie osôb s vyšším sekundárnym vzdelaním pri pomerne nízkom podiele absolventov terciárneho stupňa. Z hľadiska medzinárodného porovnania v rámci európskych krajín OECD sa Slovensko radí k štátom s najvyššou váhou osôb, ktoré po základnej škole absolvovali nejaké ďalšie vzdelávanie. Táto situácia platí nielen pre vekovú skupinu 25 – 64, ale aj u 25 – 34 ročných, ktorí sú vhodnejším nástrojom pre analýzu súčasného vývoja vzdelávania.

Tabuľka č. 8: Podiel osôb, ktoré dosiahli maximálne nižšie sekundárne vzdelanie v závislosti od veku a pohlavia podľa stavu z roku 2006 (v %)

Krajina	Spolu		Muži		Ženy	
	25 – 64	25 – 34	25 – 64	25 – 34	25 – 64	25 – 34
Česká rep.	10	6	6	5	13	6
USA	12	13	13	15	11	11
Slovensko	13	6	9	5	17	7
Kanada	14	9	15	10	14	7
Švajčiarsko	15	12	12	10	18	13
Švédsko	16	9	18	10	14	8
Nemecko	17	16	14	15	20	17
Dánsko	18	12	17	12	20	11
Rakúsko	20	13	13	10	26	15
Fínsko	20	10	23	12	18	8
Nórsko	21	17	21	18	21	15
Maďarsko	22	14	18	15	25	14
Kórea	23	3	18	3	29	2
Holandsko	28	19	25	21	30	17
Nový Zéland	31	22	28	23	33	21
Veľká Británia	31	24	28	24	34	23
OECD priemer	32	22	30	23	33	21
Francúzsko	33	18	31	19	34	16
Belgicko	33	18	33	20	33	16
Austrália	33	20	29	20	37	20
Írsko	34	18	37	21	31	14
Luxembursko	34	22	31	24	38	20
Island	37	33	34	35	40	30
Grécko	41	25	42	30	41	20
Poľsko	47	36	54	43	41	29
Taliansko	49	33	49	37	48	29
Španielsko	50	36	51	41	50	30
Mexiko	68	61	65	61	70	62
Turecko	72	63	67	56	77	70
Portugalsko	72	56	75	62	70	49

Zdroj: Education at a Glance 2008; vlastný dopočet

Charakteristika úrovne dosiahnutého vzdelania a vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska v medzinárodnom kontexte na základe doposiaľ použitých údajov hovorí o vysokej úrovni vzdelania. Tento záver je však do veľkej miery skreslený vnútornou štruktúrou použitých údajov. Základné nedostatky môžeme zhrnúť do dvoch bodov.

Prvý predstavuje samotné zloženie vyššieho sekundárneho vzdelávania. Ten v sebe skrýva významné rozdiely medzi úplným stredoškolským vzdelaním ukončeným maturitnou skúškou a neúplným stredoškolským vzdelaním bez maturitnej skúšky. Možnosti medzinárodného porovnania z tohto hľadiska sú však do veľkej miery obmedzené. Z údajov poskytovaných OECD v publikácii *Education at a Glance* je vidieť, že niektoré krajiny ako napríklad Fínsko, Švédsko, Írsko alebo Portugalsko neúplné stredoškolské vzdelanie neeviduujú. Prevalu maturitných programov v štruktúre osôb s vyšším sekundárnym vzdelaním vo veku 25 – 64 rokov majú najmä Belgicko, Grécko, Taliansko a Holandsko. Na druhej strane však stoja Nemecko, Rakúsko, Dánsko, Veľká Británia, Švajčiarsko, kde dominujú krátke nematuritné programy. Slovensko spadá niekde medzi tieto dva modely.

Pomer medzi úplným a neúplným stredoškolským vzdelaním sa obrátil v slovenskej populácii predovšetkým vďaka vývoju v posledných dvoch desaťročiach. Otázkou však zostáva, aký bude jeho vývoj do budúcnosti. Jednoznačné zvyšovanie počtu študentov a absolventov vysokých škôl ovplyvňuje váhu osôb s maturitným odborom. Tým sa môže stať, že súčasný model vyššieho sekundárneho vzdelania sa do určitej miery udrží, keďže veľká časť maturantov bude pokračovať na terciárnom stupni vzdelávania.

Tabuľka č. 9: Podiel tých ktorí vo veku 25 – 64 a 25 – 34 dosiahli aspoň vyššie sekundárne vzdelanie podľa stavu z roku 2006 (v %)*

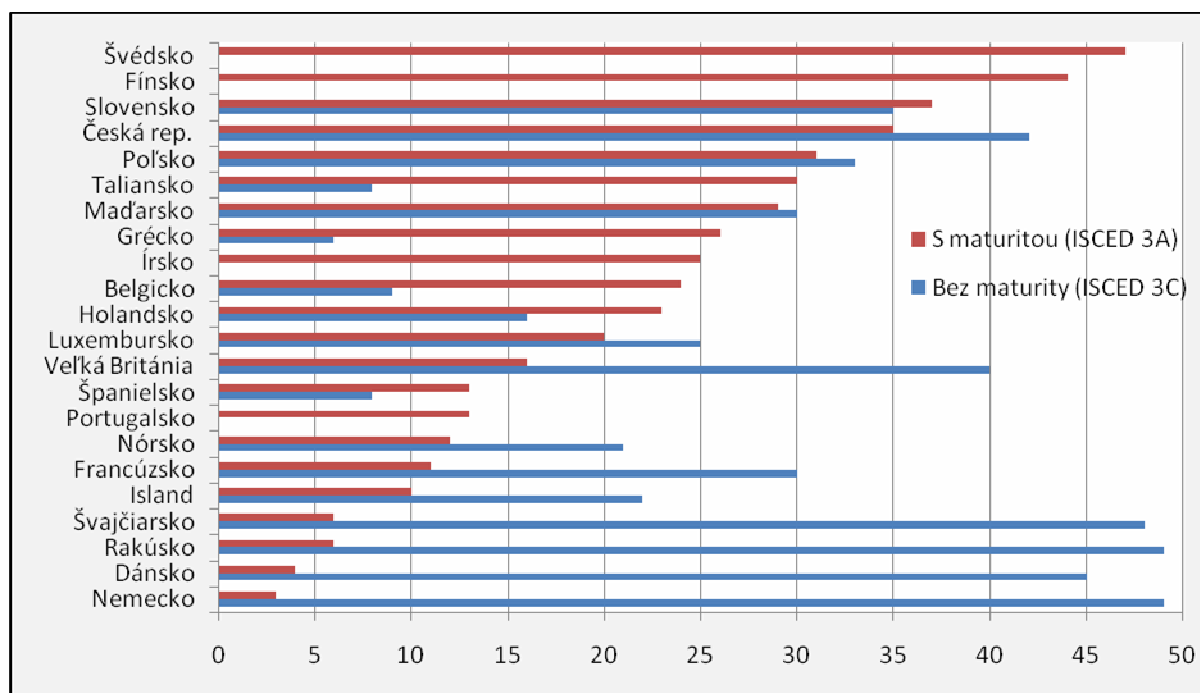
Krajina	Spolu		Muži		Ženy	
	25 – 64	25 – 34	25 – 64	25 – 34	25 – 64	25 – 34
Česká rep.	90,3	94,2	93,7	94,6	86,8	93,7
Slovensko	86,5	94,0	90,8	94,8	82,5	93,3
Švajčiarsko	85,0	88,3	87,8	89,5	82,1	87,0
Švédsko	84,1	90,7	82,1	89,6	86,2	91,9
Nemecko	83,2	84,0	86,5	85,0	80,0	83,0
Dánsko	81,6	88,4	83,4	87,8	79,9	89,0
Rakúsko	80,3	87,3	86,6	89,8	74,2	84,7
Fínsko	79,6	89,6	77,5	87,5	81,8	91,7
Nórsko	78,9	83,2	79,2	81,6	78,5	85,0
Maďarsko	78,1	85,6	81,7	85,5	74,6	85,7
Holandsko	72,4	81,5	75,1	79,5	69,6	83,4
Veľká Británia	69,1	76,5	72,5	76,3	65,6	76,6
OECD priemer	68,5	77,9	69,8	76,6	67,1	79,2
Francúzsko	67,4	82,3	69,2	80,9	65,7	83,6
Belgicko	66,9	81,6	66,9	79,7	67,0	83,6
Írsko	66,2	82,4	62,9	78,7	69,4	86,1
Luxembursko	65,5	78,3	68,9	76,3	62,1	80,3
Island	63,3	67,3	65,9	64,8	60,4	70,1
Grécko	58,7	75,2	58,0	70,4	59,4	80,2
Pol'sko	52,7	63,9	45,8	56,9	59,3	70,9
Taliansko	51,3	67,1	50,9	63,0	51,7	71,3
Španielsko	49,8	64,3	49,5	59,2	50,1	69,7
Portugalsko	27,6	44,1	25,4	37,7	29,8	50,7

* Usporiadané podľa stĺpca spolu 25 – 64 rokov

Zdroj: Education at a Glance 2008

Práve zaostávanie Slovenska v medzinárodnom kontexte vo vysokoškolskom vzdelaní predstavuje veľmi závažný problém. Ten je predovšetkým výsledkom stagnácie vysokoškolského vzdelávania počas minulého režimu. O to viac negatívne vyznieva tento vývoj, ak sa pozrieme na štartovaciu pozíciu Slovenska po druhej svetovej vojne (tabuľka č. 10). V porovnaní s niektorými krajinami Európy z hľadiska hodnôt počtu študentov na 10 tisíc obyvateľov bola situácia pomerne priaznivá. Tak napríklad na začiatku 50. rokov pripadalo približne 43 študentov vysokých škôl na 10 tisíc obyvateľov, kým v niektorých vyspelých západoeurópskych krajinách ako Francúzsko, Nemecko, Rakúsko, Švédsko, Švajčiarsko alebo Nórsko bol pomer výrazne nižší.

Graf č. 43: Štruktúra vyššieho sekundárneho vzdelania v populácii 25 – 64 rokov podľa údajov z roku 2006

* Usporiadané podľa podielu vyššieho sekundárneho vzdelania s maturitou

Zdroj: Education at a Glance 2008

Negatívne smerovanie v oblasti terciárneho vzdelávania v 60. rokoch si uvedomovali vo svojich prácach viacerí vtedajší vedeckí pracovníci (napr. Richta 1969, Auerhan 1965). Snahy o nastolenie diskusie a prípadné zvrátenie nepriaznivého vývoja však v čase normalizácie boli zastavené (Tuček a kol., 1996) a namiesto rýchleho zvyšovania počtu a zastúpenia vysokoškolských študentov a absolventov vysokých škôl, došlo len k miernemu nárastu, ktorý bol dokonca v 80. rokoch vystriedaný na Slovensku poklesom. Nedostatočná podpora vysokoškolského vzdelávania viedla k zvyšovaniu neuspokojeného dopytu uchádzačov o tento druh štúdia a celkovému zaostávaniu po kvantitatívnej i kvalitatívnej stránke (Hendrichová, 1996).

Tabuľka č. 10: Vývoj počtu študentov vysokých škôl na 10 tis. obyvateľov do polovice 60. rokov 20. storočia

Krajina	1945 – 1949	1950 – 1955	1955 – 1959	1960 – 1964
USA	161	162	174	226
ZSSR	*	79	102	139
Slovensko	29	43	60	99
Kanada	59	49	54	93
Bulharsko	58	51	59	89
ČSSR	45	45	56	88
Japonsko	54	55	69	86
Juhoslávia	35	36	47	83
Francúzsko	32	35	41	79
Poľsko	38	54	57	69
Švédsko	22	27	38	65
Rakúsko	42	28	37	63
NSR	*	33	42	59
Rumunsko	30	41	42	55
Švajčiarsko	38	33	35	47
Maďarsko	25	35	27	41
NDR	*	23	39	41
Nórsko	26	18	19	33

Zdroj: (Richta a kol., 1969)

Vyššie spomínaná stagnácia spolu s prudkým rozvojom terciárneho vzdelávania vo vyspelých európskych krajinách zapríčinili, že pozícia Slovenska sa postupne zhoršovala. Na konci 80. rokov tak patrilo už ku krajinám s najnižším počtom vysokoškolských študentov na 10 tis. obyvateľov.

Ako sme ukázali vyššie, po roku 1990 dochádza na Slovensku k dynamickému rozvoju vysokoškolského vzdelávania. Svedčia o tom nielen počty študentov a absolventov vysokých škôl, ale tiež miery vstupov na vysokú školu. Podiel absolventov stredných škôl, ktorí v danom školskom roku priamo pokračujú v štúdiu na vysokej škole, sa postupne zvyšuje. Kým v roku 2005 to bolo niečo viac ako 47 %, v roku 2008 takmer každý druhý stredoškôľák nastúpil do niektorej inštitúcie terciárneho vzdelávania. Podobný trend má tiež hrubá miera vstupu na vysokú školu³¹ (*gross entry rates at tertiary level*), kde sa Slovensko radí ku krajinám s najvyššími hodnotami tohto ukazovateľa (tabuľka č. 12).

³¹ Hrubá miera vstupov na vysokú školu predstavuje súčet mier vstupov na terciárny stupeň vzdelávania vypočítaných pre jednotlivé vekové skupiny ako pomer počtu zapísaných študentov do 1. ročníka vysokej školy v danom roku a veku k celkovému počtu osôb v danom veku.

V súčasnosti aj napriek dynamickému rozvoju vysokoškolského vzdelávania po roku 1990, patríme stále ku krajinám v rámci OECD s najnižším zastúpením absolventov terciárneho stupňa vzdelávania. Tento fakt je zrejmý nielen v produktívnej populácii vo veku 25 – 64 rokov, ale tiež v mladších vekových skupinách. Príčinou veľkých disproporcií bola nielen stagnácia tohto typu vzdelávania, ale aj jeho vnútorný charakter.

Tabuľka č. 11: Vývoj počtu študentov vysokých škôl na 10 tis. obyvateľ'ov od polovice 70. rokov do konca 80. rokov*

Krajina	1975	1980	1985	1989
USA	518	531	512	560
Kanada	360	403	51	503
Fínsko	243	258	261	313
Nórsko	166	194	228	286
Francúzsko	197	201	232	284
SRN	168	199	254	284
Holandsko	209	254	279	282
NDR	229	240	260	268
Španielsko	152	186	242	266
Austrália	202	220	235	265
Rakúsko	129	182	231	264
Belgicko	174	211	250	260
Dánsko	218	207	227	247
Taliano	175	196	208	238
Švédsko	199	245	220	220
Japonsko	202	207	194	218
Grécko	130	126	183	210
Švajčiarsko	101	135	170	202
Veľká Británia	131	148	182	195
ZSSR	192	197	186	185
Bulharsko	147	114	127	176
Juhoslávia	185	185	152	145
Poľsko	169	166	122	133
ČSFR	105	129	109	119
Slovensko	131	154	115	115
Maďarsko	102	94	93	96
Rumunsko	78	87	70	71

* Usporiadané podľa posledného roku

Zdroj: Statistická ročenka České a Slovenské federatívnej republiky 1991

Vo viacerých krajinách OECD podstatnú časť osôb s terciárnym vzdelaním tvoria absolventi bakalárskeho stupňa. Vysokoškolský systém na Slovensku pred rokom 1990 umožňoval

študentovi získať jednotupňové úplné vysokoškolské vzdelanie. Tento systém pôsobil rovnako na celom území a na všetkých vysokých školách, pričom jednotlivé vzdelávacie programy sa odlišovali maximálne dĺžkou štúdia. Vo väčšine prípadov bola stanovená na 4 až 6 rokov (najčastejšie 5 rokov). Až zákon z roku 1990 umožnil vytvorenie bakalárskej časti vysokoškolského štúdia. Pôvodne však nebolo možné, aby bakalár mohol pokračovať v ďalšom štúdiu. Tento fakt do veľkej miery brzdil rozvoj bakalárskeho štúdia. Novelizácia zákona v polovici 90. rokov už umožňovala po skončení bakalárskeho programu pokračovať vo vysokoškolskom vzdelávaní na magisterskom a inžinierskom štúdiu.

Tabuľka č. 12: Hrubá miera vstupov na vysokú školu vo vybraných krajinách OECD (v %)

Krajina	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Island	*	66	61	72	83	79	74	78
Poľsko	36	65	68	71	70	71	76	78
Fínsko	39	71	72	71	73	73	73	76
Švédsko	57	67	69	75	80	79	76	76
Slovensko	28	37	40	43	40	47	59	68
Nórsko	59	67	69	75	75	72	76	67
Maďarsko	*	64	56	62	69	68	68	66
USA	*	43	42	64	63	63	64	64
Dánsko	40	52	54	53	57	55	57	59
Holandsko	44	53	54	54	52	56	59	58
Veľká Británia	*	47	46	48	48	52	51	57
OECD priemer	37	47	48	52	53	53	55	56
Taliansko	*	39	44	50	54	55	56	55
Portugalsko	*	*	*	*	*	*	*	53
Česká rep.	*	25	30	30	33	38	41	50
Grécko	15	30	30	33	35	35	43	49
Španielsko	*	47	47	49	46	44	43	43
Írsko	*	32	39	39	41	44	45	40
Rakúsko	27	34	34	31	34	37	37	40
Švajčiarsko	17	29	33	35	38	38	37	38
Nemecko	26	30	32	35	36	37	36	35
Belgicko	*	*	32	33	33	34	33	35

Zdroj: Education at a Glance 2008

Aj napriek týmto zmenám však v tak krátkom období nemohli počty nových bakalárov výraznejšie ovplyvniť sledované charakteristiky. Navyše je treba povedať, že preferencie študentov smerujú predovšetkým na dosiahnutie magisterského alebo inžinierskeho titulu, čo

je podmienené najmä nevyjasnenou koncepciou, nepripravenosťou spoločnosti a tým aj zamestnávateľa na bakalársky typ absolventov terciárneho vzdelávania.

Výsledkom je na jednej strane stále nízky pomer vysokoškolsky vzdelaných osôb v populácii a na strane druhej vysoká preferencia dlhých vysokoškolských magisterských alebo inžinierskych programov. V konečnom dôsledku tak neprekvapuje, že pomer v distribúcii terciárneho a vyššieho sekundárneho vzdelania na Slovensku predstavuje vo veku 25 – 64 rokov 1 ku 5,2 osôb, kým priemer krajín OECD sa pohybuje na úrovni 1 ku 1,8. Ešte horšie v tomto ohľade je na tom Slovensko v populácii 25 – 34 ročných, kde sa tento pomer pohybuje na hladine 1 ku 5,4 osôb, zatiaľ čo v krajinách OECD sa príliš neodkláňa od predchádzajúcej hodnoty.

Tabuľka č. 13: Podiel vysokoškolsky vzdelaných osôb vo veku 25 – 64 a 25 – 34 vo vybraných krajinách OECD podľa stavu z roku 2006 (v %)

Krajina	Spolu		Muži		Ženy	
	25 – 64	25 – 34	25 – 64	25 – 34	25 – 64	25 – 34
Kanada	47,0	54,8	43,3	47,7	50,6	61,9
Japonsko	40,5	54,1	41,9	51,4	39,0	56,9
USA	39,5	39,2	38,3	35,7	40,6	42,9
Nový Zéland	38,3	43,6	34,1	37,5	42,3	49,3
Fínsko	35,1	38,5	30,0	29,9	40,4	47,4
Dánsko	34,7	40,8	32,5	36,2	37,0	45,5
Austrália	33,0	38,8	30,7	34,2	35,3	43,3
Kórea	32,9	53,0	37,9	51,4	27,9	54,6
Nórsko	32,9	41,5	29,9	34,7	36,1	48,6
Belgicko	31,8	41,9	30,5	36,5	33,0	47,3
Írsko	30,8	42,2	28,4	36,0	33,2	48,5
Švédsko	30,5	39,1	26,0	33,7	35,2	44,7
Veľká Británia	30,5	36,7	30,4	35,6	30,5	37,8
Holandsko	30,2	36,0	32,2	33,7	28,1	38,2
Švajčiarsko	29,9	32,2	38,5	37,8	21,2	26,6
Island	29,5	31,5	25,7	26,4	33,5	37,1
Španielsko	28,5	39,2	28,1	34,5	28,8	44,2
OECD priemer	27,0	33,0	32,9	37,2	34,9	45,6
Francúzsko	26,2	41,4	24,7	36,6	27,6	46,2
Luxembursko	24,0	33,5	25,7	31,6	22,3	35,4
Nemecko	23,9	22,0	27,7	21,6	20,2	22,3
Grécko	22,2	26,7	23,2	23,9	21,1	29,5
Poľsko	17,9	28,0	15,7	22,8	20,0	33,4
Maďarsko	17,7	20,7	16,3	17,0	19,0	24,5
Rakúsko	17,6	19,2	20,4	18,8	14,9	19,6
Mexiko	15,4	18,6	18,3	19,7	12,9	17,6
Slovensko	14,2	16,6	15,0	15,1	13,5	18,2
Česká rep.	13,5	15,2	14,8	14,7	12,3	15,8
Portugalsko	13,5	20,0	11,3	14,9	15,6	25,3
Taliansko	12,9	17,3	12,1	13,8	13,7	20,8
Turecko	10,4	12,8	12,0	14,3	8,5	11,2

Zdroj: Education at a Glance 2008

Dynamický rozvoj vzdelávania na Slovensku, ktorý je možné vidieť predovšetkým po roku 1989 prináša so sebou niekoľko kladných a zároveň však tiež niekoľko negatívnych stránok. K pozitívnym treba jednoznačne priradiť zvyšujúcu sa vzdelanostnú úroveň najmladších generácií. Žiaľ aj napriek tomu celková úroveň najvyššieho dosiahnutého vzdelania produktívnej zložky populácie zaostáva v porovnaní s najvyspelejšími krajinami sveta. Tento

stav je predovšetkým podmienený predchádzajúcim vývojom, o ktorého špecifikách sme hovorili vyššie.

Na druhej strane je však potrebné upozorniť, že ani samotný prílev vysokoškolsky vzdelaných osôb nie je zárukou riešenia tejto problematiky. Vzhľadom na zmenu v štruktúre absolventov, ako je napríklad pokles technických a vysoká preferencia humanitných odborov, prináša so sebou určité úskalia. Hlavným z nich je uplatnenie týchto absolventov na trhu práce. Okrem toho problematickým sa javí aj vysoké percento osôb, ktoré študujú tzv. dlhé odbory a len v malej miere ukončia vysokoškolské vzdelanie bakalárskym titulom.

Z ekonomického hľadiska je dôležité upozorniť na stále nízky objem financií, ktoré sú vyčlenené z rozpočtu na vzdelávanie. V porovnaní s najvyspelejšími krajinami sveta sa Slovensko stále radí na koniec rebríčka.

Záver

Slovensko v priebehu posledných dvoch desaťročí prechádza významnými zmenami v rôznych sférach spoločenského, kultúrneho, politického a hospodárskeho života. Jednou z nich je aj postupná premena vzdelávania a vzdelávacej sústavy spolu s dynamickým posunom v kvantitatívnej a najmä kvalitatívnej oblasti vzdelanostnej štruktúry najmladších generácií.

Význam vzdelania a vzdelanostnej štruktúry populácie danej krajiny je v súčasnosti jedným z najdôležitejších faktorov celkového hospodárskeho rozvoja a tiež samotnej spoločnosti a do budúcnosti jeho váha ešte porastie.

Ako ukázali výsledky našej analýzy, populácia Slovenska prešla v priebehu posledných päťdesiat rokov dynamickým vývojom z hľadiska najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Spolu s ňou sa výrazne menil a naďalej mení tiež vzdelávací systém ako základný predpoklad jej formovania. Celková vzdelanostná štruktúra je výsledkom pôsobenia viacerých faktorov, ktorých vplyv sa v čase menil.

Predovšetkým v dôsledku fungovania špecifických podmienok počas minulého politického režimu sa na Slovensku vytvoril určitý vzdelanostný model, ktorý podmienil vzdelanostné aspirácie celých generácií. V zjednodušenej podobe išlo o prevahu stredoškolského vzdelania bez maturity u mužov pri nižšom zastúpení úplného stredoškolského vzdelania a nízkej participácii absolventov vysokých škôl. U žien sa vyprofiloval posun k vyššiemu zastúpeniu osôb so stredoškolským vzdelaním ukončeným maturitou pri vyššej účasti žien len so základným vzdelaním a nízkom podiele vysokoškolákov. Okrem toho bol vytvorený široký

priestor na dodatočné stredoškolské i vysokoškolské vzdelávanie popri zamestnaní, ktoré výraznou mierou dodatočne modifikovalo vzdelanostnú štruktúru aj u starších generácií.

Po roku 1989 však je vidieť z dostupných údajov postupný prerod v procese vzdelávania a dosahovania vyššieho vzdelania. Dôkazom toho sú predovšetkým niekoľkonásobne vyššie počty študentov a absolventov vysokých škôl a u mužov súčasne výrazná zmena v preferencii učňovského vzdelania, ktoré sa dostáva do úzadia. Výsledkom toho je rast vzdelanostnej úrovne najmä u mladších generácií.

Dlhodobým pôsobením celého spektra interných a externých faktorov sa v rámci Slovenska vytvorila pomerne významná regionálna disproporcia vzhľadom na štruktúru najvyššieho vzdelania populácií jednotlivých okresov. Najvyššie vzdelanie majú predovšetkým obyvatelia mestských okresov Bratislavy a Košíc, ďalej okresy Banská Bystrica a niektoré regióny na Považí a východnom Slovensku s hospodárskymi centrami. Na opačnej strane stoja okresy južného a juhovýchodného Slovenska a tiež niektoré severné regióny ako napríklad Bardejov, Kežmarok, Levoča. Ako ukazujú intercenzálné zmeny medzi rokmi 1991 a 2001, v týchto regiónoch navyše je nízka dynamika premeny existujúceho stavu, čím sa ukazuje, že tieto podpriemerné vzdelanostné pomery môžu zohrávať dôležitý faktor v rozvoji týchto okresov aj do budúcnosti v rôznych sférach spoločenského, hospodárskeho i kultúrneho života.

Aj napriek pomerne dynamickému vývoju v oblasti vzdelávania je zrejmé, že v medzinárodnom porovnaní stojí Slovensko stále na pomyselnom chvoste najvyspelejších krajín sveta. Tento stav je podmienený nielen celkovo malým objemom financií, ktoré sú určené na vzdelávanie, ale tiež historickými okolnosťami, ako boli dlhodobá stagnácia terciárneho vzdelávania, preferencia robotníckych profesií a tým aj učňovských odborov, centrálne plánovanie školstva a podobne. Z tohto pohľadu existuje veľký priestor na ďalšie zmeny, ktoré sú a budú nevyhnutnou súčasťou prerodu spoločnosti na Slovensku po roku 1989. Budovanie vzdelanostnej spoločnosti predstavuje hlavnú výzvu v oblasti vzdelávania na Slovensku v 21. storočí. Tento proces musí byť nastavený tak, aby nielen prispieval k rozvoju vzdelanostnej úrovne obyvateľstva, ale umožňoval jej aplikáciu priamo v pracovnom procese. Ukazuje sa, že rozhodujúcou bude najmä kvalitatívna stránka. Meradlom úspechu tak nemôžu byť snahy o dosiahnutie čo najvyššieho počtu osôb s najvyšším stupňom vzdelania, ale predovšetkým o celkové zvyšovanie kvality ich vzdelania v spojitosti s ich prepojením na potreby trhu práce. Dôležitým prvkom v tejto oblasti potom bude proces ďalšieho vzdelávania a prípravy. Slovenská spoločnosť v nasledujúcich desaťročiach stojí pred veľkými výzvami a jednou z nich je aj oblasť vzdelania, vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska.

Zoznam použitej literatúry

Education at a Glance 2008, OECD 2008, dostupné na
<http://www.oecd.org/dataoecd/23/46/41284038.pdf>

Ústav informácií a prognóz školstva, časové rady, dostupné na
<http://www.uips.sk/statistiky/casove-rady>

Historická statistická ročenka ČSSR, FSÚ, Nakladatelství technické literatury, Praha 1985, s.631 – 633 a 791 – 795

Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. 12. 1970: Tabuľky za SSR. Československá štatistika 1974, s. 49 – 50

Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980: Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. SSR, Československá štatistika 1982 s. 32 – 34

Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. 3. 1991: Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika, FŠÚ 1992 s. 26 – 31

Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. 3. 1991, interné údaje VDC

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov k 26. 5. 2001, interné údaje VDC

Bulíř, M.: Školní vzdělání obyvatelstva ČSSR podle sčítání lidu Demografie, 1978, 20:č.1: 21 – 30

Jureček, Z.: Současná úroveň vzdělání ČSSR In.: Demografie, 1972, 14 č.4 296 – 299

Kučera, M., Ullmann, O.: Úroveň vzdělání obyvatelstva ČSSR v datech sčítání 1980 Demografie, 1982, 24:č.4: 193 – 208

Bartoňová, D.: Vzestup úrovně vzdělání podle dat sčítání lidu 1961 – 2001 v České republice, Demografie, 2007, 49, č. 2 s. 25 – 40

Tuček, M., a kol.: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. SLON, Praha, 2003

Richta, R., a kol.: Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce. Svoboda, Praha, 1969.

Auerhan, J.: Technika, kvalifikace, vzdělání. Nakladatelství politické literatury. Praha, 1965. Transformácia stredných odborných učilišť v prospech ich prepojenia na podnikovú sféru hospodárstva vo vzťahu k reforme verejnej správy. Dostupné na:
[www.rokovanie.sk/appl/material.nsf/0/.../\\$FILE/material.rtf](http://www.rokovanie.sk/appl/material.nsf/0/.../$FILE/material.rtf)

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 95. Zákon ze dne 21. dubna 1948 o základní úpravě jednotného školství (školský zákon).

Sbírka zákonů republiky Československé. 58. Zákon ze dne 18. května 1950 o vysokých školách.

Sbírka zákonů republiky Československé. 31. Zákon ze dne 24. dubna 1953 o školské soustavě výchovy a vzdělávání učitelů (školský zákon).

Sbírka zákonů republiky Československé. 46. Zákon ze dne 24. září 1956 kterým se mění a doplňuje zákon o vysokých školách. Částka 25, ročník 1956, 6. října 1956.

Sbírka zákonů Republiky československé. 89. Zákon dne 12. prosince 1958 o výchově dorostu k povolání v učebním poměru (učňovský zákon).

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky. 186. Zákon ze dne 15. prosince 1960 o soustavě výchovy a vzdělávání (školský zákon).

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky. 19. Zákon ze dne 16. března 1966 o vysokých školách.

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky. 39. Zákon ze dne 10. dubna 1980 o vysokých školách.

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky. 29. Zákon ze dne 22. března 1984 o soustavě základních a středních škol (školský zákon).

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky. 143. Vyhláška Ministerstva školstva Slovenskej socialistickej republiky z 15. novembra 1984 o základnej škole.

Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky č. 171/1990, Zákon ze dne 3. května 1990 kterým se mění a doplňuje zákon č. 29/1984 Sb., o soustavě základních a středních škol (školský zákon).

Zbierka zákonov č. 172/1990, Zákon zo 4. mája 1990 o vysokých školách

Zbierka zákonov č. 536/1990, Vyhláška Ministerstva školstva, mládeže a športu Slovenskej republiky a Ministerstva zdravotníctva Slovenskej republiky z 30. októbra 1990 o zriaďovaní a činnosti cirkevných škôl.

Zbierka zákonov č. 11/1991, Vyhláška Ministerstva školstva, mládeže a športu Slovenskej republiky zo 6. decembra 1990 o súkromných školách.

Zbierka zákonov č. 131/2002, Zákon z 21. februára 2002 o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

Zbierka zákonov č. 245/2008, Zákon zo 22. mája 2008 o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Statistická ročenka republiky Československé 1957, Státní úřad statistický republiky Československé. Orbis, Praha 1957, s. 210 – 240

Statistická ročenka republiky Československé 1958, Státní úřad statistický republiky Československé. Orbis, Praha 1958, s. 331 – 365

Statistická ročenka republiky Československé 1959, Státní úřad statistický republiky Československé. Orbis, Praha 1959, s. 390 – 421

Statistická ročenka republiky Československé 1960, Státní úřad statistický republiky Československé. SNTL, Praha 1960, s. 394 – 430

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1961, Ústřední úřad státní kontroly a statistiky. SNTL, Praha 1960, s. 112, 404 – 440

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1962, Ústřední úřad státní kontroly a statistiky. SNTL, Praha 1962, s. 119 – 120, 386 – 424

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1963, Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. SNTL Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Praha 1963, s. 122 – 123, 389 – 427

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1964, Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. SNTL Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Praha 1964, s. 122 – 123, 389 – 427

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1965, Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. SNTL Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Praha 1965, s. 130 – 131, 424 – 453

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1966, Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. SNTL Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Praha 1966, s. 117 – 118, 472 – 498

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1967, Státní statistický úřad. SNTL Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Praha 1967, s. 119 – 120, 474 – 499

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1968, Státní statistický úřad. SNTL Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Praha 1968, s. 138 – 139, 475 – 498

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1969, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladateľstvo Alfa, Praha 1969, s. 134 – 135, 468 – 491

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1969, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladateľstvo Alfa, Praha 1969, s. 134 – 135, 468 – 491

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1970, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladateľstvo Alfa, Praha 1970, s. 132 – 133, 476 – 499

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1971, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1971, s. 147 – 148, 488 – 510

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1972, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1972, s. 146 – 147, 485 – 510

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1973, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1973, s. 128 – 129, 485 – 507

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1974, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1974, s. 146 – 147, 489 – 511

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1975, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1975, s. 151 – 152, 506 – 528

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1976, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1976, s. 123 – 127, 495 – 517

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1977, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1977, s. 190 – 193, 536 – 559

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1978, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1978, s. 540 – 565

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1979, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1979, s. 540 – 568

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1980, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1980, s. 553 – 581

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1981, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1981, s. 555 – 583

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1982, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1982, s. 573 – 601

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1983, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1983, s. 562 – 590

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1984, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1984, s. 566 – 594

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1985, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1985, s. 559 – 587

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1986, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1986, s. 545 – 573

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1987, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1987, s. 554 – 582

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1988, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatel'stvo Alfa, Praha 1988, s. 563 – 591

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1989, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Praha 1989, s. 568 – 595

Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1990, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Praha 1990, s. 590 – 617

Statistická ročenka České a Slovenské federativní republiky 1991, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. ŠEVT, Praha 1991, s. 550 – 576

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1992. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava, 1993, s. 334 – 354

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1993. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava, 1994, s. 373 – 399

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1994. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 1995, s. 365 – 388

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1995. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 1995, s. 406 – 429

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1996. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 1996, s. 434 – 457

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1997. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 1997, s. 450 – 473

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1998. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 1998, s. 474 – 497

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1999. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 1999, s. 462 – 484

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2000. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2000, s. 476 – 499

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2001. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2001, s. 440 – 463

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2002. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2002, s. 473 – 497

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2003. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2003, s. 477 – 499

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2004. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2004, s. 484 – 506

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2005. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2005, s. 135 – 160

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2006. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2006, s. 138 – 165

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2007. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2007, s. 137 – 166

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2008. Štatistický úrad Slovenskej republiky. VEDA, Bratislava, 2008, s. 137 – 165

Resume

The presented paper analyses the development of the educational structure of population in Slovakia. Over fifty years Slovakia has undergone significant changes in various spheres of social, cultural, political and economic life. One of them was the gradual transformation of education and training system with dynamic shifts in quantitative and in qualitative educational structures of the youngest generations. The importance of education is now one of the most important factors in overall economic development.

After 1989, you can see a gradual transition of the process of education. Evidence are mainly several times higher numbers of students and graduates and for men a significant change in preference of apprentice schools. The result is the growth of educational attainment especially in younger generations.

Despite the dynamic development of the educational structure of Slovakia is still standing at the end of the world's most developed countries. This situation is mainly the result of long-term stagnation in higher education and preferences of apprentice schools. From this perspective, there is considerable space for further changes that are and will be an essential part of transition of the system in Slovakia after 1989.

Ivan Prachár*

Úvod do ekonomických teórií kríz (a teórií ekonomického vývoja)

1. Úvod

Predloženú prácu sme nazvali „Úvod do ekonomických teórií kríz (úvod do teórií ekonomického vývoja)“. Na prvý pohľad môže vzniknúť otázka, prečo v uvedenom názve tejto práce hneď za termínom „ekonomické krízy“ kladieme „teórie ekonomického vývoja“. Uvedené spojenie problematiky ekonomických kríz s hospodárskym vývojom vôbec nie je náhodné. Naopak, možno povedať už vopred, azda nie nadnesene, že odráža jeden z hlavných poznatkov, nachádzajúcich sa v ekonomickej teórii, zaoberajúcej sa ekonomickými krízami. A to že, hospodárske krízy treba skúmať v súvislosti s hospodárskym vývojom. Ako bude ukázané, práve charakter väzby medzi krízami a hospodárskym vývojom, inak povedané, krátkodobými fluktuáciami a ekonomickými epochami, umožňuje rozpoznať dynamiku a statiku ako základ ekonomickej teórie.

Samotný názov projektu „Súčasný trendy vo svetovej ekonomike a znalostná ekonomika“¹ naznačuje, že predmetom skúmania uvedeného projektu sú hlavne dlhodobé ekonomické charakteristiky, z ktorých predovšetkým trendy alebo tendencie majú určujúcu a dominujúcu úlohu.² Ako bude ukázané, v ekonomickej teórii sa v podstate rozlišujú dva základné typy trendu hospodárskeho vývoja. Jeden je vymedzený teóriou rovnováhy dlhodobých cyklov, ktorá za základ vysvetlenia ekonomických javov používa rovnováhu a odchýlky od nej a druhý vymedzený teóriou epoch (stupňov), ktorá za základ vysvetlenia ekonomických javov pokladá členenie hospodárskeho vývoja na epochy alebo etapy.³

Práca je členená do piatich kapitol. Po úvodnej časti práce nasleduje kapitola, ktorá vzhľadom na prvý rok riešenia vymedzuje bližšie ciele riešenia a riešenú problematiku. Tretia kapitola je venovaná významu teórií kríz pre poznávanie hospodárskeho vývoja, prípadne pre reagovanie naň. Jadro práce tvorí štvrtá kapitola, ktorá sa zaoberá úlohou endogénnych a exogénnych

¹ * Ing. Ivan Prachár, CSc. Predložená práca je súčasťou projektu VEGA „Súčasný trendy vo svetovej ekonomike a znalostná ekonomika“, číslo 2/0206/09, ktorého riešenie začalo v roku 2009.

² Táto ich úloha vyplýva z toho, lebo určujú smerovanie uplynulého a i budúceho hospodárskeho a spoločenského vývoja jednotlivcej (národnej) i svetovej ekonomiky.

³ Napríklad neoklasická ekonómia za takýto určujúci trend pokladá tendenciu smerovania hospodárskeho vývoja k rovnováhe. Podľa tejto teórie neprichádza do úvahy, aby fluktuácie hospodárskeho vývoja, pokiaľ existujú, pochádzali z tejto vnútornej tendencie, vďaka ktorej ekonomika sa dlhodobo pohybuje po dráhe určenej rovnováhou. Pretože podľa nej podstata hospodárskeho vývoja je neprotirečivá, zvláštnosťou tejto dlhohodej tendencie k rovnováhe je, že jej smerovanie sa namiesto dynamiky vyznačuje rovnováhou spojenou sa stálosťou, čiže statikou.

faktorov v hospodárskom vývoji, po ktorej nasleduje záverečná kapitola, zhrnujúca základné závery tejto práce.

2. Všeobecné vymedzenie riešenej problematiky

Vzhľadom na prvý rok riešenia problematiky ekonomických kríz, predtým než pristúpime k vypracovaniu tohtoročných výsledkov riešenia, bližšie vymedzíme riešenú problematiku z hľadiska cieľa jej riešenia.

Základným cieľom pre celú dobu riešenia v rámci problematiky ekonomických kríz (rok 2009 – 2012) je pokúsiť sa prispieť k vysvetleniu súčasnej svetovej ekonomickej krízy na jednej strane a ako súčasti určitej epochy⁴ na druhej strane.

Prečo nestačí skúmať problematiku kríz nezávisle od problematiky epoch, čiže v našom prípade krízy vzaté osebe, bez vzťahu ku epoche? Lebo už počas prvého roku riešenia problematiky ekonomických kríz sa ukázalo, že je nutné cyklické krízy (to jest zložky hospodárskeho cyklu (business cycle)) skúmať v súvislosti s epochami a nie skúmať ich izolovane od týchto epoch. Ale to isté platí i naopak. Preto pokusy skúmať krízy a epochy izolovane, ako krízy bez trendu alebo ako trend zbavený kríz, vedú k dvojakým výsledkom. Takéto pokusy zakrývajú význam kríz, tvoriacich zložku krátkodobých cyklov, a význam homogénnych skupín cyklov⁵ pre poznávanie jednotlivých epoch na jednej strane a zakrývajú význam epoch pre určenie povahy (rytmu a pomeru) hospodárskeho cyklu, resp. ich odlišných homogénnych skupín na strane druhej. Ukazuje sa teda, že súvislosť medzi týmito cyklami a epochami možno považovať za základ pre vymedzenie riešenej problematiky.

Pravda, táto súvislosť, kde sa vychádza z rozloženia celkového vývoja na epochy alebo etapy, je iná, než súvislosť, ktorá sa snaží pripísať cyklický charakter dlhodobému vývoju. Kým v prvom prípade vysvetľovanie ekonomických javov sa opiera o kombinovanie periodickej a neperiodickej zložky vývoja, v druhom prípade sa modelom vývoja stáva výlučne periodická zložka vývoja. A to tak krátkodobá, ktorá má formu krátkodobého cyklu,

⁴ Výrazom epocha, či etapa alebo tiež historické obdobie tu nazývame neperiodickú zložku hospodárskeho vývoja, na rozdiel od vlny alebo cyklu, ktoré sú názvami pre periodickú, t.j. cyklickú, opakujúcu sa zložku hospodárskeho vývoja.

⁵ „V histórii pozorujeme, že homogénne cykly sa grupujú do postupností. Existujú celé epochy kapitalistického vývoja, kedy mnohé cykly sú charakterizované očividne výraznými boomami a slabými krízami s krátkou životnosťou. Epochy stagnácie sú vtedy, keď táto krivka, prechádzajúca čiastočnými cyklickými osciláciami, zostáva počas desaťročí približne na tej istej úrovni. A napokon počas určitých období základná krivka, zatiaľ čo vždy prebieha vo forme cyklických oscilácií, ako celok sa skláňa dolu, signalizujúci zostup výrobných síl“. (Trotsky, 1923) (Tu ako i všade v texte je uvedený vlastný preklad - I.P). Cyklom sa tu rozumie krátkodobý cyklus, známy ako „hospodársky cyklus“ (business cycle), zložený z boomu a krízy. Homogénnymi cyklami sa tu rozumejú po sebe idúce cykly, ktoré majú rovnaký rytmus alebo pomer medzi boomom a krízou.

ako i dlhodobá, ktorá má formu dlhodobého cyklu.⁶ Odlišnosť medzi epochami a dlhodobými cyklami pre členenie hospodárskeho vývoja tvorí ďalší podstatný základ pre vymedzenie riešenej problematiky. Poňatie hospodárskeho vývoja vo forme cyklu, podstatou ktorého je opakovanie a periodicita na jednej strane, a jeho poňatie z hľadiska rozdielnych stupňov alebo etáp na strane druhej, je jedným z ústredných sporov o povahe hospodárskeho vývoja.

Orientáciu výskumu na dlhodobé charakteristiky, ako bolo spomenuté, naznačuje i názov tohto projektu. Trend ako i znalostná ekonomika sú termíny, ktoré spravidla označujú dlhodobé javy. V prípade trendu či tendencie je to zrejmé. Ale i termín znalostná ekonomika označuje cieľ, ku ktorému smerujúca cesta predpokladá nie statický, ale dynamický vývoj. Naznačili to práce, ktoré sa zaoberali problematikou ekonomického vyrovňovania alebo prekonávania zaostávania tranzitívnych ekonomík za vyspelými ekonomikami. Podľa nich totiž prekonávanie tohto zaostávania treba považovať azda za hlavný spôsob smerovania k znalostnej ekonomike. To zrejme nie je predmetom sporu. Skôr tu ide o to, čo bude charakterizovať cestu k tejto ekonomike:

a) či to bude dlhodobý cyklus, opakujúci sa zhruba každých 50 rokov s jeho charakteristickým hladkým, neprerušovaným priebehom, ktorý predpovedá teória dlhodobých cyklov (alebo inak povedané, teória dlhodobej rovnováhy)⁷, alebo

b) ju bude charakterizovať stará alebo nová etapa v kapitole hospodárskeho vývoja. táto cesta však nebude priama⁸, to jest nebude prebiehať podľa želaní, ale skôr prostredníctvom metódy pokusov a omylov, nerovností a nerovnováh, ktoré určite nespočívajú na vývojovej automatike (determinizme), aká sa ponúka vo forme dlhodobých cyklov.⁹

V každom prípade súčasná svetová kríza naznačuje, že bude potrebné korigovať závery prác, ktoré sa zaoberali problematikou prekonávania ekonomického zaostávania bývalých socialistických ekonomík za vyspelými ekonomikami. A to v tej miere, v akej sa ich **úvahy pohybovali po krivkách dlhodobého rovnovážnej vývoja a pritom abstrahovali od ich prerušení, t. j. nerovnomernej povahy dlhodobého vývoja.** To isté platí i pre hospodársku politiku a realizáciu cieľov (stratégiu ich dosiahnutia), či dokonca už rozbehnutých výrobných a iných činností, ktoré s krízou nerátali. Bude teda potrebné

⁶ „Základným modelom kapitalizmu V Kondratievovej analýze boli jeho cyklické fluktuácie, dlhodobé i krátkodobé.“ (Day, 1976). „Ale kapitalizmus necharakterizuje len periodický návrat cyklov, lebo ak by to bolo tak, potom to, čo prebieha, by bolo iba opakovanie a nie dynamický vývoj.“ (Trotsky, 1923).

⁷ „V dnešní době“ ... „dobíhá IV. dlouhá vlna a připravuje se rozběh V. dlouhé vlny, která zabere první polovinu příštího – 21. století.“ (Heczko, č.1/1998, str. 36)

⁸ „... je zřejmé, že proces kapitalistického vývoja nebol hladký. Jestvovali rozdielne a významné fázy vývoja, ktoré má zmysel skúmať, definovať a kauzálnie interpretovať.“ (Maddison, 1991, str. 1)

⁹ Pravda tento predpoklad dlhodobých cyklov sa opiera o presvedčenie ich stúpencov, že dokázali ich empirickú realitu.

korigovať i cestu k znalostnej ekonomike, vziať do úvahy nové okolnosti, ktoré súvisia s povahou hospodárskeho vývoja.

3. Význam súvislosti kríz s hospodárskym vývojom

Cieľom teórie ekonomických kríz všeobecne, podobne ako každej inej teórie, ktorej predmetom sú ekonomické javy, je nájsť ich vysvetlenie, to jest príčinu ich existencie. Určenie príčiny ekonomickej krízy tak tvorí podstatu ekonomickej teórie. Teórie, ktoré sa nezaoberajú príčinami krízy, nie sú preto schopné vysvetliť tento ekonomický jav, ale ho môžu nanajvýš popísať.

Avšak význam teórií kríz nespočíva len v tom, že usmerňujú našu pozornosť na príčiny kríz. Rozlíšenie príčiny krízy vedie totiž súčasne k rozlíšeniu faktorov, ktoré pôsobia proti kríze. Je zrejmé, že s rôznymi príčinami sa nespájajú rovnaké, ale rozdielne proti kríze pôsobiace faktory. Ak napríklad predpokladáme, že krízy vznikajú v dôsledku chýb v hospodárskej politike, respektíve ako dôsledok nadmerného napumpovania peňazí do ekonomiky, je potom treba predpokladať, že k prekonaniu kríz povedie ich reštrikcia. Spôsob prekonania kríz sa v tomto prípade bude teoreticky zakladať na regulácii peňazí v ekonomike, a nie na regulovaní agregovaného dopytu. To znamená, že pokiaľ sa rozlišujú tieto teórie z hľadiska príčiny kríz, budú sa odlišovať i z hľadiska proti nej pôsobiacich faktorov.

Je to práve uvedená súvislosť medzi tendenciou ku kríze a tendenciami pôsobiacimi proti nej, čo spôsobuje, že význam teórie krízy je nielen teoretický, ale i praktický. A to preto, lebo ekonomická teória umožňuje nielen vysvetliť krízu, ale môže poskytnúť i jej riešenia. Na druhej strane poznanie riešenia kríz predpokladá zasa poznanie ich príčiny.

Avšak skúmanie krízy samej osebe vedie k odlišným záverom ako jej skúmanie v súvislosti s hospodárskym vývojom. V prvom prípade ju totiž skúmame ako jedinú zložku hospodárskeho vývoja, kým v druhom ju skúmame ako časť celku. Hospodársky vývoj je oveľa širšia kategória, ktorá zahŕňa okrem krízy a boomu, čiže krátkodobého hospodárskeho cyklu (business cycle)), i dlhodobú zložku. Ukazuje sa však, že pri určení povahy dlhodobej zložky hospodárskeho vývoja prevláda oveľa menšia zhoda ako v prípade bežného hospodárskeho cyklu. A to už len z toho dôvodu, že o reálnej existencii periodickej povahy krátkodobého cyklu, a teda i jeho zložiek, boomu a krízy, sa v podstate nepochybuje. To sa prejavuje v tom, že v prípade krátkodobého cyklu predmetom sporu nie je jeho periodická, rytmická povaha, ale skôr jeho príčina. Teórie krátkodobého cyklu (boomu a krízy) sa preto nelíšia tým, že jedni uznávajú a druhé neuznávajú cyklický, pravidelne sa

na opakujúci charakter krátkodobého vývoja. Líšia sa v prvom rade tým, že dávajú odlišné odpovede na otázku ich príčin. Teórie krátkodobého cyklického vývoja možno z hľadiska ich príčin rozdeliť na dve nasledovné skupiny: do prvej skupiny patria teórie, podľa ktorých príčiny hospodárskeho cyklu sú endogénnej povahy; do druhej skupiny patria teórie, podľa ktorých tieto príčiny sú exogénnej povahy. V oboch prípadoch sa zhodne predpokladá periodická forma krátkodobého hospodárskeho vývoja.

V prípade dlhodobej zložky hospodárskeho vývoja sa však spor nezačína „až vtedy“, keď ide o určenie príčiny nespornej formy javu. Spor sa točí okolo formy samotného javu. To jest o to, či charakter dlhodobého vývoja je periodický alebo neperiodický. Z toho vyplýva i hypotéza, že pokusy vymedziť dlhodobý vývoj ako odchýlky od dlhodobej rovnováhy¹⁰ môžu viesť k omylu, pokiaľ sa vychádza z cyklickej formy javu i v prípade dlhodobého vývoja.

Ukazuje sa teda, že kríza a boom, t.j. krátkodobý cyklus, nepredstavujú hospodársky vývoj ako celok, ale len jeho zložku. Preto jednou z ústredných otázok teórie hospodárskeho vývoja, do ktorej teória dlhodobého cyklu ako i teória epoch nesporne patria, je nielen určenie charakteristík krátkodobého vývoja, ale i určenie charakteru dlhodobého vývoja. Očakávame, že práve oboznámenie sa s diskusiou o dlhodobom vývoji nám umožní odpovedať na viaceré závažné otázky. Napríklad okrem otázky, čo núti Schumpetera pokladať dokonca i najväčšiu „Veľkú depresiu“ za „tvorivú deštrukciu“, takisto na otázky, týkajúce sa endogénneho a exogénneho charakteru faktorov hospodárskeho vývoja. A to preto, lebo ako hovorí Maddison „Ekonomovia všeobecne uprednostňujú vnútorné a systémové vysvetlenia rastu a neradi pripisujú hlavnú rolu „exogénnym“ udalostiam.“ (Maddison, 1991, str. 26)

4. Úloha endogénnych a exogénnych faktorov v hospodárskom vývoji (vymedzenie hospodárskeho vývoja)

Vývoj ekonomických teórií, zaoberajúcich sa hospodárskym vývojom, podobne ako i iných ekonomických teórií, nie je v žiadnom prípade hladký, bez protirečení, pretože koniec koncov sú nútené vyvíjať sa v reakcii na skutočný hospodársky vývoj. To znamená, že hospodársky vývoj ekonomické teórie prekonáva a tie sa stávajú zastaranými: „V minulosti existovali viaceré teórie, ktoré sa zaoberali dlhými vlnami v ekonomickej činnosti. Tieto boli

¹⁰ Tieto dlhodobé odchýlky Kondratiev stanovuje tak, že celkové odchýlky od dlhodobého trendu, vypočítané metódou najmenších štvorcov, očisťuje o krátkodobé odchýlky, vypočítané metódou deväťročných klzavých priemerov. Metóda výpočtu týchto dlhodobých cyklických odchýlok je v (Kondratieff, 1935, str. 105).

oživené a rozšírené v 1970-tych rokoch, ktoré nasledovali po období, počas ktorého hospodársky cyklus bol považovaný za prekonaný a hypotéza dlhej vlny bola považovaná za starobylú.“ (Maddison, 1991, str. 1). Takémuto vývoju sa nevyhla ani teória dlhodobého cyklu, ktorej vznik sa spája najčastejšie s ruským ekonómom Kondratievom a ktorej hlbšie rozpracovanie sa spája s rakúskym ekonómom Schumpeterom.

Vývoj predmetnej teórie, to jest teórie dlhodobého cyklu (tiež nazývanej teória dlhodobej vlny) je charakterizovaný viacerými črtami. Jednou z nich, ktorou sa v tejto úvodnej práci k teóriám kríz budeme zaoberať, je ani nie tak rozlíšenie medzi krátkodobými a dlhodobými ekonomickými javmi, krátkodobým a dlhodobým vývojom, ktoré sa pokladá za samozrejmé. Skôr máme na mysli určenie ich povahy, súčasťou ktorého je i určenie ich príčiny a periodického či neperiodického charakteru. Od tohto určenia totiž závisí, či základom teórie dlhodobého vývoja sa stane totožnosť dlhodobého vývoja a krátkodobého vývoja alebo sa ním stane ich vzájomný rozdiel.

Správne určenie povahy hospodárskeho vývoja je dôležité preto, lebo jeho rozdielne určenie nutne vyzdvihuje i rozdielne určujúce tendencie z hľadiska minulého, súčasného i budúceho vývoja. Prístup k hospodárskemu vývoju, vychádzajúci z uvedeného rozdielu, vyzdvihuje dynamiku hospodárskeho vývoja spojenú s možnosťou voľby, kým prístup vychádzajúci z uvedenej totožnosti, vyzdvihuje statiku spojenú s vysokým stupňom determinácie, v ktorom niet príliš veľa miesta pre úlohy vlády v ekonomickom živote¹¹, vôbec pre hospodársko-politické procesy, prebiehajúce v nadstavbovej sfére, napr. pre kombináciu ekonomiky a politiky. Kým jedna teória ponúka obraz skutočnosti v podobe nezastaviteľného rytmu cyklických procesov, v ktorých si tieto procesy vystačia samy, bez zasahovania zvonka, druhá nás núti odlišiť rytmické, pravidelne sa striedajúce cyklické fázy hospodárskeho vývoja od jeho etáp, ktoré sa prejavujú ako rozdielne vývojové stupne a ktoré ako také sú jedinečné a teda sa neopakujú, ale prinášajú vždy niečo nové. To znamená, že pri ich vymedzení sa vychádza nie zo spoločných vlastností hospodárskeho vývoja, prebiehajúceho rozdielnymi historickými obdobiami, ale naopak, vymedzenie epochy alebo jej etáp spočíva v ich špecifických rozdieloch, ktoré sa ako také neopakujú a sú jedinečné.¹² Takým je vymedzenie epochy, urobené Maddisonom, ktorý charakterizuje tieto historicky dlhodobé časové úseky (epochy, etapy), ako „hlavné zmeny trendu, ktoré sa navzájom odlišujú zmenami mixu inštitúcií olitík, iniciovanými určitým druhom „systémového šoku“, ktorý narúša vytvorené

¹¹ „Rovnako ako mnohí analytici dlhej vlny, i Schumpeter kladie primárny dôraz na nezávislé vlastnosti kapitalistického procesu a veľmi málo hovorí o úlohe vlády v ekonomickom živote.“ (Maddison, 1991, str. 12)

¹² Takisto ako musí byť možné „vystihnúť“ spoločné určenia ... takisto musí byť možné všetky historické rozdiely zhrnúť alebo zrušiť v podobe všeobecne ľudských zákonov. (Marx, 1972, str. 42)

modely medzinárodného styku.“ (Maddison, 1991, str. 26) Z citácie je zrejmé, že túto charakteristiku dlhého obdobia v žiadnom prípade nemožno považovať za periodickú alebo cyklickú. Preto zastáva i stanovisko, že časovanie zmien jednej etapy na druhú je v dôsledku toho „obvykle ovládané exogénnymi alebo náhodnými dejmi, ktoré nie sú predikovateľné.“ (Maddison, 1991, str. 26)

Uvedené charakterizovanie hospodárskeho vývoja sa vyznačuje tým, že nečlení dlhodobý hospodársky vývoj na dve vzájomne sa podmieňajúce fázy (spravidla vzostup a pokles), prechádzajúce samočinne jedna v druhú. Naopak, podľa tejto koncepcie vymedzenia hospodárskeho vývoja za určujúci znak je považovaný neperiodický charakter hospodárskeho vývoja. To okrem iného znamená, že jednotlivé etapy pokrývajú nerovnako dlhé časové obdobia. Pravda, na rozdiel od teórie dlhého cyklu, podľa ktorej pravidelnosť v dĺžke obdobia sa prejavuje tým, že jednotlivé dlhodobé cykly, podľa teoretického predpokladu existujúce v minulom, súčasnom i budúcom období, čiže dostavujúce sa so železnou nutnosťou, sa vyznačujú rovnakou dĺžkou trvania.

Ukazuje sa teda, že pre skúmanie súvislosti medzi krízou a hospodárskym vývojom je dôležité rozlíšenie periodickej a neperiodickej zložky hospodárskeho vývoja. V nasledujúcich častiach tejto práce sa preto budeme venovať problematike vymedzenia hospodárskeho vývoja hlbšie. Treba si však už teraz všimnúť, že v teórii dlhej vlny hrá významnú úlohu vzťah medzi dynamikou na jednej strane a ekonomickou rovnováhou na druhej strane. Napr. Schumpeter interpretuje ich vzťah nasledovne:

„Zreteľne som pociťoval, že ... v rámci ekonomického systému jestvuje zdroj energie, ktorý by sám od seba porušil každú rovnováhu, ktorá by sa mohla dosiahnuť. Ak je to tak, potom musí jestvovať aj čisto ekonomická teória hospodárskeho vývoja, ktorá sa neopiera iba o vonkajšie faktory poháňajúce hospodársky systém od jednej rovnováhy k druhej. Takúto teóriu som sa pokúsil vytvoriť a nazdávam sa - teraz ako aj predtým - že v istej miere pomáha pochopiť boje a prekvapujúce zmeny v kapitalistickom svete.“ (Schumpeter, 1987, Predslov k japonskému vydaniu, str. 91).

Ako vyplýva z citátu, podľa Schumpetera dynamika hospodárskeho vývoja spočíva v tom, že obnova a porušenie rovnováhy sa uskutočňuje na popud z vnútra systému a nie zvonka. To znamená, ak by tento vnútorný popud neexistoval, ekonomika by mala zdroj energie, uvádzajúci ju do pohybu, mimo seba a tento pohyb by nemohol byť v žiadnom prípade cyklický, pravidelný, ba zrejme ani predvídateľný, lebo by závisel od náhody.¹³ To

¹³ „Spočiatku mi ešte nebolo jasné, či čitateľ na prvý pohľad pochopí, že tieto myšlienky a zámery zodpovedajú myšlienkam a zámerom, ktoré tvoria základ Marxovho ekonomického učenia. To, čo odlišuje Marxa od ekonómov jeho čias a od jeho

má podľa nás zásadný význam práve pre vymedzenie endogénnych alebo exogénnych faktorov, určujúcich hospodársky vývoj. Preto celkovým zámerom tejto kapitoly je vymedziť úlohu endogénnych a exogénnych faktorov v hospodárskom vývoji. Tento zámer sa naplňuje v dvoch krokoch. Prvým je vymedzenie periodickej a neperiodickej zložky hospodárskeho vývoja. To jest budeme sa bližšie zaoberať rozdielom medzi fázami ako zložkami cyklického vývoja a etapami ako zložkami neperiodického vývoja. V druhom kroku sa budeme zaoberať súvislosťou medzi členením hospodárskeho vývoja z hľadiska periodického a neperiodického na jednej strane a členením jeho faktorov na endogénne a exogénne na druhej strane.

4.1. Určenie periodickej a neperiodickej zložky hospodárskeho vývoja

V podstate možno rozlíšiť dva elementárne spôsoby určenia alebo vymedzenia hospodárskeho vývoja prostredníctvom ekonomickej teórie. Toto dvojaké vymedzenie existuje preto, lebo to umožňuje dvojaký charakter jedného a toho istého hospodárskeho vývoja. Tento dvojaký charakter nie je vymyslený, má oporu nielen v teórii, ale je vlastný reálne prebiehajúcemu, čiže reálne existujúcemu procesu.

Prvým vymedzením hospodárskeho vývoja je teoretická koncepcia, ktorá tento vývoj vymedzuje prostredníctvom epochy. Základným prvkom tejto koncepcie je Marxova teória¹⁴, rozvinutá Trotskym (Trotsky, 1923; pozri poznámka pod čiarou č. 5). Podľa tejto koncepcie hospodársky vývoj má dvojaký charakter: periodický, vlastný krátkodobému vývoju a neperiodický, vlastný dlhodobému vývoju. Tieto charakteristiky nie sú v ekonomickej realite navzájom ľahostajné¹⁵. Preto hrá ich vzájomný vzťah kľúčovú úlohu i pri teoretickom vymedzení hospodárskeho vývoja. Koncepcia poňatia hospodárskeho vývoja, spočívajúca na špecifických historických rozdieloch, popiera periodický charakter dlhodobého vývoja. Vyvrátenie teoretickej hypotézy, podľa ktorej dlhodobý vývoj má charakter periodicky opakujúceho sa dlhodobého cyklu, je azda hlavným záverom tejto koncepcie. A to preto, lebo s tým súvisí vymedzenie hlavných prvkov určujúcich hospodársky vývoj.

Alternatívnou k uvedenej koncepcii hospodárskeho vývoja je teoretická koncepcia, podľa ktorej podstatným modelom vývoja kapitalizmu je jeho periodický charakter. A to

predchodcov, je práve chápanie hospodárskeho vývoja ako osobitného procesu, ktorý bol sám vytvorený ekonomickým systémom.“ (Schumpeter, 1987, str. 91)

¹⁴ „Marx rozpoznal oveľa jasnejšie než väčšina jeho súčasníkov obrovskú výrobnú silu kapitalizmu v porovnaní s výrobnou silou predchádzajúcich epoch.“ (Maddison, 1982, str. 8) (zvýraznil I.P.)

¹⁵ V danom prípade, abstraktne povedané, totožnosť a rozdiel, oboje vlastné reálnemu hospodárskemu vývoju, netvoria nezlučiteľné strany ako v prípade formálnej logiky, ktorá ich jednotu neuznáva a preto sa pokúša vysvetľovať dynamické javy (zmenu) prostredníctvom statiky. „Úspešní autori literatúry sa poznajú podľa toho, že vo väčšine svojich románov používajú podobnú dejovú schému, zápletky a postavy, pričom príbeh je vždy iný, alebo by aspoň mal byť“ (Ostrihoňová Aňa, 17.10.2009)

nielen v prípade krátkodobého, ale i dlhodobého vývoja.¹⁶ Táto koncepcia teda neuznáva a tak popiera dvojaký charakter hospodárskeho vývoja, jeho existenciu v realite. Základným prvkom tejto koncepcie, ktorá zovšeobecňuje cyklický charakter krátkodobého vývoja i na dlhodobý vývoj, je ruským ekonómom Kondratievom vypracovaná teória dlhodobých cyklov.¹⁷ Pri jej hodnotení sa v tejto práci opierame najmä o článok „Kondratieff's Theory of Long Cycles“, ktorý napísal Garvy George a je uverejnený v The Review of Economic Statistics, Vol. 25, No. 4) (Nov., 1943), pp.203-220). Tento príspevok je významný tým, že obsahuje zásadné zhodnotenie Kondratievovej teórie dlhodobých cyklov a súčasne vyčerpávajúce zhodnotenie kritických reakcií na Kondratievovu teóriu, ktoré ako prví vypracovali jeho súdobí ruskí ekonómovia. Ďalším príspevkom, o ktorý sa opierame pri vypracovaní tejto práce, je článok „The Theory of the Long Waves: Kondratiev. Trotsky, Mandel“ (New Left Review 1976), ktorý vypracoval Richard B. Day.¹⁸ Tento príspevok je významný tým, že sa zaoberá hlavne analýzou teoretického východiska koncepcie hospodárskeho vývoja, založenej na teórii dlhodobých cyklov, ktorým podľa neho v prípade teórie dlhodobých cyklov je teória rovnováhy.

Vyššie uvedená kritika ruských ekonómov, namierená voči Kondratievovej teórii nespochybňovala existenciu dlhých období, ktoré sa podľa nich odlišovali rozdielnymi mierami rastu a predstavovali určité stupne vývoja, ale popierala samotnú existenciu všeobecnej a cyklickej formy dlhodobého vývoja v realite: „Ruskí Kondratievovi kritici jednomyselne popierali existenciu všeobecného a periodického charakteru u dlhých vln. Ale nikto nespochybňoval tvrdenie, že existujú obdobia odlišnej intenzity rastu u určitých prvkov ekonomickej aktivity, alebo dokonca vo vývoji národnej ekonomiky ako celku. V protiklade ku Kondratievovi väčšina z nich tvrdila, že rozdiely medzi postupnými etapami nie sú len kvantitatívneho, ale tiež kvalitatívneho charakteru. A všetci popierali cyklický charakter procesov skúmaných Kondratievom.“ (Garvy)¹⁹

¹⁶ Podľa Kondratieva dlhodobé fluktuácie hospodárskeho vývoja sa dokonca opakujú pravidelnejšie než krátkodobé fluktuácie hospodárskeho vývoja, známe ako hospodárske cykly (business cycles). Podľa neho „Dĺžka druhých fluktuuje minimálne medzi 7 až 11 rokmi, t.j. 57%. Dĺžka dlhých cyklov fluktuuje medzi 48 a 60 rokmi, t.j. iba 25%“ (Kondratieff and Stolper, 1935, str. 112)

¹⁷ „Kondratiev po prvý raz načrtol jeho teóriu o dlhodobých cykloch (5 – Kondratiev vždy používa výraz „dlhé cykly, nie „dlhé vlny“) v krátkej kapitole štúdie o ekonomických podmienkach počas prvej svetovej vojny a po nej. (6 – N.D. Kondratieff, *Mirovoje khoziaistvo i ego conjunktury vo vremja i posle vojny* (The World economy and its conditions during and after the war), p.242) uverejnenej v r. 1922. Tu Kondratiev ponúkol provizórne datovanie dlhodobých cyklov, zdôrazňujúc ich cyklický charakter. Hypotézu stanovil veľmi obozretne: „Dlhodobé cykly v kapitalistickej ekonomike považujeme iba za pravdepodobné“ (str. 255). Táto hypotéza okamžite vyvolala pozornosť ekonómov Sovietskeho Ruska. Bola diskutovaná vo väčšine recenzií o jeho knihe a vo všeobecnosti bola komentovaná nepriaznivo.“ (Garvy, 1943, str. 203)

¹⁸ Uvedené články sú dostupné na internete.

¹⁹ Od uplatnenia teórie dlhodobých cyklov na charakterizovanie minulého vývoja je už iba malý krôčik k tomu, aby sa opakovanie a periodicitu dlhodobého cyklu stali metódou dlhodobého prognózovania. „V dnešnej dobe ... dobíhá IV. dlhá vlna a pripravuje se rozběh V. dlouhé vlny, která zabere první polovinu příštího – 21. století.“ (Heczko, č. 1/1998, str. 36).

Prijatie cyklických fluktuácií ako určujúcej charakteristiky krátkodobých fluktuácií a súčasne i dlhodobých javov, čiže hospodárskeho vývoja vôbec, má za následok, že podstatu modelu kapitalizmu tvoria cyklické fluktuácie. Ako konštatuje (Day, 1976), „Základným modelom kapitalizmu v Kondratievovej analýze boli jeho cyklické fluktuácie, dlhodobé i krátkodobé.“ V dôsledku toho možno vyjadriť záver, že je možné teoreticky sformulovať dva hraničné spôsoby určenia povahy hospodárskeho vývoja z hľadiska zdroja jeho zmeny. Podľa jedného hospodársky vývoj nemá žiaden vnútorný zdroj jeho pohybu a preto sa tento zdroj nachádza mimo ekonomiky. Podľa druhého zdroj zmien hospodárskeho vývoja je nezávislý a vnútorný:

„Vývojom“ treba preto rozumieť len také zmeny kolobehu hospodárskeho života, ktoré vyvoláva samo hospodárstvo, t.j. len prípadné zmeny hospodárstva, „odkázaného na seba“ a nepoháňaného vonkajšími impulzmi. Keby sa zistilo, že nejestvujú príčiny zmien, ktoré samy vznikajú v hospodárskej oblasti a že fenomén, ktorý v praxi nazývame hospodárskym vývojom, spočíva iba v tom, že sa menia údaje a že sa im hospodárstvo postupne prispôsobuje, mohli by sme povedať, že nejestvuje hospodársky vývoj. Tým by sme rozumeli, že vývoj hospodárstva nie je fenomén, ktorý možno až do jeho najhlbšej podstaty objasniť ekonomicky, a že hospodárstvo, ktoré sa samočinne nevyvíja – je zasahované zmenami okolia, v dôsledku čoho príčiny a aj objasnenia vývoja treba hľadať mimo skupiny faktorov, ktoré v podstate opisuje ekonomická teória.“ (Schumpeter, 1987, str. 191)

Na základe uvedeného možno vysloviť hypotézu, že uznanie vnútorných podmienok za jediný aktívny zdroj hospodárskeho vývoja vedie k zovšeobecneniu cyklickej, čiže opakujúcej sa povahy, pozorovanej na úrovni hospodárskeho cyklu i na dlhodobý hospodársky vývoj. Podľa toho tá istá vlastnosť (opakovanie, prechod tými istými fázami), ktorá je podstatou cyklického, krátkodobého hospodárskeho vývoja, je takisto podstatnou vlastnosťou dlhodobého hospodárskeho vývoja.²⁰ Napríklad podľa Heczka:

„Jedno z nosných vysvetlení cyklického (periodického) charakteru spoločenského vývoje v moderních dejinách lidstva (tj. od roku 1789), a to včetně revolučných cyklů, poskytuje bezesporu teorie dlouhých vln (tzv. dlouhých Kondratěvových hospodářských cyklů), která předpokládá, že každých 50-60 let dochází k zásadnímu obnovení používaných technologií, což vždy vede k významným společenským změnám. Východiskem zde jsou tedy technologické změny – inovace...“ (Heczko, č. 1/1998, str. 35)

²⁰ Z uvedeného možno urobiť záver, že teória dlhodobého cyklu vychádza v podstate zo spoločných vlastností rozmanitých druhov pohybu, a nie ich špecifických rozdielov. Marx v jeho práci, venovanej úvodu do politickej ekonómie (Marx, 1972, str. 38 až 62), upozorňuje, že vyčlenenie spoločného ako podstaty špecifického vedie k zrušeniu historických rozdielov.

4.2. Logika multicyklického ponímania hospodárskeho vývoja

Ako sme uviedli, predmetom pomerne veľkého sporu sa stáva teoretická konštrukcia základnej zložky hospodárskeho vývoja, to jest vysvetľovanie dlhodobého vývoja prostredníctvom cyklu. Pravda, teória sa vždy dostáva do problémov, keď sa veci javia dvojako. Inak to nie je ani v prípade hospodárskeho vývoja. Tento problém by bol jednoduchší, ak by nám realita dovoľovala vychádzať z predpokladu, že oscilácie sú jediná forma, akou sa pohybuje hospodársky vývoj. Hospodársky vývoj by sa potom javil ako vyvolávaný osciláciami. A to osciláciami, existujúcimi v ekonomike, prípadne mimo ekonomiky. Pravda, ak by sme zahrnuli do sféry vplyvu nielen tzv. vnútorné (ekonomické) faktory, ale i vonkajšie faktory, súčasťou ktorých sú neekonomické faktory, teda i politika. Úlohou ekonómie by potom bolo nájsť také faktory (v ekonomike, resp. inde, hlavne v politike), ktoré takéto viac menej periodické opakovania spôsobujú. Zrejme by to mohli byť iba také faktory, ktoré sa samy viac menej periodicky opakujú. Pretože je zrejmé, že iba periodicky opakujúce sa faktory môžu generovať periodicky opakujúce sa javy. To jest boomy a krízy v prípade krátkodobo sa opakujúcich (konjunktúrnych) fluktuácií a vzostupné a zostupné dlhé vlny v prípade dlhodobo sa opakujúcich fluktuácií. Z uvedeného je zrejmé, že vylúčenie neperiodickej vlastnosti z hospodárskeho vývoja vedie nutne k multicyklickému modelu hospodárskeho vývoja, charakterizovanému viacerými dĺžkou líšiacimi sa ekonomickými cyklami, ktoré sa usilujú vysvetliť hospodársky vývoj výlučne periodickými faktormi. Známa je multicyklická koncepcia hospodárskeho vývoja, vypracovaná Schumpeterom. Podobne ako Kondratiev, i Schumpeter navrhuje viacúrovňový systém cyklov, ktorého teoretická konštrukcia spočíva v tom, že na cykle s dlhším trvaním sa navrhujú cykly s kratším trvaním. V dôsledku toho viacero kratších cyklov tvorí jeden dlhší cyklus. Napr. Schumpeterov štvorúrovňový cyklický model má ako základ Kondratievov cyklus s trvaním 54 rokov, zložený z troch kratších cyklov Kuznecova s trvaním 18 rokov, ktoré sú zložené zo šiestich cyklov Juglarových s trvaním 9 rokov, a tie zase z trinástich cyklov Kitchinových trvajúcich 4 roky.²¹ Podľa Maddisona Schumpeterov systém cyklov je trojúrovňový, so základným Kondratievovým cyklom dlhým 50 rokov, ktorý je navrhovaný šiestimi osemročnými až deväťročnými cyklami Juglarovými a tie sú navrhované (každý z nich) tromi 40 mesačnými cyklami Kitchinovými (pozri Maddison, 1991, str. 12,13). Kondratievov

²¹ Bližšiu charakteristiku Kitchinových, Juglarových a Kuznetsových cyklov, ktorá je dostupná na internete pozri napr. vo Wikipedii. Ich podrobnejší popis pozri (Bert de Grood, 2006), ale tiež v (Maddison, 1991).

systém cyklov obsahoval krátke (Kitchinove tri a polročné) cykly, sedem až jedenásť ročné cykly, ktoré nazval stredné, a potom jeho vlastné dlhodobé cykly 48 až 60 ročné. (pozri Kondratiev, Stolper, 1993, str. 105)

Ako vidieť, vo vysvetľovaní hospodárskeho vývoja na báze cyklického systému nehrajú neperiodické alebo čo je v tomto prípade to isté, vonkajšie procesy takú istú úlohu ako vnútorné faktory. Bolo by však nesprávne povedať, že podľa Kondratieva či Schumpetera vonkajšie procesy nehrajú žiadnu úlohu. Nehrajú úlohu príčiny existencie dlhej vlny:

„Bolo poukázané (inými kritikmi), že dlhé vlny – na rozdiel od stredných, ktoré pochádzajú z príčin v rámci kapitalistického systému – sú podmienené kauzálnymi mimo ekonomickými okolnosťami a udalosťami, ako sú 1) zmeny v technike, 2) vojny a revolúcie, 3) začlenenie nových krajín do svetovej ekonomiky, a 4) fluktuácie vo výrobe zlata.

Tieto úvahy sú dôležité. Ale ony sú tiež nesprávne. Ich slabosť spočíva v skutočnosti, že ony obracajú naruby kauzálne spojenia a považujú dôsledok za príčinu, alebo vidia náhodu tam, kde sa my v skutočnosti zaoberáme so zákonom ovládajúcim javy.“ (Kondratieff, Stolper, 1935, str. 112)

V prípade krátkeho obdobia, pokiaľ ide o všeobecné vymedzenie faktorov z hľadiska endogénnosti, je situácia iná. Tu viac menej prevláda zhoda v tom, že jednotlivá kapitalistická ekonomika²² prechádza v podstate klasickým hospodárskym cyklom.²³ Tento cyklus (krátkodobý, pomenovaný ako hospodársky cyklus (business cycle), ako je všeobecne známe, prechádza dvomi základnými fázami. A to fázou rastu, ktorá má počiatok v dolnom bode obratu cyklu a koniec v hornom bode obratu cyklu na jednej strane a fázou poklesu, ktorá má začiatok v hornom bode obratu cyklu a koniec v dolnom bode obratu cyklu na druhej strane.²⁴

Podstata kritiky Kondratievovej teórie, vysvetľujúcej dlhodobý vývoj dlhodobými fluktuáciami, spočíva v tom, že tú istú taxonómiu krátkodobého cyklu - to jest členenie hospodárskeho vývoja na fázu vzostupu a fázu zostupu (ktoré fázy na rozdiel od krátkodobého cyklu majú v prípade Kondratieva, zdá sa, rovnakú dĺžku), ďalej dolný a horný bod obratu atď.) - zovšeobecňuje i na dlhodobý vývoj. To znamená, že kľúčovými prvkami jeho teoretickej konštrukcie dlhodobého vývoja sú fázy hospodárskeho vývoja a nie etapy.

²² Nerovnomerný charakter predmetného ekonomického vývoja spôsobuje, že časti svetovej ekonomiky sa nachádzajú v rozdielnych a nie v rovnakých fázach klasického ekonomického cyklu. Ukazuje sa tak, že tu realita sama vyvracia pokusy zovšeobecniť cyklus z jednotlivého na celok vo forme spoločného, jedného a toho istého cyklu, podľa ktorého všetky časti svetovej ekonomiky sa nachádzajú v jednej a tej istej fáze krátkodobého alebo dlhodobého cyklu.

²³ V prípade klasického krátkodobého cyklu, ako bolo už povedané, nie je predmetom teoretického sporu opakujúce sa prechádzanie vývoja určitými fázami, ale teórie sa líšia z hľadiska príčiny tohto opakovania.

²⁴ Tieto všeobecné fázy (vzostup a zostup alebo boom a kríza) sa v prípade krátkodobého cyklu (business cycle) skladajú z dvoch elementárnych fáz. Vzostup sa skladá z oživenia (rastu od dna po priemer) a boomu (rastu od priemeru po vrchol) a zostup sa skladá z recesie (klesania od vrcholu po priemer) a depresie (klesania od priemeru po dno).

Tento rozdiel medzi fázami a etapami možno pokladať za základný v prípade týchto alternatívnych koncepcií hospodárskeho vývoja.

Čo však núti prijať túto hypotézu, že základnou charakteristikou dlhodobého vývoja je periodický cyklus? Odpoveď na túto otázku nachádzame v tom, že Kondratiev vychádza v jeho teórii dlhodobého cyklu z toho, že určujúcou tendenciou hospodárskeho vývoja kapitalistickej ekonomiky je tendencia k rovnováhe.²⁵ A to bez ohľadu na to, či ide o krátke alebo dlhé obdobie. V dôsledku tohto teoretického východiska podstatným obsahom tohto dlhodobého vývoja sú podľa neho fázy, ktorých charakteristikou je porušovanie rovnováhy na jednej strane a obnova rovnováhy na druhej strane:

„V jej najvšeobecnejšej forme podstata ekonomickej krízy spočíva v skutočnosti, že oddelené národné ekonomiky krajín a svetová ekonomika ako celok, vzaté ako pohybujúci sa systém prvkov, stráca svoju rovnováhu a uskutočňuje akútny, bolestivý proces prechodu k podmienke novej pohyblivej rovnováhy. Z ekonomického hľadiska kríza je vždy iba naliehavý a bolestivý proces odstraňovania disparít, ktoré vznikajú v štruktúre národnej ekonomiky a ktoré ničia rovnováhu jej prvkov. [Kríza] je proces nastolenia novej rovnováhy medzi týmito prvkami namiesto rovnováhy, ktorá sa rozpadla.“ (Kondratiev, *Mirovoe khozyaistvo i evo konyunktury vo vremya i posle voyny*, Vologda 1922, p. 191, citované podľa (Day, 1976)).²⁶

Uvedené možno interpretovať, že príčinami krízy sú také faktory, ktoré porušujú rovnováhu a nachádzajú sa v ekonomike.²⁷

Krátkodobá a dlhodobá rovnováha, čiže všeobecná teória rovnováhy, podľa ktorej úrovne ekonomických javov sa nachádzajú mimo krivky rovnováhy, a teda sa po nej nepohybujú, si vynucuje rozlišovať mechanizmy jej porušenia a obnovy v krátkom i dlhom období. V prípade krátkodobých cyklov to znamená, že je podstatné zdôvodniť nie vzostup vzatý osebe a zostup vzatý osebe, to jest jednotlivé fázy cyklu vzaté oddelene. Namiesto toho je podstatné zdôvodniť postupnosť týchto fáz, ich vzájomné striedanie, prechod z jednej fázy do druhej, uskutočňovaný v rámci cyklu, ako i opakovanie cyklu. To znamená, že

²⁵ Príčinnú súvislosť medzi teóriou rovnováhy na jednej strane a Kondratievovou teóriou dlhodobého cyklu na druhej strane ako určujúcu vyzdvihuje a súčasne túto súvislosť analyzuje (Day, 1976) a i (Garvy, 1943).

²⁶ Za pozornosť stojí tiež Kondratievovo určenie krízy ako štruktúrnej a vznikajúcej v národnej ekonomike. Zdá sa, akoby Kondratiev predpokladal pri formulovaní jeho teórie dlhodobého cyklu nie nerovnomerný vývoj svetovej ekonomiky, ale jej rovnomerný vývoj. Podobne i Schumpeter „nerobí rozdiel medzi vedúcou krajinou a ostatnými, ale tvrdí ako keby boli všetky pôsobiace na rovnakej úrovni z hľadiska úrovne produktivity a technologických možností. Preto sa očakáva, že jeho vlny inovácií ovplyvnia všetky krajiny súčasne.“ (Maddison, 1991, str. 13)

²⁷ Mohli by sme povedať, že podľa Kondratieva a Schumpetera cyklický vývoj nie je spôsobovaný politickými faktormi, ale iba ekonomickými faktormi. Schumpeter (podľa interpretácie autora tejto práce) pokladal vývoj hospodárstva za fenomén, „ktorý možno až do jeho najhlbšej podstaty objasniť ekonomicky.“ Ak by to tak nebolo, potom podľa neho „objasnenia vývoja treba hľadať mimo skupiny faktorov, ktoré v podstate opisuje ekonomická teória“ (Schumpeter, 1987, str. 191), čiže mimo predmetu ekonomickej teórie.

hospodársky cyklus musí mať vlastnosti charakteristické pre „vývoj“. To jest, prechod medzi fázami cyklu (vo vnútri cyklu) a prechod medzi cyklami, musia tieto fázy byť schopné uskutočňovať samy, čiže v podstate samočinne. Ak by sa tento pohyb nevyznačoval vlastnosťami samovývoja, v tom prípade by sa kapitalistická ekonomika nevyznačovala hospodárskym vývojom, ale by išlo iba o proces „prispôsobovania“.²⁸

Z uvedeného je zrejmé, že prístup teórie dlhých vln k hospodárskemu vývoju s jej východiskom, založeným na teórii rovnováhy, prirodzene uprednostňuje nie špecifické rozdiely medzi jednotlivými cyklami alebo rozdiely medzi ich relatívne homogénnymi zhlukmi. Namiesto toho táto teória skôr vyzdvihuje hlavne schopnosť relatívneho samovývoja, schopnosť zmeny, ktorou sa vyznačuje trhový mechanizmus od jeho vzniku.

Podľa Schumpetera kľúčovou vlastnosťou takéhoto samočinného mechanizmu je „tvorivá deštrukcia“, ktorá je predovšetkým procesom obnovy rovnováhy, porušenej vnútornými faktormi. Avšak vyzdvihnutie spoločného ako určujúceho hospodársky vývoj je zrejme možné iba za cenu, ak prehliadame existujúce rozdiely. Za tohto predpokladu sa potom javí hospodársky vývoj výlučne ako prechod z fázy porušenia ekonomickej rovnováhy (z boomu) do fázy jej obnovy (uskutočňovanej krízou), po ktorom nasleduje opätovné porušenie rovnováhy rastovými procesmi, atď. Problémom tu nie je vysvetliť postupnosť jednotlivých a jedinečných historických období, ale existenciu samovývoja, vlastnosť, ktorou sa vyznačuje ekonomika.

Logika, ktorou sa riadi teória dlhodobého cyklu, sa teda zdá byť nasledovná. Kľúčom k riešeniu je rozlíšenie medzi endogénnym a exogénnym na jednej strane a vývojom a prispôbovaním na druhej strane. Pojmy endogénne alebo vnútorné a exogénne alebo vonkajšie používajú teoretici dlhej vlny na rozlíšenie ekonomiky od sféry, nachádzajúcej sa mimo ekonomiky (najmä od politiky a od náhody). Z doterajšieho je zrejmé, že podľa Kondratievovej, a azda i Schumpeterovej, teórie dlhodobého cyklu, môžu ako jeho príčina vystupovať iba ekonomické faktory a nie politické faktory, či azda všeobecnejšie, tie faktory, ktoré sa nachádzajú „mimo skupiny faktorov, ktoré v podstate opisuje ekonomická teória“ (Schumpeter, 1987, s. 192). Z toho vyplýva, že v prípade teórie dlhodobého cyklu politika vo vzťahu k ekonomike nie že nehrá žiadnu úlohu, ale nehrá aktívnu úlohu. Ak použijeme Schumpeterovo rozlišovanie medzi vývojom a prispôbovaním vo vzťahu ekonomiky a politiky, potom môžeme vysloviť záver, že v rámci ich vzťahu ekonomika patrí k fenoménom, ktoré sa vyznačujú vývojom a politika patrí k fenoménom, ktoré sa vyznačujú

²⁸ „Za proces vývoja sa tu nepokladá ani obyčajný rast hospodárstva, prejavujúci sa v prírastku obyvateľstva a bohatstva, pretože nevyvoláva nijaké kvalitatívne nové javy, ale iba procesy prispôsobovania.“ (Schumpeter, 1987, s. 192)

prispôsobovaním.²⁹ Inak povedané, v tomto vzťahu iba ekonomika sa vyznačuje vlastnosťou zmeny, a preto zmeny v ekonomike (teda krátkodobý i dlhodobý hospodársky vývoj, ktoré oba sú nepochybne jej vnútornou zmenou), sú vysvetliteľné iba vnútornými zmenami, čiže ekonomickými príčinami. Pokiaľ nastávajú zmeny v politike, tieto zmeny nie sú generované ich vlastnými zmenami, ale z hľadiska nej iba vonkajšími zmenami. Zmeny v politike sú vyvolané zmenami, ktoré majú svoj pôvod v ekonomike.³⁰ Pasívna rola politiky sa teda prejavuje v tomto vzťahu v tom, že nevystupuje ako príčina zmeny v ekonomike, ale iba ako prispôsobovanie sa alebo ako prejav zmeny v ekonomike. Možno teda konštatovať, že podľa teórie dlhodobého cyklu politika vo vzťahu k ekonomike sa nevyznačuje samostatným vývojom. Samostatným, nepodmieneným vývojom sa tu, čiže v jej vzťahu k politike, vyznačuje iba ekonomika. „Okrem toho, že tvrdíme, že dlhé vlny existujú v realite a popierame, že vznikajú z náhodných príčin, sme tiež toho názoru, že dlhé vlny vznikajú z príčin, ktoré sú vlastné podstate kapitalistickej ekonomiky.“ (Kondratieff, Stolper, 1935, str. 115; pozri tiež kapitolu XII. The nature of long waves)

Teoretické východisko dlhodobého cyklu, ktorým je teória rovnováhy, dovoľuje založiť prechod z jednej fázy cyklu do druhej takým spôsobom, že jedna fáza prechádza v druhú a pritom vychádzajú iba z ich vzájomného vzťahu. Čiže pohyby vo vnútri cyklu i opakovanie cyklu, sú zabezpečované vnútorne, vnútornými zmenami a nie vonkajšími zmenami. Kríza hrá v teórii dlhej vlny aktívnu rolu. Obnovuje rovnováhu vo forme „tvorivej deštrukcie“. Tento fakt vysvetľuje, prečo Schumpeter pokladá krízu za tvorivú deštrukciu. Totiž kríza, čiže deštrukcia je tvorivá preto, lebo vytvára podmienky pre obnovu alebo založenie rastu. To tiež vysvetľuje, ako hovorí Maddison, prečo „Dokonca katastrofické udalosti v rokoch 1929-33 Schumpeterom nepohli. Považoval totiž depresiu za proces tvorivej deštrukcie.“ (Maddison, 1982, str. 12).

I Kondratiev, podobne ako Schumpeter, charakterizuje dlhodobý vývoj ako striedanie dlhšie trvajúcich fáz, podobných krátkodobému cyklu, všíma sa teda rytmickú, opakujúcu sa vlastnosť, ktorá charakterizuje vývoj nie rozdielnymi vývojovými stupňami, ale skôr opakovaným návratom cyklického vývoja, periodickým striedaním dvoch elementárnych fáz,

²⁹ Samozrejme, podobne ako Schumpeter, i Kondratiev sa zaoberá členením vývoja. Avšak jeho členenie je iné než členenie, ktoré robí Schumpeter. U Kondratieva hrá kľúčovú rolu členenie na reverzibilné (zvrtné) a ireverzibilné (nezvrtné) procesy. Prvé sú procesy „podobné vlnám“ alebo „fluktuujúce“ procesy, ktoré striedajú ich smer (vzostup a zostup, prípadne stagnáciu) a druhé procesy sú podobné sekulárnemu trendu, ktorý má ten istý, čiže jediný smer. Kondratiev reverzibilné procesy potom ďalej člení na pravidelné a nepravidelné. Tieto pravidelné procesy potom člení na sezónne a cyklické, na báze ktorých podobne ako Schumpeter rozvíja jeho teóriu hospodárskeho vývoja vo forme multi-cyklov. Bližšie pozri (Kondratieff, 1925, str. 575-583)

³⁰ „Kondratiev považoval Trotského „vonkajšie podmienky“ za pasívne prejavy dlhodobého cyklu samotného, a nie za šoky kapitalistického systému, vychádzajúce zvonku (v pojmovom alebo geografickom zmysle).“ (Day, 1976)

konjunktúry a krízy. A to tak v prípade dlhodobého vývoja ako i v prípade krátkodobého vývoja. Napríklad existujúce prognózy, vypracované na báze dlhých vln alebo čo je to isté, dlhých cyklov, vychádzajú z periodickej, rytmickej, opakujúcej povahy hospodárskeho vývoja. „Ekonomovia všeobecne uprednostňujú vnútorné a systémové vysvetlenia rastu a neradi dávajú „exogénnym“ udalostiam hlavný význam.“ (Maddison, 1982, str. 13).

„Ale kapitalizmus necharakterizuje len periodický návrat cyklov, lebo potom to, čo prebieha, by bolo iba opakovaním a nie dynamický vývoj.“ (Trotsky, 1923). Ukazuje sa, že kým teória rovnováhy v prípade Kondratievovského stredného cyklu sa ukázala ako plodná, začína sa lámať vtedy, ak sa aplikuje na dlhodobý vývoj.

4.2.1. Poznámka o cyklických výkyvoch a meniacom sa charaktere hospodárskeho cyklu počas dlhodobého vývoja

Ako je známe, v prípade premennej veličiny pomer súčtu odchýlok jej nadpriemerných individuálnych hodnôt od aritmetického priemeru sa vždy rovná súčtu odchýlok jej podpriemerných individuálnych hodnôt od aritmetického priemeru. Pretože v tejto teoretickej konštrukcie sa suma kladných a záporných odchýlok pozorovanej (empirickej) veličiny od jej aritmetického priemeru³¹ vždy navzájom rovnajú, pomer súčtu odchýlok nad priemerom k súčtu odchýlok pod priemerom nie je väčší alebo menší ako jedna, ale je rovný jednej.

Avšak už analýza jednoduchého pohybu a teda i kvantitatívneho vývoja ekonomických javov ukazuje, že jeho protikladné pohyby sa nikdy nerovnajú a teda sa navzájom nerušia. Každý kvantitatívny pohyb ekonomického ukazovateľa, napríklad, hrubého domáceho produktu, pozorovaný v celku, v jeho súhrne, hoci sa javí ako homogénny, to jest iba ako rastúci, alebo len stagnujúci, či len klesajúci, vždy je súhrnným výsledkom dvoch foriem pohybu (rastu a poklesu), ktoré majú rozdielnú silu.

Takýmto je i prípad hospodárskeho cyklu. Pomer výkyvov veličín počas vzostupnej fázy tohto cyklu k ich výkyvom počas zostupnej fázy cyklu nie je nemennou veličinou. Preto i charakter cyklu, týmto pomerom vyjadrený, nezostáva nezmenený ako je to v prípade pomeru súčtu kladných a záporných odchýlok od aritmetického priemeru, ktorý napriek ich zmenám zostáva vždy rovný jednej.

³¹ „Je to priemer, ktorý sa javí ako vonkajšia abstrakcia, pokiaľ sa vypočítava ako priemerné číslo za určité obdobie; tento priemer je však veľmi reálny, ak sa zároveň pochopí ako hnacia sila a hybný princíp výkyvov, ktorými ceny tovarov prechádzajú za určité obdobie.“ (Marx, 1972, str. 89)

Počas jedného dlhého obdobia, môžu byť boomy na rozdiel od kríz veľmi výrazné, vyznačujúce sa vysokým rastom výroby a zamestnanosti. Fáza boomu je výrazne dlhšia a fáza zostupu hospodárskeho cyklu je veľmi krátka, a často nadobúda iba formu spomalenia rastu, ktoré neprerastá do depresie. Hospodársky vývoj počas tohto dlhého obdobia, ktorý sa vyvíja v súlade s týmito krátkodobými cyklami, nadobúda formu etapy hospodárskeho vývoja často označovanú ako „hospodársky zázrak“ alebo obdobie „zlatého veku“.

V inom dlhom období, ktorého dĺžka vôbec nemusí byť rovnaká ako v prípade uvedeného „hospodárskeho zázraku“, môžu pomery boomov ku krízam v rámci jednotlivých cyklov viac menej slabnúť. V súlade s týmto ich pomerom výsledný hospodársky vývoj nie je taký výrazný a môže dokonca i stagnovať.

V obdobiach zostupu rytmus boomu a krízy je opäť iný a odlišný od ich rytmu počas vyššie uvedených dvoch období hospodárskeho vývoja. Počas tohto obdobia boom nie je výrazný. V rámci jednotlivých cyklov sa stáva namiesto boomu výrazným absolútny pokles. Počas tohto obdobia forma hospodárskeho vývoja nadobúda formu klesajúcej výroby a klesajúcej zamestnanosti. Sú to obdobia, ktoré dostali názov „Veľká depresia“.

Samozrejme, tým nie je povedané, že môžu existovať iba tri typy homogénnych skupín hospodárskych cyklov, ktoré sú charakterizované len uvedenými tromi pomermi medzi boomami a krízami. Alebo dokonca iba dva typy ich homogénnych skupín, ako je to spravidla v prípade teórie dlhej vlny, ktorá v podstate poníma historický vývoj kapitalistickej ekonomiky ako opakovanie striedajúcich sa dvoch fáz dlhej vlny, vzostupu a poklesu, tvoriacich jeden cyklus.³²

Prečo treba teda rozlišovať v hospodárskom vývoji okrem fáz cyklu i etapy? Preto, lebo ekonomická dynamika sa neskladá iba z oscilovania okolo úrovne (to jest odchýlok od rovnováhy), ktorá sa nemení: „Napriek uznaniu existencie dlhých vln nikto nie je, samozrejme, oprávnený veriť tomu, že ekonomická dynamika obsahuje iba fluktuácie okolo určitej úrovne.“ (Kondratieff, 1935, str. 115)

Ekonomická dynamika obsahuje okrem oscilácií okolo úrovne i zmenu samotnej úrovne, ktorá sa v ich kombinácii prejavuje ako zmena sklonu samotných oscilácií. Avšak na vyjadrenie vývoja priemeru empirických veličín musíme použiť inú metodológiu než je metodológia, ktorá sa používa na vyjadrenie odchýlok empirických veličín od ich priemeru.

³² Pozri napr. (Šik,1991), podkapitola 1.1 Dlhá vlna od roku 1950 ako pozadie krátkodobých cyklov). Táto práca, zaoberajúca sa okrem iného súvislosťou medzi krátkodobým cyklom a dlhou vlnou, rozlišuje vo vývoji hospodárstva NSR od roku 1950 dlhú vlnu s dvomi rozdielnymi fázami vývoja, a to fázu rastu a poklesu. Podľa neho: „Podstatné rozdiely medzi oboma etapami spočívajú predovšetkým v rozdielnom tempe rastu hrubej spoločenskej výroby, produktivity kapitálu, celkovej produktivity a v miere zisku.“ (Šik,1991, str. 9)

Ak definujeme dynamiku hospodárskeho vývoja ako odchýlky od trendu, musíme do nej začleniť i vývoj tohto trendu. Avšak ten neprebíha podľa jednej a tej istej neprerušovanej trendovej čiary: „Prostredníctvom použitia jeho termínu „dlhodobý cyklus“, Kondratiev implicitne vyslovil hypotézu, že základný trend kapitalistického vývoja mohol byť zobrazený buď priamkou alebo hladkou krivkou, ktorou mohli byť merané dlhodobé cykly. Inými slovami, dlhodobý pohyb rovnováhy kapitalizmu podľa predpokladu bol v súlade s jednoduchou rovnicou, kým Trotského pojem špecifického vývoja implikoval trend, rozdelený na nespojité obdobia, každé reprezentované odlišnou čiarou s odlišným sklonom.“ (Day, 1976)

Graf, znázorňujúci konjunktúrne (cyklickú) krivku dlhodobého vývoja, ďalej Trotského segmentovanú, nespojitú krivku „pohyblivej rovnováhy“ a Kondratievovu trendovú čiaru, je uvedený v Prílohe 1. Z grafu je zrejmé, že na ňom zobrazené odchýlky od rovnováhy sú rozdielneho druhu. Avšak nie preto, že by sa použili rozdielne empirické (konjunktúrne) krivky. Ale preto, že trendové čiary, vyjadrujúce dlhodobú rovnováhu, sú odlišné. V prvom prípade je to jedna, neprerušovaná hladká čiara (parabola) a v druhom prípade viaceré, prerušované lineárne čiary.

Z uvedeného vyplýva, že počas dlhodobého vývoja sa rytmus krátkodobého cyklu mení. Preto krátkodobé cykly (business cycles) netvoria súvislý a homogénny celok, ktorý by bol zložený z cyklov s nemeniacim sa rytmom, ale rozčleňujú historický vývoj do homogénnych skupín. V rámci jednej skupiny cyklov (jedného obdobia) rytmus krátkeho cyklu je rýchlejší, v inej skupine je pomalší alebo stagnuje, či dokonca klesá. Rytmus krátkeho cyklu sa počas dlhých období mení. Ukazuje sa teda, že pri dynamike vývoja musíme vziať do úvahy nielen odchýlky v úrovniach ekonomických veličín, ale i zmeny v úrovniach týchto veličín. Otázka potom znie: čo spôsobuje tieto zmeny v úrovniach?

4.3. Faktory periodického a neperiodického hospodárskeho vývoja (endogénne a exogénne faktory hospodárskeho vývoja)

Rozčlenenie hospodárskeho vývoja na jeho periodickú a neperiodickú zložku na jednej strane a určenie ich faktorov na druhej strane tvorí nielen jadro kritickej diskusie o teóriách dlhodobého cyklu, ale tiež tvorí jadro teórií ekonomických kríz a teórií hospodárskeho vývoja. Riešenie otázky endogénnosti a exogénnosti faktorov hospodárskeho vývoja závisí totiž v prvom rade od toho, aké zložky má dynamika hospodárskeho vývoja.

Nanešťastie, skutočnosť ani v tomto prípade nie je jednoznačná a ukazuje sa dvojako, tak ako netopier, raz ako myš a inokedy ako vták. Preto riešenie uvedenej kľúčovej otázky tiež závisí od použitej teórie alebo metodológie, či dokonca ideológie. Riešenie tejto otázky by bolo jednoduché vtedy, ak by tieto reflexie vo vzťahu ku skutočnosti boli nesamostatné. V tom prípade by totiž riešenie bolo jednoznačné a zabezpečovala by ho skutočnosť sama. Pretože však vývoj teórie, metodológie, politiky či ideológie je vo vzťahu ku skutočnosti relatívne samostatný, preto ich zhoda so skutočnosťou v žiadnom prípade nie je zaručená samotnou skutočnosťou. Táto relatívna samostatnosť teoretickej a inej reprodukcie skutočnosti myslením môže dokonca spôsobiť, že sa teória zaoberá nielen tým, čo existuje v skutočnosti, ale i tým, čo nie je a napriek tomu to pokladá za skutočné. Pravda, takáto kritika nie je v ekonomickej teórii neznáma.³³ Nevyhla sa jej ani teória dlhého cyklu alebo vlny.

V našom prípade, kde sa zaoberáme teóriou hospodárskeho vývoja, sa ukazuje, že riešenie uvedenej otázky je závislé od vzájomného postavenia ekonomiky na jednej strane a politiky vrátane náhody (všeobecne povedané vonkajších podmienok) na druhej strane. To jest od toho, ktorá strana v tomto vzťahu hrá aktívnu alebo pasívnu úlohu. Odpoveď preto bude iná, ak v tomto vzťahu hrá aktívnu úlohu iba ekonomika. V tom prípade politika a náhoda hrajú iba pasívnu úlohu a ako také síce môžu vplývať na ekonomiku, ale tieto vonkajšie podmienky sa nevyznačujú vlastnosťou samostatného vývoja vo vzťahu k ekonomike, a preto nemôžu voči nej zohrávať úlohu faktora, určujúceho dlhé cykly alebo vlny.

Pretože Kondratiev (podobne ako Schumpeter) pokladá za aktívnu vo vzťahu ekonomiky a vonkajších podmienok iba ekonomiku (pozri (Kondratiev, 1935), kapitolu XI, Empirické charakteristiky), a súčasne jeho úlohou je objaviť zákon ovládajúci ekonomické javy,³⁴ nemôže pripustiť, že „dlhé vlny – na rozdiel od stredných, ktoré pochádzajú z príčin v rámci kapitalistického systému – sú podmienené kauzálnymi mimo ekonomickými okolnosťami a udalosťami“ (Kondratiev, 1935, str. 112). Úvahy, podľa ktorých dlhodobé vlny sú určované vonkajšími podmienkami, ako hovorí „... sú dôležité. Ale ony sú tiež nesprávne. Ich slabosť spočíva v skutočnosti, že obracajú naruby kauzálne spojenia a považujú dôsledok za príčinu, lebo vidia náhodu tam, kde sa my v skutočnosti zaoberáme so zákonom ovládajúcim javy.“ (Kondratiev, 1935, str. 112). Podľa Kondratieva je teda nemožné, aby

³³ Pozri napríklad (Šik, 1991, str. 84), kde v súvislosti s hodnotením Keynesovej teórie konštatuje, že: „Keynes sa v mnohom mýli. Teória klesajúceho sklonu k spotrebe nie je dodnes totožná s realitou.“

³⁴ „... veríme, že sme zdôvodnili naše vyjadrenie, že dlhé vlny, ak vôbec existujú, sú veľmi dôležitým a podstatným faktorom v ekonomickom vývoji, faktorom, ktorého účinky možno nájsť vo všetkých hlavných oblastiach spoločenského a ekonomického života.“ (Kondratieff, 1935, str. 115)

o zákone ekonomických javov, vyznačujúcim sa takou ohromnou silou, rozhodovala náhoda alebo vonkajšie okolnosti, namiesto toho, aby tento zákon vyvierať zo samého vnútra ekonomiky.

Riešenie tohto problému, ako bolo povedané, vidíme v relatívne samostatnom vývoji politiky (vonkajších podmienok) vo vzťahu k ekonomike. Nachádzame ho v zlučiteľnosti relatívne samostatného vývoja vonkajších podmienok s vývojom ekonomiky. To jest, že ich samostatnosť vývoja nevylučuje pôsobenie ekonomiky ako príčiny vo vzťahu k vonkajším podmienkam. Z toho vyplývajúca aktívna rola vonkajších podmienok vo vzťahu k ekonomike má za následok, že ekonomika sa mení nielen v dôsledku jej vlastných faktorov, ale i vonkajších faktorov. Aktívna úloha vnútorného, ktorá sa prejavuje v schopnosti meniť vonkajšie podmienky, nevylučuje aktívnu úlohu vonkajšieho vo vývoji ekonomiky. Lebo to, čo sa javí ako závislé, môže sa osamostatniť, a to čo je osamostatnené, môže sa stať závislým. Napríklad je všeobecne známe, že ekonomické prvky, ktoré sa spočiatku javili v ich pôvodnej forme ako nesamostatné, sa postupne osamostatnili a začali hrať podstatnú úlohu.

V prípade teórie dlhého cyklu je to však inak. Len jedna zo strán hrá aktívnu úlohu. A to ekonomika. Z toho potom vyplýva, že dynamický vývoj je odrazom výlučne vnútorných protirečení. Preto nie je dvojaký, ale má v podstate iba cyklickú zložku, viažucu sa na vnútorné ekonomické podmienky. Pretože v tomto prípade ekonomika je aktívna a vonkajšie podmienky pasívne, nemôže byť dlhá vlna výrazom vonkajších podmienok, ale naopak, vonkajšie podmienky môžu byť iba výrazom dlhej vlny. Všetky body obratu hospodárskeho vývoja, krátkodobého vo forme malých a stredných cyklov, a dlhodobého vo forme Kondratievových dlhých cyklov, sú v tomto prípade regulované vnútornými podmienkami a prísny rytmom ich opakovaného návratu vo forme cyklu.

Ak pripustíme aktívnu úlohu vonkajších podmienok vo vzťahu k ekonomike a ponecháme aktívnu úlohu i ekonomike, situácia sa od základu mení. Okrem bodov obratu charakteristického pre klasický cyklus sa tu objavujú body obratu rozčleňujúce históriu do neopakovateľných období. Tieto body obratu kapitalistického vývoja „sú regulované vonkajšími podmienkami a relatívnou autonómiou nadstavbových fenoménov. Preto sú nepredvídateľné čo do charakteru a žiadna ich automatická periodicitá nie je možná.“ (Day, 1976)

Na jednej strane existencia tohto relatívne samostatného faktora predpokladá okrem periodickej i neperiodickú zložku hospodárskeho vývoja a na druhej strane neperiodický charakter hospodárskeho vývoja predpokladá existenciu faktora, ktorý sa vyznačuje relatívnou samostatnosťou v jeho vývoji vo vzťahu k ekonomike. Relatívna samostatnosť

vonkajších podmienok vo formovaní hospodárskeho vývoja teda spôsobuje, že hospodársky vývoj obsahuje zložku, ktorá nie je produktom automatiky trhu, ale namiesto toho má v pomere k trhu autonómny (t.j. neperiodický alebo necyklický) charakter. Absencia periodicity u necyklickej zložky hospodárskeho vývoja spôsobuje, že túto zložku nemožno určiť prostredníctvom periodicity, to jest na báze zákona, pôsobiaceho vo forme dlhého cyklu alebo dlhej vlny.

Aktivita vonkajších podmienok nám teda dovoľuje rozlíšiť formu vývoja ekonomiky, ktorá je nielen určená vnútornými faktormi, ale i formu vývoja, ktorá je určená z hľadiska ekonomiky relatívne samostatnými vonkajšími faktormi, to jest faktormi, ktoré sú od ekonomiky relatívne nezávislé. Umožňuje nám to rozlíšiť periodickú a neperiodickú formu vývoja. Súčasne však, zjednodušene povedané, otvára priestor nielen pre úlohu odchýlok od priemeru v celkovom vývoji ekonomických veličín, ale i priestor pre úlohu vývoja úrovne v celkovom vývoji ekonomických veličín. To znamená možnosť interpretovať hospodársky vývoj prostredníctvom rozdielných stupňov vývoja.³⁵ To ďalej znamená, že „body obratu a po nich nasledujúce obdobia trendu, ktoré nepopierateľne existujú vo vývoji kapitalizmu, nemôžu byť považované za prejavy nejakého druhu dlhej vlny alebo cyklu; namiesto toho sú to špecifické, historické udalosti, každá z ktorých je charakterizovaná jej špecifickými vlastnosťami. Úlohou spoločenskej vedy je teda skúmať skutočnú historickú dynamiku ekonomického systému – bez snahy zviazať ju všeobecným modelom dlhodobých cyklických výkyvov.“ (Eklund Klas, 1980), abstrakt)

Teória viacnásobného cyklu, redukujúca formu vývoja na cyklickú, všetko uvedené ponecháva stranou. Táto redukcia totiž núti teóriu dlhého cyklu zamerať sa výlučne na odchýlky od trendu alebo od priemeru ako jedínú formu hospodárskeho vývoja. Nejde len o to, že v tomto prípade sa redukuje dynamická zložka na odchýlku od priemeru, ktorá sa potom javí ako zložená z viacerých nezávislých odchýlok, ktorých počet je určený počtom cyklov multicyklického modelu.³⁶ Zdá sa nám tiež, že redukovanie hospodárskeho vývoja na jeho cyklickú formu vedie nutne k skúmaniu spoločných určení, platných pre rozdielne stupne vývoja, čiže k pokusu vysvetľovať jedinečnú a neopakovateľnú dynamiku hospodárskeho

³⁵ Prehľad prvej diskusie k týmto otázkam pozri v (Day, 1976) a charakterizovanie stavu súčasnej diskusie o dlhej vlne v (Bert de Groot, 2006). Spracovanie diskusie o dlhej vlne je tiež obsahom práce (Maddison, 1991) a (Eklund Klas, 1980), za ktorú máme k dispozícii iba abstrakt.

³⁶ „Výsledok diskusie o dlhej vlne je doposiaľ neuspokojivý ... Hlavný záver z tejto diskusie je, že súčasný prístup k dlhým vlnám nefunguje, že teória sa nachádza v slepej uličke a že je nutný odlišný prístup.“ ... „Ako sľubná alternatíva (k modelom s jedným cyklom – I.P.) bol zistený prístup viacerých cyklov.“ ... „Objavili sme cykly s dĺžkami 5, 13, 24, 34 a 61 rokov.“ (Bert de Groot, 2006, str. 156)

vývoja prostredníctvom statiky.³⁷ A to napriek tomu, že takýto prístup je predmetom Kondratievovej kritiky (pozri (Kondratiev, 1925), ktorý článok sa zaoberá problematikou statiky a dynamiky v ekonomike a v ekonomickej teórii). Tento statický prístup k dynamike dokazuje tiež podľa nás jeho poňatie dlhej vlny ako zákona hospodárskeho vývoja, ktorý má charakter pravidelnosti: „... *dynamická koncepcia uvažuje o ekonomických fenoménoch v procese zmien ich prvkov a vo vzájomných vzťahoch ich prvkov v čase* a usiluje sa objaviť pravidelnosti v rozvoji týchto zmien.“ (Kondratiev, 1925, str. 577). Uvedenú citáciu interpretujeme tak, že zákonom meniacich sa javov, ktorým je v tomto prípade dlhý cyklus, je pravidelné opakovanie, niečo čo je stále napriek zmenám, čo napriek týmto zmenám sa uchováva, zostáva to isté.

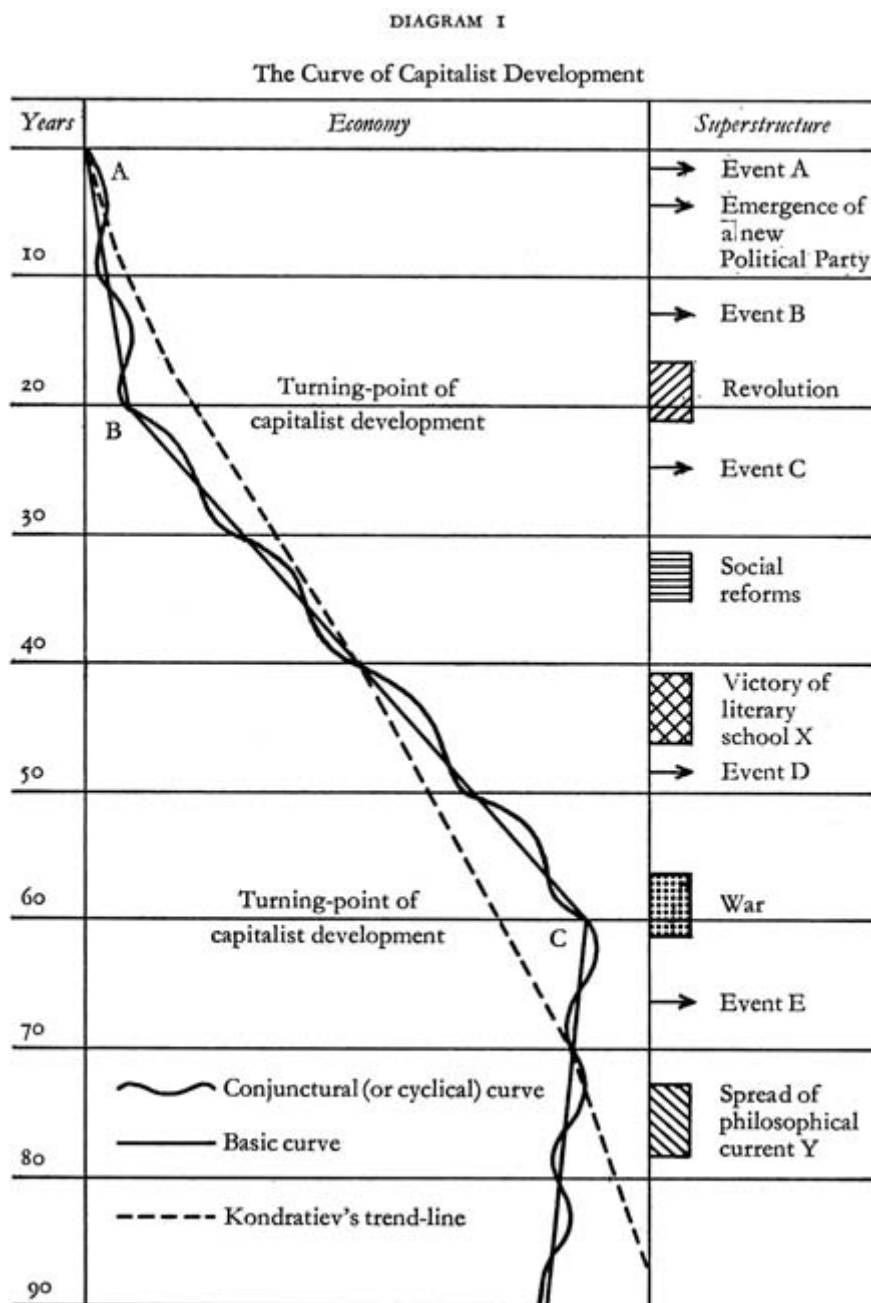
³⁷ „Všetky stupne výroby majú spoločné určenia, ktoré myslenie fixuje ako všeobecné; ale takzvané *všeobecné podmienky* každej výrobnej činnosti nie sú nič iné ako tieto abstraktné momenty, ktorými nemožno pochopiť nijaký skutočný historický stupeň výroby“. (Marx, 1972, str. 43)

5. Záver

Súčasná zložitá ekonomická a politická situácia vo svetovej ekonomike opäť prebudila záujem o ekonomické teórie kríz. Dlhodobejším cieľom autora tohto predmetného príspevku je pokúsiť sa prispieť k zhodnoteniu týchto teórií najmä z hľadiska toho, do akej miery odrážajú alebo sú v rozpore s ich vlastným predmetom. Počas riešenia tejto problematiky sa však ukázala ako prvá potreba skúmať tieto teórie v úzkej súvislosti s teóriami hospodárskeho vývoja. Preto má táto práca charakter úvodu do uvedenej problematiky. Hlbšie skúmanie tejto súvislosti totiž ukázalo, že krízy, či všeobecnejšie, hospodársky cyklus a hospodársky vývoj nie sú totožné, ale že sa majú k sebe ako časť a celok. Avšak teória dlhého cyklu vychádza z opačného predpokladu, a to tým, že vlastnosti čiastkového pohybu zovšeobecňuje na jeho celok. Z tohto faktu vyplýva, že teória dlhého cyklu nevysvetľuje hospodársky vývoj ako celok, ale iba jeho časť. Analýza teórie dlhého cyklu ďalej ukazuje, že práve rozdelenie hospodárskeho vývoja na periodickú a neperiodickú časť na jednej strane a ich zredukovanie na cyklickú zložku na druhej strane vedú k dvom azda základným a alternatívnym teóriám hospodárskeho vývoja. Jedna je vymedzená teóriou rovnováhy dlhodobých cyklov, ktorá za základ vysvetlenia ekonomických javov používa všeobecnú teóriu rovnováhy a druhá je vymedzená teóriou epoch, ktorá za základ vysvetlenia ekonomických javov pokladá členenie hospodárskeho vývoja na epochy alebo etapy. Tento rozdiel medzi uvedenými koncepciami hospodárskeho vývoja nevzniká z toho, že skúmajú rozdielne predmety, ale z toho, že tomu istému javu pripisujú rozdielnu formu, jedna cyklickú a druhá periodickú. To sa prejavuje v tom, že body obratu hospodárskeho vývoja pozorované v skutočnosti alebo veľké zmeny sa v prvom prípade vysvetľujú ako body obratu dlhodobého cyklu z poklesu na vzostup alebo naopak, kým v druhom prípade sa vysvetľujú ako body obratu medzi etapami. Dvojaký, periodický a relatívne autonómny charakter hospodárskeho vývoja má za následok protirečivé závery o predikovatelnosti hospodárskeho vývoja.

Príloha 1: Krivka kapitalistického vývoja

(prameň: Day, 1976; graf obsahuje i Kondratievovu trendovú čiaru, vloženú Dayom)

SOURCE: L. D. Trotsky, 'O krivoi kapitalisticheskovo razvitya', in *Vestnik Sotsialisticheskoi Akademii*, No. 4, April-July 1923.

Použitá literatura

- [1] Day, Richard, B.: The Theory of the Long Waves: Kondratiev, Trotsky, Mandel, *New Left Review* 1976, p. 67-82
- [2] Garvy, George: Kondratieff's Theory of Long Cycles , *The Review of Economic Statistick*, Vol. 25, No. 4) (Nov., 1943), pp.203-220
- [3] Heczko, Stanislav: Teorie a realita dlouhodobých cyklů (dlouhodobých vln). *Marathon*, č. 1/1998; Internet: <http://misc.eunet.cz/marathon>
- [4] Kondratieff, N. D.: The Static and the Dynamic View of Economics, *The Quartely Journal of Economics*, Vol. 39, No. 4. (Aug. 1925), pp. 575-583
- [5] Kondratieff, N. D. and Stolper, W. F.: The Long Waves in Economic Life, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 17, No. 6 (Nov., 1935), pp. 105-115, Published by: The MIT Press
- [6] Maddison, Angus: Business cycles, long waves and phases of capitalist development, (abbreviated version of chapter 4 of A. Maddison. *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford University Press, 1991)
- [7] Maddison, Angus: *ECONOMIC EPOCHS AND THEIR INTERPRETATION*, Chapter 1 of *Phases of Capitalist Development*, Oxford University Press, 1982)
- [8] Marx, Karol.: Základy kritiky politickej ekonómie, Rukopisy „Grundrisse“ (Hrubý koncept) (Ekonomické rukopisy z rokov 1857-1859), Nakladateľstvo Pravda, 1972
- [9] Ostrihoňová, Aňa: Koktejl symbolov pána Browna, recenzia, 17.10.2009, Pravda
- [10] Schumpeter, J., A.: Teória hospodárskeho vývoja (Analýza podnikateľského zisku, kapitálu, úveru, úroku a kapitalistického zisku), Nakladateľstvo Pravda 1987
- [11] Trotsky, Leon: *The Curve of Capitalist Development* (1923)
- [12] Bert de Groot: *Essays on Economic Cycles*, May 2006, Econometric Institue, Erasmus Universiteit, Rotterdam, www.erim.eur.nl
- [13] Šik, Ota: *Ekonomický růst, nerovnováha a hospodářská politika*, Litera Nova, Karviná 1991
- [14] Eklund Klas: *LONG WAVES IN THE DEVELOPMENT OF CAPITALISM?* *Kyklos* 1980

The introduction into the theory of crisis (and the theory of development)

Abstract

The complicated economic and politic situation in the present world once again wakened the interest about the economic crises theories. It has been showed the need to study these theories in close connection with the theories of economic development. The deeper investigation of these problems showed the key importance not only of periodical but non-periodical character of the economic development as well. As a result of this the economic development is determined not only by endogenous but exogenous factors too. That is why the economic development has got the double character: periodical and non-periodical, i.e., the relative autonomic character.

Vydal: *Prognostický ústav SAV, Šancová 56,*
 811 05 Bratislava
 ☎ : (02) 524 95 278, 📠 : (02) 524 95 029

Vedecký redaktor: Ing. Vladimír Baláž, PhD., DrSc.

Výkonný redaktor: Ing. Tomáš Jeck

Číslo 1/2/2009 bolo redakčne spracované v mesiacoch november – december 2009

© *Prognostický ústav SAV*

Rozmnožovanie je povolené len so súhlasom autora.

Časopis Prognostické práce neprešiel jazykovou úpravou.

Reg. číslo MK SR - 2947/09

ISSN: 1337-9666

PROGNOSTICKÉ PRÁCE FORECASTING PAPERS

Prognostický ústav Slovenskej akadémie vied bol založený v roku 1989. Predmetom činnosti Prognostického ústavu SAV je interdisciplinárny základný a aplikovaný výskum v týchto oblastiach: a) teoretické, metodologické a koncepcné problémy prognózovania vývoja slovenskej spoločnosti v národnom i svetovom kontexte; b) sociálno-ekonomická dimenzia globálnych environmentálnych zmien; c) koevolúcia inštitucionálnej a technologickej zmeny.

The Institute for Forecasting of the Slovak Academy of Sciences was established on January 1, 1989. The mission of the Institute for Forecasting can be summarised as carrying out basic research in the following fields: theoretical and conceptual problems related to development of national economy and forecasting of the Slovak society in national and world contexts. Within this mission, it has fulfilled theoretical-methodological, co-ordination and scientific-educational functions. At the same time, the Institute has tried to transfer knowledge obtained into practice.

Obsah

Branislav Šprocha:

Vzdelanosť a vzdelanostná štruktúra populácie Slovenska.....145

Ivan Prachár:

Úvod do ekonomických teórií kríz (a teórií ekonomického vývoja)243

ISSN 1337-9666

Prognostický ústav Slovenskej akadémie vied
Institute for Forecasting Slovak Academy of Sciences

